

ELMİ HÜQUQ JURNALI

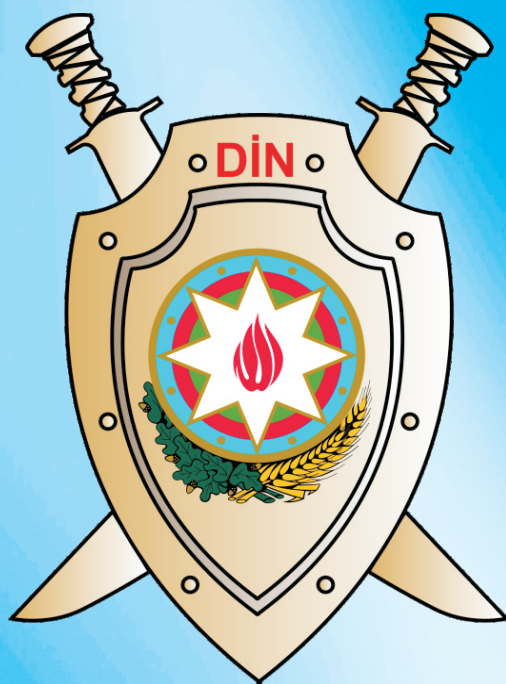
№ 1 (43) / 2025

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASININ

ELMİ
XƏBƏRLƏRİ
2025

ISSN 2307-2504

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ
XALQIN RİFAHI
QANUNUN ALİLİYİ

✓ **Peşəkarlıq**

✓ **Cəsərət**

✓ **Mətinlik**

✓ **Əzmkarlıq**

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 1 (43), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

BAŞ REDAKTOR:

Canpolad Daanov
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Vüqar Mansurov
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası rəisinin birinci müavini,
polis polkovniki

Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fəzil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazi-
rinin müavini - Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Rəcəbov Bəxtiyar Almaxmatoviç
Özbəkistan Daxili İşlər Nazirliyinin Akademi-
yası rəisinin birinci müavini, polis polkovniki,
hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Həbil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasımov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Cətiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alaxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cəbir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:

Fəxri Vəliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Korrektor:

Fərqanə Qurbanlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin dövlət
qeydiyyatı №10m-5405.
19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir.

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 23
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

KRİMİNALİSTİKA

Ələkbər Allahverdiyev. Koqnitiv müsahibə metodu ilə dindirmənin bəzi xüsusiyyətləri	5
Rasim İsaqov. Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin araşdırılmasının bəzi xüsusiyyətləri	16
Elgün Rəhimli. Dindirmə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan problemlər	23

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Hüseyn Quliyev. Təhqir cinayətinin cinayət əməli kimi formalaşma tarixi, internet məkanı və sosial şəbəkələrdə təhqir hallarının bəzi hüquqi problemləri	28
Toğrul Həsənov. Azadlıqdan məhrum etmək, yoxsa islah etmək?.....	33

İNSAN HÜQUQLARI

Ələvsət Allahverdiyev. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı törədilmiş müharibə cinayətlərinə beynəlxalq hüquqi yanaşma	39
Hüseyn Əsgərov. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sistemində konstitusion mexanizmlərin əhəmiyyəti	47
Kənan Ağayev. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının müdafiəsi – dövlət siyasətinin istiqaməti kimi.....	54
Mələkxanım Rəhimova. Layihəli həyat hüququnun elementi kimi sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun müqavilə mexanizmləri	59

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Zaur Bağirov. Beynəlxalq hüquqda zərərin ödənilməsi formaları	71
Asf Hüseynov. Beynəlxalq humanitar hüquqda insan hüquqları və humanizmin təminatı problemləri.....	76
R. Abdullazadə. Beynəlxalq vergi hüququnun aktiv məsələləri	81

CİNAYƏT PROSESİ

Anar Mikayılov. Mütəxəssisin ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərində iştirakının təşkilati, taktiki və prosesual aspektləri.....	98
Barat Sadiqov. Prosesual qərarların cinayət prosesində yeri və rolu.....	109
Yasin Mikayıllı. Təhqiqatçı tərəfindən cinayət haqqında məlumatların istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair	113

ƏMƏK HÜQUQU

Ata Vəliyev. Ştat ixtisarı və məcburi işburaxma müddəti üçün əməkhaqqının ödənilməsi – praktiki problemlər	133
---	-----

MÜLKİ HÜQUQ

Bilal İbrahimov. Boşanma zamanı əmlakın bölünməsi problemləri.....	139
Nəimi İsmayılzadə. Tapıntınn hüquqi tənziimi	145
Səbinə Əzizova. Nihakin pozulması: mülki prosesdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının təminatı	151

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Sahil Hüseynov. Yerli özünüidarə sisteminin hüquqi konstruksiyasının qiymətləndirilməsi problemləri	159
Kamran Ağamoğlanov. Sosial sığorta haqqı Azərbaycan Respublikasının sosial sığorta sisteminin əsas elementi kimi: müqayisəli təhlil.....	165

GƏNC TƏDQIQATÇI

Müjkan Məmmədzadə. Hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması	173
Nigar Həşimli. Yetkinlik yaşına çatmayanlarda aqressiv davranışın yaranmasının sosial-psixoloji amilləri.....	178

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 1 (43), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Джаннолад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника Академии
Полиции МВД, полковник полиции

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фаиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского про-
цесса Саратовской Государственной Юри-
дической Академии, доктор юридических
наук, профессор

Раджабов Бахтияр Алмахматович
Первый заместитель начальника Академии
МВД Узбекистана, полковник полиции,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашид Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишиева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
Кандидат юридических наук

Ответственный секретарь:

Фахри Валиев
Кандидат юридических наук

Корректор:
Фаргана Гурбанлы

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 23
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Ваки"

КРИМИНАЛИСТИКА

- Алекпер Аллахвердиев.** Некоторые особенности допроса методом когнитивного интервью..... 5
Расим Исаков. Некоторые особенности расследования преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ..... 16
Эльгун Рехимли. Проблемы возникающие при проведении следственного действия допроса..... 23

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

- Гусейн Гулиев.** История становления преступления вдохновения как уголовного деяния, некоторые правовые проблемы случаев вдохновения в интернете и социальных сетях..... 28
Тогрул Гасанов. Лишить свободы или исправить? 33

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

- Аловсат Аллахвердиев.** Международно-правовой подход к военным преступлениям, совершенным в ходе армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта 39
Гусейн Аскеров. Значение конституционных механизмов в системе защиты прав человека..... 47
Канан Агаев. Защита прав детей в Азербайджанской Республике – как направление государственной политики 54
Мелекханым Рагимова. Договорные механизмы здоровых и устойчивых экологических прав как элемент права на достойную жизнь 59

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Заур Багиров.** Формы возмещения ущерба в международном праве 71
Асэф Гусейнов. Проблемы обеспечения прав человека и гуманизма в международном гуманитарном праве 76
Р. Абдуллазаде. Актуальные проблемы международного налогового права 81

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

- Анар Михайлов.** Некоторые фактические, организационные и процессуальные аспекты участия специалиста в отдельных следственных действиях..... 98
Барат Садыгов. Место и роль процессуальных решений в уголовном процессе... 109
Ясин Микаилли. Рассмотрение информации о преступлении дознавателем: некоторые проблемы..... 113

ТРУДОВОЕ ПРАВО

- Ата Велиев.** Выплата заработной платы при увольнении и вынужденном увольнении – практические вопросы 133

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

- Билал Ибрагимов.** Проблемы раздела имущества при разводе 139
Нейми Исмаилзаде. Проблемы возникающие при проведении следственного действия допроса..... 145
Сабина Азизова. Расторжение брака: обеспечение прав несовершеннолетних в гражданском процессе 151

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

- Сахил Гусейнов.** Проблемы оценки правовой конструкции системы местного самоуправления 159
Кямран Агамогланов. Взносы социального страхования как необходимый элемент система социального страхования Азербайджанской Республики: сравнительный анализ 165

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

- Мужкан Мамедзаде.** Управление образовательным процессом в военных образовательных заведениях..... 173
Нигяр Хашимли. Социально-психологические факторы агрессивного поведения подростков 178

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOL6404>
№ 1 (43), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs first deputy chief, police colonel

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the head
organization of the Ministry of Internal Affairs,
police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Rajabov Bakhtiyar Almakhatovich
First Deputy Head of the Academy of the
Ministry of Internal Affairs of Uzbekistan,
Police Colonel, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, professor
Bakhran Zahidov
doctor of law, professor
Kamil Salimov
doctor of law, professor
Mahir Akhmedov
doctor of law, professor
Habil Gurbanov
doctor of law, professor
Ibrahim Guliyev
doctor of law, professor
Alysh Gasimov
doctor of law, professor
Midhad Gafarov
doctor of law, professor
Dmitry Shestakov
doctor of law, professor
Vladimir Dzhatiev
doctor of law, professor
Esbergen Alaukhanov
doctor of law, professor
Rashad Gurbanov
doctor of law, professor
Anatoly Berlage
doctor of law, professor
Egyana Balakishieva
doctor of philosophy in law
Khanlar Bayramzade
doctor of philosophy in law
Jabir Guliyev
candidate of law

Responsible Secretary:
Fakhri Valiev
candidate of law

Proofreader:
Fargana Gurbanli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 23
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINALISTICS

- Alakbar Allahverdiyev.** Some features of interrogation by the method of cognitive interview 5
Rasim Isakov. Some specific features of investigating crimes related to the illegal circulation of narcotic drugs and psychotropic substances 16
Elgun Rehimli. Problems arising during the execution of the interrogation investigative action 23

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

- Huseyn Guliyev.** History of the formation of the crime of inspire as a criminal act, some legal problems of cases of inspire in the internet space and social networks 28
Togrul Hasanov. Depriving freedom or reforming? 33

HUMAN RIGHTS

- Alovsat Allahverdiyev.** International legal approach to war crimes committed during the armenian-azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict 39
Huseyn Asgarov. The importance of constitutional mechanisms in the system of human rights protection 47
Kanan Agaev. Protection of children's rights in the Republic of Azerbaijan - as a direction of state policy 54
Melekkhanim Rakhimova. Treaty mechanisms of healthy and sustainable environmental rights as an element of the right to a dignified life 59

PRIVATE LAW

- Zaur Bagirov.** Forms of damages in international law 71
Asaf Huseynov. Problems of ensuring human rights and humanism in international humanitarian law 76
R. Abdullazade. Current issues of international tax law 81

CRIMINAL PROCESS

- Anar Mikayilov.** The organizational, tactical and procedural aspects of the specialists participation in individual investigative actions 98
Barat Sadigov. The place and role of procedural decisions in the criminal process 109
Yasin Mikayilli. Review of criminal information by the investigator: some issues 113

LABOR LAW

- Ata Valiyev.** Payment of wages for layoffs and forced layoffs – practical issues 133

CIVIL RIGHTS

- Bilal Ibrahimov.** Property division issues during divorce 139
Neymi Ismayilzadeh. Problems arising during the implementation of the interrogation investigative action 145
Sabina Azizova. Divorce: ensuring the rights of minors in civil proceedings 151

CONSTITUTIONAL LAW

- Sahil Huseynov.** Problems of assessing the legal design of the local government system 159
Kamran Aghamoghlanov. Social insurance controbution as the essential element of the social insurance system of the republic of azerbaijan: comparative analysis 165

YOUNG RESEARCHER

- Mujkan Mammadzade.** Management of the educational process in military educational institutions 173
Nigar Hashimli. Socio-psychological factors of aggressive behavior in teenagers 178

UOT 343.98(100)

Ələkbər ALLAHVERDİYEV

*Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası Kriminalistika kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovniki*
DOI: <https://doi.org/10.62130/LHGK5873>

KOQNİTİV MÜSAHİBƏ METODU İLƏ DİNDİRMƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən tətbiq edilən dindirmə metodunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu metodun əsasını müstəntiqin dindirilən şəxslərlə qarşılıqlı əlaqəsinin psixoloji prinsipləri və koqnitiv mexanizmlərə dair biliklərdən istifadə təcrübəsi təşkil edir. Eyni zamanda, bu yanaşmanın imkanları və məhdudiyyətləri də nəzərdən keçirilir.

Məqalənin strukturu onun məqsədini və məntiqi izahını əks etdirir. Nəzəri hissədə koqnitiv müsahibə texnologiyasının əsasları təsvir edilir, koqnitiv müsahibə metodunun tətbiq imkanları və növləri, eləcə də müsahibə aparılan şəxslərin ifadə verməsini stimullaşdıran psixoloji üsullar açıqlanır.

***Açar sözlər:** müsahibə üsulu, dindirilən şəxs, insan yaddaşı, sorğu-sual, psixoloji əlaqə*

Dindirmə cinayətlərin araşdırması zamanı cinayət törətmiş şəxsləri ifşa etməyə töhfə verən məlumatların toplanılmasının ən sadə və effektiv üsuludur. Eyni zamanda dindirilən şəxslərin istintaqa verdikləri ifadələrin təsir dərəcəsinə görə də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bundan əlavə, araşdırma zamanı alınmış ifadələr hadisənin törədilməsinə münasibətdə dəyişər və ya toplanmış məlumatlar əvvəlki məlumatlarla ziddiyyət təşkil edə bilər. Məsələn: toplanmış məlumatların tam və ya natamam olması. Nəticədə, müstəntiq (təhqiqatçı) ifadə verməkdən imtina etmək və ya bilə-bilə yalan ifadə vermə kimi şəraitlə üzləşir. Belə vəziyyət isə istintaqın obyektivliyinə və onun həyata keçirilməsi müddətinə mənfi təsir göstərir.

Kriminalistik ədəbiyyatda bu məsələnin həlli müstəntiqin bilik və təcrübəsindən, habelə cinayət-prosessual qanunvericiliyin imkanlarından asılıdır. Dindirmənin təkmilləşdirilməsi onun taktiki-psixoloji mexanizmlərinin dərinə dərk edilməsinə əsaslanmalı olduğuna inanaraq, məqalə çərçivəsində koqnitiv və sosial-psixoloji qanu-

nauyğunluqlar müzakirə olunur.

Məqalənin məqsədi koqnitiv müsahibə üsulu ilə dindirmə-informasiyanın qavranılması, saxlanması və ifadə edilməsi mexanizmləri və qanunauyğunluqlarına əsaslanan dindirilən şəxslərdən məlumat əldə etmək üçün metod və üsulların məcmusudur və həmçinin onun həyata keçirilməsinin təşkili və qaydasını nəzərdən keçirməkdir. Çünki xarici elmi ədəbiyyatda belə mexanizm və dindirmənin ayrı-ayrı növləri idrak kateqoriyasına aid olub, bütün üsullar, habelə onların tətbiqi prosedurları vahid “idrak texnologiyası” anlayışı ilə ümumiləşdirilir.

Təqdim olunan məqalə müstəntiqin dindirilən şəxslərlə qarşılıqlı əlaqəsinin idrak mexanizmləri və psixoloji əsasları, onlarla əlaqəli imkanlar və məhdudiyyətlər haqqında biliklərdən istifadə təcrübəsinə əsaslanaraq hüquq-mühafizə orqanlarının istifadə etdiyi müsahibə metodunu təkmilləşdirməyə yönəlmişdir.

Məqalənin strukturu onun məqsədini və məntiqi olaraq təqdimatını özündə əks etdirir. Nəzəri hissə idrak sorğusu texnologiyasının əsaslarını

təsvir edir, koqnitiv müsahibə metodundan istifadə imkanlarını və onun növlərini, dindirilən şəxsləri stimullaşdırmaq üçün psixoloji üsulları ortaya qoyur.

Məqalənin bir hissəsində hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində texnologiyadan istifadə xüsusiyyətlərinin yaratdığı məhdudiyyətlərdən bəhs edilir və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər formalaşdırılır. Digər bir tərəfdən cinayətlərin araşdırılması prosesində onların bağlı qalmasının səbəblərindən biri də müstəntiqin cinayət hadisəsi barədə məlumatları insanın yaddaşında saxlanmasının xüsusiyyətləri və həmin məlumatları “əldə etmək” üçün müvafiq bacarıqların olmaması ilə müşayiət edilir.

Son zamanlar alimlər qeyd edirlər ki, insan yaddaşının imkanları sonsuzdur. Elə bu baxımdan yaddaşı “canlı maqnitofon” adlandırırlar. Ona görə ki, “yaddaş” insanın doğulduğu andan qəbul etdiyi məlumatları özündə saxlayır. Bu, hipnoz və neyrocerrahi əməliyyatlar zamanı beyin qabığının elektrik stimullaşdırılmasından istifadə etməklə müəyyən edilmişdir. Belə hallarda subyektlər “beyin seyfləri”ndən şəxsin özünün artıq xatırlamadığı məlumatları əldə etdikdən sonra yalnız şahidlər onların həqiqiliyini təsdiq etmişlər. Hətta bəzi insanlar yuxulu vəziyyətdə olsa da, gördükləri və eşitdikləri hər şeyi xatırlayaraq fenomenal yaddaş nümayiş etdirir və bir vaxtlar başlarına gələn hadisəni ətraflı təsvir edə bilər. Bununla belə, insanların əksəriyyəti məlumatı yadda saxlamaq və bərpa etməkdə çətinlik çəkir. Zəruri hallarda, xüsusən də buna təcili ehtiyac yarandıqda, idrak psixologiyasının köməyinə müraciət etmək mümkündür və bəzi hallarda bu qəbildən olan məlumatlar həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Koqnitiv psixologiya insan yaddaşında biliyin təşkilini, o cümlədən yadda saxlama və təfəkkür proseslərində şifahi və obrazlı komponentlər arasında əlaqəni öyrənən müasir psixologiya elminin aparıcı sahələrindən biridir. Koqnitiv müsahibə adlanan dindirmə (sorgu) metodu buradan yaranmışdır.

Koqnitiv müsahibə cinayət törətmiş şəxsin (cinayətkarların) xarici görünüşü, davranışı və onun (onların) törətdiyi hadisənin şəraiti haqqında cinayətin qurbanı və şahidlərindən etibarlı, hərtərəfli şəxsi (subyektiv) məlumatların əldə edilməsi üsuludur.

rəfli şəxsi (subyektiv) məlumatların əldə edilməsi üsuludur.

Bu metodun müəllifləri, amerikalı mütəxəssislər Ronald Fişer və Edvard Qeyselman öz elmi karyeralarının onilliklərini koqnitiv psixologiya sahəsində tədqiqata həsr edərək, həmin elm sahəsində toplanmış biliklərin praktikada tətbiqini məqsəduyğun hesab etmişlər. Bu ideyanın həyata keçirilməsi bir neçə il ərzində formalaşaraq 1992-ci ildə polis əməkdaşları və müstəntiqlər üçün praktiki vəsaitin nəşri ilə başa çatmışdır.

Koqnitiv müsahibə metodu üzrə tədqiqat həm məsləhətçi, həm də yeni metodu ilk tətbiq edənlər kimi çıxış edən ABŞ və İsrailin ən yaxşı polis detektivləri ilə sıx təmasda aparılmışdır. Müəlliflər özəl vaxtlarının çox hissəsini lent (video) yazılarını dinləməyə və təcrübəli detektivlərin apardıqları müsahibələrin sonrakı təhlilinə sərf etmişlər. Polis əməkdaşlarının və şəxsi detektivlərin tələbi və iştirakı ilə müxtəlif kateqoriyalı iş üzrə şahid və zərərçəkmiş şəxslərlə bir çox müsahibələr aparılmışdır. Laboratoriya və açıq sahələrdə sınaqlar uğurla başa çatdırıldı və idraki müsahibə metodu adı metodlardan istifadə etməklə müsahibə və dindirmə aparmaqdan daha əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək üçün ondan istifadə edən polis əməkdaşlarının və müstəntiqlərin taktiki arsenalında möhkəm yer tutdu. Beləliklə, Mayami (Florida) Polis Departamentinin təcrübəli detektivləri koqnitiv müsahibə taktikasını mənimsədikdən sonra dindirmənin ənənəvi yanaşmaları əsasında topladıqları informasiya ilə müqayisədə istintaqa aid olan məlumatlardan 47% daha çox əldə etməyə başladılar. Oxşar tədqiqatların aparıldığı Böyük Britaniyada detektivlər arasında məlumatların toplanılması daha çox olmuşdur.

Xarici ölkələrin detektiv və müstəntiqləri arasında tez bir zamanda istifadə edilməyə başlanmış yeni metod kimi koqnitiv müsahibə bir çox obyektiv ilkin şərtlərə əsaslanaraq zaman-zaman inkişaf etməyə başlamışdır.

Təhlil olunan metod psixoloqlar tərəfindən müəyyən edilmiş insan yaddaşının fəaliyyət nümunələrinə və ilk növbədə insan tərəfindən məlumatın kodlaşdırılması və bərpasının spesifikliyi prinsipinə, həmçinin yaddaş izinin çoxkomponentliyi prinsipinə əsaslanır.

Birinci prinsipə uyğun olaraq, hadisəni xatırlamanın effektivliyi məlumatların qavranılması və yaddaşda izlənməsi (kodlaşdırılması) şərtləri ilə oxşarlıq dərəcəsi əvvəlcədən müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, təsvir edilən hadisənin insanın yaddaşında təsbit edilməsi vəziyyəti ilə ifadəsi arasında oxşarlıq dərəcəsi nə qədər çox olarsa, müsahibə zamanı verilən məlumat bir o qədər səhsiz, hərtərəfli və dəqiq olar. Üstəlik, gözlənilən effekti əldə etmək üçün istintaqı maraqlandıran hadisənin qavranıldığı yerdə müsahibə aparmaq lazım deyil. Bunun üçün çox vaxt vəziyyəti, hadisənin inkişaf mexanizmini zehni olaraq təsvir etmək, həmçinin onun dərk edilməsi prosesində yaşanan təcrübələri aktuallaşdırmaq kifayətdir.

Yaddaş izinin çoxkomponentliyi prinsipinə əsaslanaraq, hər bir iz keçmiş hadisənin vahid, bölünməz, ümumiləşdirilmiş təsviri olmadığı güman edilir. Əksinə, yaddaş izi çoxlu heterogen xüsusiyyətlərdən ibarət mürəkkəb konqlomerat kimi qəbul edilir. Hadisədən sonrakı situasiyada müəyyən məqamda bu əlamətlərin bəziləri geri çağırmaq üçün əlçatan olur, bəzi əlamətlər isə diqqətdən kənar qalır, baxmayaraq ki, onların izləri yaddaşda saxlanılır və müəyyən şəraitdə aktivləşir. Beləliklə, bir geri çağırma strategiyası və texnologiyası ilə əlçatmaz olan digər yanaşmalarla həqiqətən mümkün olur. Bu, koqnitiv müsahibənin praktik əhəmiyyətini nəzərdə tutur. Müsahibin yaddaşının müxtəlif təbəqə və sahələrinin aktivləşdirilməsinə əsaslanaraq nəzərdən keçirilən metodun iş üçün əhəmiyyəti təsvir edilən hadisənin hallarını və nüanslarını xatırlamağa kömək etməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, struktur aspekti baxımından koqnitiv müsahibə rus kriminalistləri tərəfindən hazırlanmış standart metodoloji sorğusual sxemindən çox da fərqlənmir. Bununla belə, hər ikisinin ümumi xarici oxşarlığına baxmayaraq, müsahibənin və dindirmənin ayrı-ayrı mərhələlərinin məzmununda əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Bu baxımdan həmin metod barədə xarici ölkə mütəxəssislərinin mövqeyi daha çox tətbiqi əhəmiyyətinə görə üstünlük təşkil edir.

Koqnitiv müsahibənin məqsədi müəyyən üsullardan istifadə etməklə, dindirilən şəxsin yaddaşı-

nın müxtəlif təbəqələrini aktivləşdirməklə yanaşı, vacib faktları, məqamları, iş üçün əhəmiyyətli halları xatırlamağa kömək etməkdir. Bu zaman aşağıdakı üsullara da diqqət yetirmək lazımdır: 1) hadisənin məzmununun şifahi şəkildə ifadə edilməsi məqsədilə yaddaşın bərpası; 2) təfərrüatlar; 3) ayrı-ayrı halların müxtəlif ardıcılıqla xatırlanması; 4) perspektiv dəyişiklik.

Tərədilmiş hadisənin məzmununun şifahi formada yenidən bərpası zamanı aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır. Müsahibimiz hadisənin sərbəst şəkildə ətraf mühitə münasibətdə təsvirini (otağın ümumi görünüşü, mebelin yerləşməsi, işıqlandırma, hava şəraiti, yaşanan hisslər və təcrübələr, baş verən hadisəyə reaksiyalar) verməyə dəvət olunur. Başqa sözlə, tədqiq olunan faktın fonunda, yanakı təsir ilə ətrafdakı maddi mikro-mühitin xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Lakin hadisəni canlandırarkən onun şəraiti və iştirakçıları haqqında hələlik heç bir söhbət aparılmır. Tərədilmiş hadisənin ətraflı təsviri zamanı belə məsələlərə toxunulur. Dindirmənin dinamikasının bu mərhələsində müstəntiq müsahib üçün əhəmiyyətsiz görünən hər hansı kiçik detalları, təfərrüatları, xırdalıqları nəzərə almadan, cinayətin halları haqqında mümkün qədər ətraflı danışmağa inandırmaq zərurətindən çıxış edir. Bununla yanaşı, o, qeyd edilənlərin reallıqda baş verdiyinə əmin-dir. Ən əhəmiyyətli vəziyyət isə hadisənin şərtlərini müxtəlif ardıcılıqla xatırlamağı asanlaşdırır.

Adətən dindirilən şəxs əvvəlcədən hadisələrin baş verdiyi ardıcılıqla onun haqqında danışmağa başlayır. Bu arada, bəzi şəxslər hadisələri əks-ardıcılıqla təkrarlayaraq daha çox məlumatı xatırlaya bilirlər. Buna görə də, müstəntiq müsahibini təsvirə onda ən güclü təəssürat yaradan faktla başlamağa və bu faktdan vaxtında irəli və ya geri getməyə dəvət edə bilər. Başqa bir təklif isə hadisə haqqında məlumatı ardıcıl olaraq başlanğıcına doğru irəliləyərək sondan başlamağın mümkün olmasıdır.

Perspektiv dəyişiklik. Müstəntiq müsahibədən hadisəni təsvir etməyi xahiş edir, özünü isə orada olan başqa bir müşahidəçinin yerinə qoyur. Bu zaman hadisə hər bir şahidin baxış bucağından təsvir edilir. Müstəntiq dindirilən şəxsi dindirdikdən sonra onu maraqlandıran faktları və halları

aydınlaşdırmaq və dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyan suallar verir. Həmin suallara personajların təsviri, cinsi, irqi, yaşı, çəkisi, gözünün rəngi, saç düzümü, uzunluğu və s. ilə bağlı məsələlər daxildir.

“Xarakter tanıdığınız kimə bənzəyir?”, “Elədirsə, onda hansı şəkildə?”, “Onun xarici görünüşündə qeyri-adi nəşə var idimi?”, “Bu, mümkün ola bilərmi” kimi suallara cavab verməkdə çətinlik yaranarsa, (xarici əlamətləri) onu bir növ stereotipə aid edirsinizmi?

Kriminalistik nöqtəyi-nəzərdən tədqiq olunan hadisədəki personajların söhbətində istifadə olunan soyad və adların dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Tədbir iştirakçılarının kəmiyyət baxımından fikir mübadiləsi olub-olmaması; personajların səsi, vurğu, intonasiya və nitqin əlamətləri hansı xüsusiyyətlərə malik idi. Bununla yanaşı, müsahibdən vəziyyətin, hadisə yerində olan obyektlərin, həmsöhbətin özünün və digər şəxslərin hadisəyə emosional reaksiyası barədə məlumat verməsi xahiş edilməlidir.

Müsahibə verən şəxsin yaddaşını bərpa etməyə kömək edən bu və ya digər oxşar suallar istintaqı aparılan cinayətin halları və iştirakçıları haqqında kifayət qədər ətraflı və etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verir.

Kognitiv müsahibə metodundan istifadə etməklə aparılan dindirmə prosesini beş mərhələyə bölmək olar. Bunlardan birincisini şərti olaraq ilkin şərtlərin yaradılması adlandırmaq olar. Söhbət cinayət işi üçün faydalı məlumatların əldə edilməsinin uğurunu təmin edən şəraitin, təşkilati və psixoloji amillərin ilkin formalaşdırılmasından gedir. Bu ilkin şərtlər müstəntiqin (əməliyyat işçisi) axtarılan məlumatın daşıyıcısı ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqəyə girdikdən dərhal sonra, işin mahiyyəti üzrə şifahi ünsiyyətə başlamazdan əvvəl yaradılır. Bu mərhələdə müsahibə verəndən çox şey tələb olunur: verbal və qeyri-verbal təzahür, reaksiya, əlamət, xüsusiyyət və təfərrüatlara əsaslanaraq şifahi ünsiyyət tərəfdaşının sosial-psixoloji imicini tez və dəqiq tanımaq, etimad münasibətləri qurmaq bacarığı və onunla qarşılıqlı anlaşma, o cümlədən həmsöhbət olmaqla müsahibənin təşəbbüskarı haqqında xoş təəssürat yaratmaq.

Məhz ünsiyyətin bu mərhələsində müsahibin fikri təsvirlərini aktiv şəkildə yeniləməyə və sa-

hib olduğu tam, etibarlı, maksimum təfərrüatlı məlumatları, bəzən fərqiə varmadan çatdırmağa təşviq etmək üçün ilkin şərtlər qoyulur. Təsadüfi deyil ki, psixoloji kontakt qurduqdan, onların konstruktiv qarşılıqlı əlaqəsinə ehtiyac yaranan problemin mahiyyətini izah etdikdən, “həmsöhbəti düzgün istiqamətə köklədikdən” sonra müsahibi sanki göstəriş yolu ilə onu dəvət edir (son dərəcə diqqəti cəmləmək, heç nə əldən verməmək, qarşıdan gələn suallara cavab tapmaq və s. şərtlərə çərçivəsində).

Bunun ardınca dindirmənin (müsahibənin) yeni mərhələsi başlayır - söhbət dindirilmə mövzusu haqqında sərbəst süjet adlanan müstəviyə keçir. Belə bir ifadənin məhsuldarlığı bir sıra qaydalara riayət etməklə müsahibənin təşəbbüskarı tərəfindən asanlaşdırılır. Onun verbal və ya qeyri-verbal fəaliyyəti ünsiyyətçi hadisənin ümumi və təfərrüatlı planlarını fikri olaraq yenidən yaratmağa və xarakterizə etməyə kömək etməlidir (bu, sərbəst danışmaq formasında edilməlidir). İfadə alınan zamanı dindirilmənin şəxsin sözünü kəsmək, ona aydınlaşdırıcı və ya detallı suallar vermək tövsiyə edilmir. Bütün bunları daha sonra edilə bilər. Müsahibin söhbətini bitirmədən qəflətən fikrini dayandırdığı halda, fasilə vermək və dindirilməni suallarla “qərq etmək” tələsməmək məsləhətdir. Tədqiqat üçün ən vacib hallar, obyektlər, fraqmentlər və süjetin təfərrüatları nəzərə alınmalı və əlaqənin növbəti mərhələsində onların ətraflı dəqiqləşdirilməsi üçün qeydlər aparılmalıdır. Həmsöhbətin ən canlı, fərqli və yaxşı yadda qalan obrazlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dindirmə irəlilədikcə onları öz-özünə təhlil edərək, müsahibi dərhal zehni olaraq müəyyən etməlidir ki, o, sonradan “şəkillərin araşdırılmasını” hansı şəkildə həyata keçirməli, bunun üçün hansı sualları və hansı ardıcılıqla soruşmalıdır. Bu şəkildə “tədqiqat strategiyasını” müəyyən edən müsahib həmsöhbətin sərbəst danışğını sona qədər dinlədikdən sonra dindirmənin digər mərhələsinə keçir.

Yaddaş kodlarının yoxlanılması mərhələsi- adətən müsahibin diqqətini ən əhəmiyyətli yaddaş koduna (şəkil, təsvir) cəmləşdirməyin və təsvir olunan hadisənin məğzinin yenidən yaratmağın vacibliyinin xatırladılması ilə başlayır. Daha yaxşı konsentrə olmaq üçün müsahibə verəndən

hətta xatırlayarkən gözlərini bağlaması da tələb oluna bilər. Yoxlama zamanı müstəntiq açıqtipli suallardan istifadə edir, təfərrüatları qaçırmamaq lazım olduğunu xatırladır, lakin suala cavab verərkən sözünü kəsmir, məlumatlanmış detallar haqqında ətraflı qeydlər aparılır (məsələn, dəftərdə).

Əhəmiyyətli, ən vacib yaddaş obrazının yaradılması prosesini hadisənin konkret anı ilə bağlı ətraf mühitin, şəraitin və psixoloji əlaqənin yenedən yaradılması ilə başlayır. Bu vəziyyətdə həm ifadələr, həm də hərəkətlər həmsöhbətinin konkret hadisənin təsviri ilə müşayiət olunan hərəkətləri təhlil edilir. Müstəntiq müsahibini istədiyi görüntüyə “gətirdikdən” sonra:

a) müsahibdən bu təsviri mümkün qədər “görünən” şəkildə fikri olaraq təkrarlamasını xahiş edir;

b) hadisəni mümkün qədər ətraflı təsvir edir.

İfadənin formalaşması və onun təsviri kimi bu iki komponent - müsahibin yaddaşında fərqli bir görüntü oyatmağa nail olunması üçün kifayət qədər vaxt intervalı ilə müşayiət edilməlidir. Ancaq təcrübəsiz müstəntiqlərin ümumi səhvi ondan ibarətdir ki, onlar görüntüyü “zəng etməyi” təklif edərək dərhal ona hadisəni təsvir etməyi xahiş edirlər, görüntünün müsahibin yaddaşında aydın şəkildə “üzə çıxmasına” imkan vermirlər.

Müstəntiqi maraqlandıran məlumatları əldə etmək üçün aşağıdakılara diqqət etməlidir:

a) sualı tərtib edərkən diqqəti şəklən lazımı məlumatları ehtiva edə bilən hissəsinə yönəltmək;

b) açıq sual vermək;

c) müsahibdən müfəssəl, hərtərəfli təsvir etməyi xahiş etmək.

Yaddaşın təsviri koqnitiv müsahibədə araşdırma baxımından əhəmiyyətli məlumat əldə etməyin əsas mənbəyidir. Koqnitiv müsahibə zamanı müsahibin danışığını kəsməmək, dolğun, ətraflı cavab üçün münbit şərait yaratmaqla yanaşı, müsahibin susmasından sonra növbəti sualı verməyə tələsmək olmaz. Ona görə də müstəntiq dindirilən şəxsi “yaddaşını bir az da canlandırmağa” sövq edərək fasilə verməlidir.

Bəzən ifadənin alınmasında aktivləşdirilmiş şəkildə bütün məlumatlar əldə olunmur. Bu halda müstəntiq daha “məhdud diapazonda” ya qapalı, ya da açıq sual verə bilər. Bəzən müsahibə irəli-

lədikcə yeni məlumatlar ortaya çıxır ki, bu da ilkin sınaq zamanı təsvirdən bütün məlumatların çıxarılmadığını göstərir. Məsələn, müsahib hücum edən şəxsin üzünün sol tərəfini təsvir edərkən onun sol qulağında sırğa olduğunu qeyd etməyib. Ola bilsin ki, o, həmin anda bu barədə sadəcə xatırlaya bilməyib. Belə hallarda, təkrar araşdırmalar yalnız yeni tələb olunan məlumatların əldə edilməsinə yönəldilməlidir.

Müstəntiq dindirilən şəxsin ən parlaq, yadda qalan təsvirindən (şəkillərindən) bütün lazımı məlumatları “çıxararaq” qalan təsvirləri araşdırmağa başlayır. Bundan sonra əvvəllər aktivləşdirilmiş təsvirləri yenedən araşdırmağın mənası vardır.

Növbəti baxış mərhələsində müsahib tərəfindən qəbul edilən və onun yaddaşında əksini tapan məlumatın birgə (müsahibə aparılan şəxslə birlikdə) nəzərdən keçirilməsi və təhlili aparılır. Bu, müsahibə dediklərinin düzgün qeyd edilib-edilmədiyini yoxlamaq və həmçinin buraxılmış fikirləri xatırlamağa imkanı verir, çünki nəzərdən keçirmə prosesi yeni məlumatları xatırlamaq üçün əlavə imkan yaradır. Bu fürsətdən istifadə etmək üçün müstəntiq yavaş danışmalı, hər bir ifadəni aydın tələffüz etməli və müsahibənin hər bir fraqmentindən sonra fasilə verməlidir. Müsahibənin baxış hissəsinə başlamazdan əvvəl müstəntiq müsahibdən xahiş edir ki, birdən-birə hansı yeni məlumatları xatırlaya bilər, müstəntiq hansı fikirləri səhv başa düşmüş, onun qeydlərində nəyi düzəltmək lazımdır. Müsahibin diqqəti xüsusilə aktiv dinləməyə yönəldilməlidir. Baxış zamanı hər hansı əlavə təsvirlər aşkar edilərsə, ətraflı məlumat əldə etmək üçün onlar da sınaqdan keçirilməlidir.

Müsahibə metodunun beşinci, yekun mərhələsində dindirilən şəxsin barəsində tam məlumat (şəxsi məlumatlar) toplanılır. Əgər hadisə haqqında onun yadına yeni məlumatlar düşərsə, onda müsahibə aparılan şəxsə zəng etmək təklifi olunur (bunun üçün ona müstəntiqin vizit kartı verilməlidir). Müsahibə aparılan şəxsin vəzifəsinə həmsöhbəti ilə ayrılmazdan əvvəl onunla müsahibə verən şəxs arasında son müsbət təəssürat yaratmaq da daxildir.

Şahid və zərər çəkmiş şəxsə (daha çox cinayət-

tin qurbanına) cinayətin törədilmə şəraiti həmişə həddindən artıq təsir edir, çünki onların şəxsi təhlükəsizliyi təhdid altında olur, bu vəziyyət həmin şəxslərdə emosiyaların artmasına səbəb olur. Belə vəziyyət isə öz növbəsində, təkə hadisələrin qavranılmasına deyil, həm də sonradan xatırlanmasına mənfi təsir göstərir. İfadə verərkən şahid və zərərçəkmiş hadisə zamanı baş verənləri taktiki və psixoloji cəhətdən yenidən yaşamağa məcbur olur. Bundan əlavə, dindirilən şəxslərin əksəriyyəti üçün qeyri-adi olan hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndəsi ilə təmasların özü də onların emosional diskomfortunu və narahatlığını artırır. (Psixoloqlar belə narahatlığı anksiyete adlandırırlar.) Bu kimi psixoloji məqamları nəzərə alaraq, detektiv onu maraqlandıran məlumatı müəyyən etməyə başlamazdan əvvəl həmin məlumatların daşıyıcısı olan şəxslərin həddindən artıq narahatlığını aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

Cinayət hadisəsini yenidən yaşamış insanın əsas hissi qorxudur. Qorxu hissi bütün zehni və fiziki fəaliyyətə mənfi təsir göstərir. İnsan özünü idarə etmək qabiliyyətini itirərək şəxsi qeyri-adekvatlıq hissi yaranır. Müstəntiq belə vəziyyətlərdə qorxunun tamamilə normal bir reaksiya olduğunu izah etməklə bu hissdən qurtulmağa kömək edə bilər ("Mən indi siz özünüzü necə hiss etdiyinizi yaxşı təsəvvür edə bilərəm", "Mən özüm də bir vaxtlar məcbur idim ... və həqiqətən qorxdum .."). Həmkarınıza "ruhunu açıqlamaq" imkanı verməlisiniz. Belə yanaşma şəxsin bir az sakitləşməsinə kömək edəcək və detektivlə emosional əlaqə qurmağa imkan verəcəkdir. Həmçinin mövzudan çox uzaqlaşmaq təhlükəsinin qarşısını almaq üçün prosedur kifayət qədər qısa olmalıdır. Bu zaman məqsəd (tercihen konkret misallarla) dindirilən şəxsə özünün düşdüyü təhlükəli vəziyyətdə insanların çox hissəsinin eyni şəkildə reaksiya verəcəyini göstərməkdir.

Ümumiyyətlə, bu tip hadisələrdə qorxu birdən və "xəbərdarlıq etmədən" yaranır. Buna görə də, dindirmə dərhal deyil, bir neçə saat və ya gündən sonra aparılmalıdır. Əgər dindirmə ilk sarsıntı keçdikdən sonra aparılırsa, müstəntiq dindirilən şəxsə xəbərdarlıq etməlidir ki, cinayətin necə baş verməsini "xatırlamağa" cəhd edərkən, həmin anda yaşanan hissləri yaşaya bilər, amma emosional

vəziyyət əvvəlki qədər güclü olmayacaq, həm də mövcud vəziyyətə nəzarət edilir. Ona görə də qeyd edilənləri aşağıdakı kimi təlqin etmək olar: Cinayət hadisəsi barədə danışanda, yenə narahat olacaqsınız, amma o zamankı kimi deyil, indi vəziyyət nisbətən fərqli yanaşmalarla "dincəlmək istədiyiniz məqam, özünüza gəlin, mənə bu barədə danışın və biz dərhal fasilə verək" əhatə edilir.

Psixoterapiyada aşağıdakı üsuldən istifadə olunur: xüsusilə travmatik təcrübələrdən danışırıqsa, xəstədən hadisəni üçüncü şəxsə xitabən danışması xahiş olunur: "mən" sözünün əvəzinə, "o" əvəzliyindən istifadə etmək zəruridir. Beləliklə, zərərçəkmiş baş verənləri sanki kənar müşahidəçi mövqeyindən "cinayətdən uzaqlaşaraq təhlükəsiz məsafəyə" köçürmüş kimi təsvir edir. Bu taktika cinsi təcavüzə məruz qalmış qurbanların dindirilməsi zamanı (müsaibə zamanı) daha çox faydalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, üçüncü şəxs tərəfindən verilən ifadə birinci şəxsin izahatından daha az təfərrüatlıdır. Bununla belə, yüksək travmatik cinayətləri araşdırarkən iki cinayətdən nisbətən yüngülünü seçmək daha məqsədəuyğundur, çünki dindirilən şəxsin emosional vəziyyəti məlumatın uğurlu xatırlanmasına maneçilik törədə bilər.

Psixologiya elmində qeyd olunur ki, emosional vəziyyətimiz zahiri davranışda özünü göstərir (həyəcanlı olduğumuz zaman nitqimiz sürətlənir, əzələlərimiz gərginləşir). Əks proses də mümkün olduğuna görə zahiri davranışımızı dəyişdirərək, bununla da daxili, emosional vəziyyətimizə təsir edə bilərik. Belə psixoloji vəziyyətlər nəzərə alınaraq, müstəntiq, təcrübədə sınaq edilmiş taktikadan istifadə edərək, dindirilən şəxsin narahatlığını (həyəcanını) qismən "azalda" bilər: hadisə ilə bağlı ifadə verməyə başlamazdan əvvəl, müsahibədən istirahət etməsi, bir neçə dəfə dərindən nəfəs alıb-verməsi tövsiyə oluna bilər. Müstəntiq özü dindirilən şəxslə birlikdə bu əməliyyatı bir neçə dəfə həyata keçirir. Bu taktika hipnozda istifadə edilən rahatlaşdırma (sakitləşmə) üsullarına bənzəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv müsahibənin hipnozla heç bir səbəbli əlaqəsi yoxdur, hipnoz koqnitiv müsahibədən fərqli olaraq təklif olunma qabiliyyətini artırır.

Dindirilən şəxsin narahatlığını aradan qaldır-

maq üçün istifadə edilən başqa bir üsul sinxronluq prinsipidir. Onun mahiyyəti belədir: müstəntiqin mehriban, təmkinli davranışı və sakit, ləng nitqi istər-istəməz dindirilən şəxsə oxşar davranışa “sövk edir” desək yanılmarıq.

İstənilən cinayətdə bəzi hadisələr digərlərinə nisbətən daha stresli olur (daha çox emosiyalar yaradır). Ona görə də təəccüblü deyil ki, belə hadisələrlə bağlı suallar müsahibini, məsələn, bioqrafik xarakterli suallardan daha çox həyəcanlandıracaq. Bu cür sualların mənfi təsiri cavabdan dərhal sonra yoxa çıxmaz, stresin mənfi nəticələri bütün sonrakı müsahibəyə təsir edəcəkdir. Belə ki, müsahibələrin birində müstəntiq zərərçəkmişə təcavüzkarın onu hədələdiyi bıçaqla bağlı sual verib. Bu sual onu o qədər hiddətləndirdi ki, dindirilən qadın nəinki cavab verə bildi, hətta sonrakı beş suala da məntiqli cavab verə bilmədi. Eyni zamanda, detektiv sadəcə bu “stresli” sualları verməyə kömək edə bilməz. Bu necə ola bilər? Bu stresli suallar müsahibənin sonuna, ən vacib təfərrüatlı məlumatın artıq əldə edildiyi vaxta aid edilməlidir. Təcrübəli jurnalistlər də eyni şəkildə hərəkət edirlər: müsahibənin sonunda “bomba sualları” deyilən sualları verirlər.

Əgər müstəntiq dindirilən şəxsin həyəcanlı vəziyyətdə olduğunu və bu ajiotajı aradan qaldırmaq mümkün olmadığını görərsə, dindirməni təxirə salmaq (mümkünsə) daha məqsədəuyğundur, çünki bu barədə hələ də yüksək keyfiyyətli məlumat əldə etmək mümkün olmayacaq. Cinayət hadisəsi ilə bağlı təkrar dindirmə apararkən (dindirilən şəxs daha sakit vəziyyətdə olduqda) nəzərə alınmalıdır ki, əgər birinci müsahibədə suala düzgün cavab verilməyibsə, bu suala düzgün cavabın alınma ehtimalı yüksəkdir? sonrakı müsahibələrdə isə azdır (bu, insan yaddaşının fəaliyyəti ilə izah olunur).

Bundan əlavə, müstəntiq dindirilən şəxsin vəziyyətinə fikir verməyərək, sual verməkdə davam edərsə, bu, onunla müsahib arasında ehtiyac duyulan psixoloji əlaqənin qurulmasına çətinlik yaradacaqdır.

Yalnız dindirilən şəxsin normal vəziyyəti bərpa edildikdən sonra cinayət hadisəsinin təsvirinə keçmək olar. Müstəntiq dindirməyə bir sıra “zərərsiz” (neytral) suallarla başlamalı, tədricən daha

stresli suallara keçməlidir. Dindirilən şəxs üçün ən maraqlı sual, artıq qeyd edildiyi kimi, son sual olmalıdır.

Yaddaşın bərpa edilməsini də dindirilən şəxs özünü aparıcı fiqur kimi hiss etməlidir, çünki yalnız onun kriminalistik əhəmiyyətli məlumatları vardır. Əgər müstəntiq aparıcı mövqe tutursa və dindirilən şəxs yalnız verilən suallara passiv cavab verirsə, istintaq üçün vacib olan məlumatların əhəmiyyətli bir hissəsi itirilmiş olur. Bəzən səhvən belə hesab edirlər ki, müstəntiq nə qədər ətraflı sual verərsə, bir o qədər dolğun məlumat alacaq. Əslində isə respondentləri geniş cavab verən müstəntiqlər daha əlverişli mövqedədirlər. Laboratoriya tədqiqatında ənənəvi metod və koqnitiv müsahibə metodundan istifadə etməklə müstəntiqin dindirmə zamanı verdiyi sualların sayı hesablanmışdır. Koqnitiv müsahibə üsulu ilə dindirmə zamanı daha az sual verilmişdir (müvafiq olaraq 54,0 və 68,9), daha çox məlumat alınmışdır (müvafiq olaraq 41,15 və 29,40 düzgün fakt). Belə nümunə İngiltərə polisinin apardığı araşdırmalarda öz əksini tapmışdır.

Dindirilən şəxsin fəallığını artırmağa kömək edən və onu daha ətraflı məlumat verməyə təşviq edən xüsusi üsullar vardır. Birbaşa demək olar ki, cinayətin təhqiqatı üçün vacib olan bütün məlumatlar yalnız şahidə məxsus olduğuna görə də müstəntiq ondan ən müfəssəl ifadə gözləyir.

Dindirilən şəxsi aktivləşdirməyin başqa bir üsulu sualların düzgün tərtib edilməsinə əsaslanır. Tipik olaraq, açıqtipli suallar (“Zəhmət olmasa, onun üzünü təsvir edin”) qapalı suallardan (“Onun gözləri hansı rəngdə idi?”, “Onun çapıqları varmı?”) daha çox müsahibini onun yaddaşında aktiv məlumatlar axtarmağa yönəldir. Açıq suallar daha geniş, ətraflı cavab tələb edir, qapalı suallar isə tez və qısa cavab tələb edir. Açıq suala yavaş-yavaş və təfərrüatlı cavab verərək, sorğusual edilən şəxs qapalı suala cavab verərək, passiv şəkildə növbəti sualı gözləyir. Buna görə də açıq suallarla başlamalı və yalnız sonra aydınlaşdırıcı qapalı suallara keçmək lazımdır.

Dindirilən şəxs ona verilən suallara cavab verərək çox ciddi səhvlərdən biri ilə üzləşir, belə ki, müstəntiq dindirilən şəxsin sözünü “cümlənin ortasında” kəsərək cavabını tamamlamağa imkan

vermir. Polis müstəntiqləri tərəfindən aparılan müsahibələrin audioyazılarını təhlil edərək, koqnitiv müsahibə metodunun yaradıcıları belə nəticəyə gəlirlər ki, dinləməyə üstünlük verən müstəntiqlər ən yaxşı nəticələr əldə edirlər: daha açıq suallar verirlər, nadir hallarda müsahibin sözünü kəsir və ona daha çox danışmağa imkan verirlər. Təəssüf ki, bu taktika olduqca nadir hallarda istifadə olunur. Tipik bir müsahibədə müstəntiq 26 qapalı və yalnız 3 açıq sual verir. Bu fenomen təkcə amerikalılar üçün deyil, həm də ingilis müstəntiqləri üçün xarakterikdir. Müstəntiq tez-tez müsahibin sözünü kəsməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Verilən nümunə yuxarıdakı səhvlərin aydın təsviridir. Bir detektiv cinayət işində şahiddən müsahibə alır. Açıq sual verdikdən təxminən 4-5 saniyə sonra onun sözünü kəsir:

- 45 dəqiqə əvvəl sizə və dostunuza nə baş verdiyini deyir?

- Maşında oturmuşduq. Oturduğum yerdə arxaya söykəndim...

- (müstəntiq sözünü kəsir)... Saat neçə olduğunu xatırla.

- Təxminən on iki. dəqiqə xatırlamıram...

- Yaxşı – Müsahibimiz nəyə demək istəyir. Müstəntiq sözünü kəsir. – Maşınınız indi olduğu yerdə, yəni dayanacağın şimal-qərb istiqamətində dayanmışdı?

- Bəli.

-Yaxşı – Müsahibimiz nəyə demək istəyir. Müstəntiq sözünü kəsir. - Ön oturacaqda idin...

Cinayətləri araşdırarkən müstəntiq həmsöhbətinə hətta yaxın dostlarına belə danışmaq istəmədiyi sırf şəxsi problemlərlə bağlı çox incə suallar verməli olur. Bu xüsusilə zor tətbiq etməklə törədilən cinayətlərin qurbanlardan məlumat əldə etməyə aiddir. Bu cür məlumatı əldə etmək üçün müstəntiqlə dindirilən şəxs arasında psixoloji əlaqə qurulmalıdır ki, sonuncu xoşməramlılıq, anlayış və kömək etmək istəyi hiss etsin. Bu baxımdan, müstəntiqin vəzifəsi klinik psixoloqun vəzifəsinə bənzəyir, o, əvvəlcə müştəri ilə “şəxsi əlaqə” yaratmalı və yalnız bundan sonra onun intim münasibətlərinə “nüfuz etməyə” çalışmalıdır. Bu zaman əhəmiyyətli fərq ondan ibarətdir ki, müstəntiqin “müştəri” ilə görüşmək və danışmaq imkanları məhduddur, psixoterapiya kursu isə həftə-

lərlə, hətta aylarla davam edə bilər. Təəssüf ki, müstəntiq dindirmə üçün tətbiq edilən texnikalardan istifadə edə bilmir, çünki bunun üçün kifayət qədər vaxtı da yoxdur. O, ən əlçatan vasitələrlə kifayətlənmək məcburiyyətindədir. Eyni zamanda, söhbətin əvvəlindən müsahibin “təcrid olunmasına” səbəb olan səhvlərdən uzaq olmaq çox vacibdir. Belə təhlükənin reallığa çevrilməməsi üçün aşağıda qeyd edilən prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır:

1. Dindirməni fərdiləşdirmək (bir-birini anlayan iki insan arasında ünsiyyət qurmaq);

2. Dindirilən şəxsə rəğbət və empatiya göstərmək (özünü müsahibə verən şəxsin yerinə qoymaqla onun narahatlığını anlamaq).

Effektiv dindirmə üçün zəruri ilkin şərtlərdən biri onun fərdiləşdirilməsidir. Müstəntiq dindirilən şəxsi qayğı və təcrübələri ilə zəngin olan konkret bir şəxs kimi görməli və özünü yalnız rəsmi təşkilatın təmsilçisi kimi deyil, müəyyən edilə bilən şəxs, təvazükar insan kimi təqdim etməlidir.

Fərdiləşdirmənin ən asan yolu respondentin adla (uşaqlar, gənclər), ad və ata adı ilə (yaşlılar) çağırmaqdır, yəni dindirilən şəxs özünü təqdim etdiyi formada yanaşılmalıdır. Siz sadəcə olaraq dindirilən şəxsdən ona ən yaxşı şəkildə necə müraciət edəcəyinizi soruşa bilərsiniz.

Müsahibənin fərdiləşdirilməsinin başqa bir üsulu müstəntiqin aktiv dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Onun dindirilən şəxsi diqqətlə dinləməyə və çatdırdığı məlumatlara maraq göstərməsi vacibdir. Bu məqsədə çatmağın bir yolu dindirilən şəxsin son ifadəsini vaxtaşırı təkrarlamaq, ona şərh vermək və ya sual verməkdən ibarətdir. Belə ki, dindirilən şəxs ifadə verərsə ki, cinayətkarın silah çıxardığını görəndə qorxdığını, bu ifadədən sonra müstəntiq deyə bilər: “Siz deyirsiniz ki, cinayətkarın silahı çıxardığını görəndə qorxdum. Başqa nə demək istərdiniz, həmin səhnəni xatırlaya bilərsinizmi?” Beləliklə, müstəntiq dindirilən qadına onun ifadəsini diqqətlə dinlədiyini göstərməklə psixoloji əlaqəni davam etdirir.

Aktiv dinləmə konsentrasiya tələb edir. Buna görə də, dindirməyə başlamazdan əvvəl bütün mümkün müdaxilələri aradan qaldırmaq lazımdır. “Effektiv şəkildə qulaq asmaq” üçün detektivin

diqqətini başqa fikir və mülahizələrlə yayındırmaq olmaz.

Dindirməyə hazırlaşarkən müstəntiq protokolla, əvvəllər başqa bir əməliyyat işçisi tərəfindən aparılan müsahibənin nəticələri ilə tanış ola, bir sözlə, işin bəzi hallarını öyrənə bilər. Bu məlumatlar araşdırma üçün mütləq faydalıdır. Bununla belə dindirilən şəxsin ifadəsini qərəzsiz qəbul edərək, onun bütün ifadəsini diqqətlə dinləmək lazımdır.

Dindirmə kimi adi bir prosedur keçirərkən, müstəntiqlər tez-tez müxtəlif nitq klişələrindən istifadə edirlər. Həmçinin sorğu-sual zamanı bürokratik ifadələrdən qaçınmaq lazımdır.

Müsahibin detektivdə sadəcə hakimiyyət nümayəndəsinin deyil, konkret, xoş, xeyirxah bir insanı hiss etməsi üçün müstəntiq müsahibəyə başlamazdan əvvəl özü haqqında bəzi məlumatları təqdim etməlidir. Belə məlumatlar dindirilən şəxslə əlaqə yaratmağa kömək edəcəkdir, desək yanılmırıq. (Məsələn, əgər müstəntiq dindirilən şəxsin uşağı olduğunu bilirsə, onun da təxminən eyni yaşda uşağı olduğunu söyləyə bilər.)

Hər hansı dindirmə və ya müsahibə apararkən dindirilən şəxs haqqında müəyyən məlumatlar toplamaq lazımdır (yaşı, ailə vəziyyəti, iş yeri, təhsili və s.). Müstəntiq dindirilən şəxsin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, o, bunu öz şəxsi təşəbbüsü ilə deyil, “əməliyyat zərurətindən” edir: “Bu standart prosedur istənilən işin istintaqı zamanı məlumatların toplanılmasında tətbiq edilir”. Beləliklə, detektiv sanki, bürokratik istintaq məşinindən ayrılır.

Dindirilən şəxsin barəsində bəzi şəxsi əhəmiyyətli məlumatların öyrənilməsi, detektivdə onu başa düşə bilən mütəxəssisi görüb-görməməsindən asılıdır. Klassik misal: valideynlərin suallarını monohecalı şəkildə cavablandıran (“onsuz da başa düşməyəcəklər”) və dostları ilə saatlarla söhbət edən yeniyetmə. Müstəntiq dindirilən şəxsi inandırılmalıdır ki, onun yaşadıklarını, daxili aləmini hiss etmək üçün iş üzrə problemə onun gözü ilə baxa bilər. Cinayəti qurbanı ilə müsahibə verməzdən əvvəl qurbanın nələr yaşadığını düşünmək və özünüzü onun yerində təsəvvür etməyə çalışmaq faydalıdır.

Ancaq sorğu-sual edilən şəxslə düzgün empatiya qurmaq dindirmənin yalnız bir hissəsidir. Biz

də onu inandırılmalıyıq ki, müstəntiq öz hisslərini bölüşməyi bacarır. Bunu etmək üçün dindirilən şəxslə vaxtaşırı onun ifadəsini şərh edərək əks-əlaqə saxlamaq lazımdır (“Mən səni başa düşürəm”, “Təsəvvür edə bilərəm ki, nə qədər qorxduğun”, “bəli, əlbəttə ki, sənə qeyri-insani rəftar etdilər”...).

Müsahibənin fərdiləşdirilməsi və empatiya nümayiş etdirilməsi ilə yanaşı, dindirilən şəxsdə detektivin ədalətli, xeyirxah, həqiqəti üzə çıxarmaqda maraqlı olması təəssüratı yaratmağa əsaslanan etibar qazanmağın kifayət qədər sadə üsulları da mövcuddur.

Müsahibə başlamazdan əvvəl minimal fiziki təmas (əl sıxma) faydalıdır, bu, müsahibə alan tərəfindən tanışlıq kimi qəbul edilməməlidir (xüsusilə də əks cinsdən olan bir insandan danışırıqsa). Dindirilən şəxsin hər hansı nəzərəçarpan xəsarəti və ya yarası varsa, onun vəziyyətini öyrənməli, onun rahat olduğundan əmin olmalı və həkimə müraciət edib-etmədiyini soruşmalıyıq (hətta müstəntiqin zədələrin xarakteri haqqında hər şeyi artıq bildiyi halda belə).

Fərz edək ki, dindirilən şəxsin ifadəsinə etibar etməmək üçün səbəblər var. Detektiv hələ də inandığını iddia etməlidir. Əgər dindirilən şəxs həqiqətən də “yanılırsa” bu hal sonrakı istintaq və təkrar dindirmə zamanı aydınlaşdırıla bilər. Ancaq vicdanlı bir insan ona inanılmadığını hiss etsə, onda onların gələcək əməkdaşlığına ümid etmək çətindir. Ona görə də müstəntiq mühakimə və qarşılıqlı yaradan suallardan qaçmalıdır. Dindirilən şəxsin ifadəsində ziddiyyətlər varsa, onları dərhal həll etməyə çalışmaq lazım deyil, çünki bu, sərbəst ifadə vermənin gedişatını ləngidə bilər və iş üçün vacib olan məlumatların bir hissəsi məhv ola bilər.

Müstəntiq hər bir halda dindirilən şəxsi nöqsanlar və düzəlişlər olmadan sərbəst danışmağa təşviq etməlidir. İfadədə ortaya çıxan ziddiyyətlər dindirilənlərin ifadələrindəki uyğunsuzluqlara məlumatın əsas hissəsi əldə olunduqdan sonra aydınlıq gətirilə bilər.

Müstəntiq və dindirilən şəxsin gözləntiləri və məqsədləri ideal şəkildə üst-üstə düşməlidir, çünki bu zaman istədikləri nəticəyə nail olmaq mümkündür. Lakin reallıqda bu, nadir hallarda baş ve-

rir, çünki müstəntiqin maraqları ilə şahidin (və ya zərərçəkmiş şəxsin) maraqları fərqlidir.

Buna baxmayaraq, koqnitiv müsahibənin uğuru ümumi məqsədə nail olmaq üçün “vahid komanda”şəkilində fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Ona görə də hər bir tərəf qarşı tərəfin perspektivindən xəbərdar olmalıdır. Müstəntiq dindirilən şəxsin ehtiyac və qayğılarını ilə yanaşı istintaqın maraqlarını nəzərə almalıdır. Təbii ki, ünsiyyət tərəfdaşlarının hərəkətlərinin ardıcılığını təmin etməkdə əsas yük müstəntiqin üzərinə düşür: o, tədricən müsahibənin gedişatını istiqamətləndirir və mənzərəni görmək üçün kifayət qədər sakitdir. Dindirilən şəxsin vəziyyətini və maraqlarını dərk edən müstəntiq onları istintaqın maraqları ilə əlaqələndirəcək, dindirilən şəxsin ifadəsini düzgün istiqamətə yönəldəcəkdir.

Dindirilən şəxsi cinayətin istintaq üçün maraqlı olan təfərrüatları barədə danışmağa dəvət etməzdən əvvəl ona hisslərini ifadə etmək imkanı vermək lazımdır. Dindirilən şəxsin təcrübələri, onun qorxuları və şikayətləri müstəntiq üçün az maraq doğurur və buna baxmayaraq, ifadə olunmasa, gələcəkdə bu istintaqa mane ola bilər.

Koqnitiv müsahibə metodundan istifadə etməklə dindirmənin (sorgunun) populyarlığının

səbəblərindən biri onun sadəliyidir. Hər bir müstəntiq istək və əzmkarlıqla koqnitiv müsahibənin aparılması texnikasını mənimsəyə bilər. Bu üsuldən istifadə etmək üçün mürəkkəb və bahalı avadanlıqlara eyni zamanda yuxarı orqanlardan çoxsaylı təsdiq və icazələrə ehtiyac yoxdur. Həmçinin koqnitiv müsahibə üsulu ilə əldə edilən ifadələr məhkəmədə etirazlarla qarşılanmayacaq. Koqnitiv müsahibə aparmaq üçün heç bir xüsusi şərtlər tələb olunmur: bu metod hadisə yerində, xəstəxanada, evdə və ya ofisdə aparıla bilər.

Koqnitiv müsahibənin digər metodlardan mühüm üstünlüyü istintaqın hər bir mərhələsində tətbiq edilməsinin mümkünlüyüdür. İstintaqı aparılan işin şəraitindən asılı olaraq müstəntiq dindirilən şəxsin yaddaşını aktivləşdirmək üçün bir və ya bir neçə üsuldən istifadə edə bilər.

Beləliklə, dindirmənin koqnitiv müsahibə metodu cinayət və cinayətkar haqqında məlumat əldə etmək vasitəsi kimi tamlıq, dəqiqlik və yoxlanılması mümkün olan xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan müsahibə metodunun təkmilləşdirilməsi şahid, şübhəli və ya zərərçəkmiş şəxslərdən alınan məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2000
2. K.Q. Sarıcalınskaya, İ.S. Abbasovanın redaktəsi ilə. Kriminalistika. Dərslik. İkinci nəşr. Bakı, 2021, s.655-676
3. C.A. Daanov və b. Kriminalistik taktika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022, s.272-304
4. Дикаев С.У., Павлов Д.В., Гарусов А.В. Уголовно-процессуальные проблемы преодоления дачи заведомо ложных показаний заинтересованными в исходе дела лицами // Вестник Санкт-Петербургской юридической академии. 2021. № 3(52). С. 82–87.
5. Литвинова М.А. Влияние психологических особенностей личности следователя на выбор стратегии расследования уголовных дел // Вестник Самарского юридического института. 2022. № 2(48). С. 109–118.
6. Белоусов А.Д. Применение стилевого подхода к описанию интеллектуальной деятельности следователей и дознавателей // Прикладная юридическая психология. 2018. № 1 (42). С. 101–111.
7. Cleary H.M.D., Warner T.C. Police training in interviewing and interrogation methods: A comparison of techniques used with adult and juvenile suspects // Law and Human Behavior. 2016. № 40(3). P. 270–284.
8. Inbau F.E., Reid J.E., Buckley J.P., Jayne B.C. Criminal interrogation and confessions (5th ed.). Burlington, MA : Jones and Bartlett Learning, 2013.
9. Geiselman R.E., Fisher R.P., MacKinnon D.P., Holland H.L. Eyewitness memory enhancement in the police interview: Cognitive retrieval mnemonics versus hypnosis // Journal of Applied Psychology. 1985. № 70 (2). P. 401–412.

10. Fisher R.P., Geiselman R.E., Amador M. Field test of the cognitive interview: Enhancing the recollection of actual victims and witnesses of crime // Journal of Applied Psychology. 1989. № 74 (5). P. 722–727.

11. Fisher R.P., Geiselman R.E. The cognitive interview method of conducting police interviews: eliciting extensive information and promoting therapeutic jurisprudence // International Journal Law Psychiatry. 2010. № 33. P. 321–328.

12. Launay C., Py J. Methods and aims of investigative interviewing of adult witnesses: An analysis of professional practices // Pratiques Psychologiques. 2015. № 21 (1). P. 55–70.

Алекпер АЛЛАХВЕРДИЕВ

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДОПРОСА
МЕТОДОМ КОГНИТИВНОГО ИНТЕРВЬЮ
РЕЗЮМЕ**

Представленная статья направлена на совершенствование метода допроса, применяемого правоохранительными органами, на основе опыта использования знаний о когнитивных механизмах и психологических основах взаимодействия следователя с допрашиваемыми лицами, а также связанных с ними возможностях и ограничениях.

Структура статьи отражает ее цель и логическое изложение. В теоретической части описываются основы технологии когнитивного интервью, раскрываются возможности использования метода когнитивного интервью и его виды, психологические приемы стимулирования интервьюируемых.

Ключевые слова: метод интервью, допрашиваемый, человеческая память, допрос, психологическая связь

Alakbar ALLAHVERDIYEV

**SOME FEATURES OF INTERROGATION
BY THE METHOD OF COGNITIVE INTERVIEW**

SUMMARY

The presented article is aimed at improving the interrogation method used by law enforcement agencies, based on the experience of using knowledge about the cognitive mechanisms and psychological foundations of the investigator's interaction with the persons being interrogated, as well as the opportunities and limitations associated with them.

The structure of the article reflects its purpose and logical presentation. The theoretical part describes the basics of the cognitive interview technology, reveals the possibilities of using the cognitive interview method and its types, psychological techniques for stimulating interviewees. Some features of constructing forensic hypotheses in the process of crime investigation

Key words: interview method, interrogated, human memory, interrogation, psychological connection

UOT 343.712.1

Rasim İSAQOV*Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
Kriminalistika kafedrasının baş müəllimi,**polis polkovnik-leytenantı*DOI: <https://doi.org/10.62130/YAJE4863>

NARKOTİK VASİTƏLƏR VƏ PSİXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİ İLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRİN ARAŞDIRILMASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər yalnız sosial, iqtisadi və hüquqi problemlərə yol açmır, həm də təşkilatlanmış cinayətkar qrupların və beynəlxalq narkotik ticarəti şəbəkələrin fəaliyyətinə zəmin yaradır. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi müxtəlif metodlarla gizlədilər, saxtalaşdırılan və beynəlxalq ölçüdə həyata keçirilən bir cinayət fəaliyyətidir.

Bu cür cinayətlərin araşdırılması xüsusi istintaq metodları və müasir texnologiyalardan istifadəni tələb edir. Cinayətkar qrupların fəaliyyətləri adətən çox mürəkkəb və təşkilatlanmış olur, bu da cinayətlərin aşkar edilməsini və sübutların toplanmasını çətinləşdirir. Araşdırmalar zamanı məxfi əməliyyatlar, elektron nəzarət, informatorlardan istifadə və digər inkişaf etmiş üsullar tətbiq edilir. Eyni zamanda, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir, çünki narkotik ticarəti adətən çoxsaylı ölkələr arasında həyata keçirilir.

Araşdırmaların qarşısında duran əsas çətinliklərdən biri cinayətkar şəbəkələrin çox mürəkkəb struktura sahib olması və bu şəbəkələrin inkişaf etmiş logistika və maliyyə qaynaqları ilə dəstəklənməsidir. Bundan əlavə, maddi sübutların toplanması və onların müvafiq hüquqi çərçivədə təqdim edilməsi də mühüm rol oynayır. Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrlə bağlı cinayətlərin effektiv araşdırılması üçün hüquq-mühafizə orqanlarının mütəmadi olaraq yeni metodlara və beynəlxalq səviyyədə güclü əməkdaşlığa ehtiyacı vardır.

Nəticə olaraq, narkotiklərlə mübarizə çətin, amma vacib bir prosesdir. Bu cinayətlərin araşdırılması üçün yeni yanaşmaların tətbiqi texnoloji imkanların artırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizənin effektivliyini artıracaqdır.

Açar sözlər: *Narkomaniya, narkotik vasitələr, narkoman, psixotrop maddələr.*

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlıq müasir dünyanı ciddi narahat edən global problemlərdən biridir. Narkomaniya cəmiyyətin mənəvi və intellektual potensialının aşınmasına, genefondun tənəzzülünə və digər mənfi hallara gətirib çıxarır. Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi cinayətkarlığın artmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də terrorizmin maliyyə mənbəyi kimi beynəlxalq təhlükəsizliyə ən ciddi təhdidlərdən biri kimi çıxış edir.

Eyni zamanda dünyada getdikcə daha da intensivləşən iqtisadi inteqrasiya, ticarət və geniş-

həcmli yükdaşımaların təşkili üçün ölkələr arasında nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi dünyanın bəzi regionlarında istehsal edilən narkotik vasitələrin digər ölkələrə yayılması ilə müşayiət olunur.

Narkomanlıq və narkotizmlə mübarizənin aparılması kəskin ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb etməklə günün ən vacib məsələsinə çevrilmişdir. Vaxtilə bir çox dövlətlər bu vacib məsələyə lazımi qiymət verməmişlər, nəticədə isə narkomaniya və narkotizm yoluxucu xəstəlik kimi əhalinin bir hissəsində, xüsusən də gənclər arasında ild-

rım sürəti ilə yayılmağa başlamış, öz coğrafiyasını genişləndirmişdir.

Məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq hüquqşünas alimlər tərəfindən narkotizmin bir çox aspektləri araşdırılmışdır. Kriminalistik nöqteyi-nəzərdən narkomaniya ilə cinayətkarlıq arasında əlaqə əsasən üç formada özünü göstərir.

Birincisi, narkomanlar obyektiv və subyektiv olaraq cinayətlərin törədilməsinə meyillidirlər. Qanuni dövriyyədən çıxarılan narkotiklərin özü artıq cinayətkar yolla əldə edilir. Digər tərəfdən narkomaniya xəstəliyinə düşər olan şəxslərin öz davranışlarında fərdi-iradə nəzarəti xeyli dərəcədə zəifləyir, bu isə onlar tərəfindən müxtəlif cinayətlərin törədilməsini asanlaşdırır.

İkincisi, narkotik vasitələrə olan mövcud tələbat uyğun surətdə təklif yaradır, bunun mənbəyi olaraq isə narkotik vasitələrin əkilib-becərilməsi, istehsalı, satışı, oğurlanması və s. bağlı cinayətkar fəaliyyət çıxış edir.

Üçüncüsü, narkotiklərə həddən artıq aludə olan şəxslər yüksək viktimoloji xüsusiyyətlərə malik olduğundan, özləri çox vaxt cinayətlərin qurbanlarına çevrilirlər.

Digər cinayətlərdən fərqli olaraq narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı faktlar üzrə cinayət işinə başlamanın özünüməxsus xüsusiyyətləri vardır. Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi faktları ilə bağlı cinayət işinə başlama yaranmış konkret kriminalistik şəraitdən asılıdır. Həmin şəraitlərə: konkret əməliyyat materiallarının realizə edilməsi nəticəsində cinayət işinə başlama, cinayət törətmiş şəxsin cinayət başında yaxalanması nəticəsində cinayət işinə başlama, narkotik vasitələrin oğurlanması (mənimlənməsi) faktı ilə bağlı dövlət müəssisələri tərəfindən daxil olmuş rəsmi məlumatlar əsasında cinayət işinə başlamanı aid etmək olar.

Bütün hallarda cinayət işinə başlamada CPM-in 204 və 209-cu maddələrinin tələbləri rəhbər tutulmalıdır. CPM-in 204-cü maddəsinə müvafiq olaraq daxil olmuş hər bir məlumat hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra cinayət işinə başlama haqqında müvafiq qərar qəbul edilir.

Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi cinayətlərində sübut edilməli olan hallar aşağıdakılardır:

cinayət faktının olub-olmaması, narkotik vasitənin əldə edilməsinin, saxlanması, daşınmasının, göndərilməsinin, hazırlanmasının üsulları və məqsədi, narkotiklər kimdən alınmış və kimə satılıb, narkotiklərin alveri ilə məşğul olduğu müddət və əldə edilən gəlirin məbləği, narkotiklərlə bağlı cinayətlərdə iştirak edən şəxslərin dairəsi və törədilməsində hər birinin rolu, narkotik tərkibli bitkilərin əkilməsi və becərilməsi (edilən aqrotexniki qulluq hansı formada aparılmışdır).

Ümumiyyətlə, narkotiklərlə bağlı cinayətlərdə sübut edilməli olan halları üç qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa narkotiklərin qanunsuz əldə edilməsi, hazırlanması, daşınması, saxlanması, satılması hallarını aid etmək olar. Burada narkotiklərin əldə edilməsi vaxtı, mənbəyini, daxil olma kanalları, hazırlama üsulları, növü, çəkisi və qiyməti, cinayətin motivi və məqsədi ilə bağlı hallar aiddir.

İkinci qrupa narkotik vasitələrin istehsalı, əldə edilməsi, saxlanması, uçota alınması, buraxılması, daşınması və göndərilməsi qaydalarını pozma halları aiddir.

Üçüncü qrupa isə təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini, cavabdehlik dərəcəsini, məsuliyyətini ağırlaşdıran və yüngülləşdirən halları aid etmək olar.

Narkotiklərlə bağlı cinayətlər üzrə irəli sürülən fərziyyələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Törədilmiş cinayətin xüsusiyyətindən asılı olaraq fərziyyələri bir neçə istiqamətdə irəli sürülə bilər.

Şübhəli şəxsin üstündə və ya onun evində narkotik vasitələr aşkar edildikdə aşağıdakı fərziyyələr irəli sürülə bilər:

- tutulan şübhəli şəxs narkomandır – narkotik vasitəni qəbul etmək və ya satmaq məqsədilə oğramış, hazırlamış və ya üçüncü şəxsdən almışdır;
- tutulan şəxs narkoman deyil, narkotik vasitəni topdansatış məqsədilə əldə etmişdir (oğurlamış, hazırlamış və ya üçüncü şəxsdən alınmışdır);
- tutulan şəxs narkotik vasitəni pərakəndə satış məqsədilə əldə etmişdir;
- tutulan şəxs cinayət əməlini təkbəşinə törətmişdir;
- tutulan şəxs sistemativ olaraq narkotik vasitələrin satışı ilə məşğul olan cinayətkar qrupun üzvüdür;

– tutulan şəxs cinayətkar qrupun üzvü deyil, lakin başqa şəxsin xahişi ilə narkotik vasitələri saxlamış, göndərmiş və daşımışdır.

Narkotik vasitələrin satışı ilə məşğul olan şəxs haqqında fərziyyələr:

– satıcı narkotik vasitəni özü hazırlamış, oğurlamış və ya başqa yolla əldə etmişdir;

– satıcı narkotik vasitəni narkotik tərkibli bitkilərin becərilən yerlərdən əldə etmişdir;

– satıcı narkotik vasitəni saxta reseptlər əsasında əldə etmişdir;

– satıcı cinayətkar qrupun üzvü olub, narkotik vasitəni qrupun digər üzvləri tərəfindən satış məqsədilə əldə etmişdir;

– satıcı narkotik vasitəni topdansatışdan pərakəndə satış məqsədilə əldə etmişdir.

Narkotik vasitələrin alışı ilə məşğul olan şəxs haqqında fərziyyələr:

– alıcı narkotik vasitəni istehlak məqsədilə əldə etmişdir;

– alıcı narkotik vasitənin topdansatışdan pərakəndə satış məqsədilə əldə etmişdir;

– alıcı narkotik vasitənin istehlakı və onun pərakəndə satışı məqsədilə əldə etmişdir;

– alıcı narkotik vasitələr istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə və ya saxlanması ilə məşğuldur.

Narkotik vasitələri alan və satan şəxslər haqqında fərziyyələr:

– narkotik vasitəni alan və satan şəxslər arasında alqı-satqı ilk dəfə, bir neçə dəfə və ya sistematik olmuşdur;

– narkotik vasitəni alan və satan şəxslərin əvvəlcədən tanışlıqları olmayıb və ya səthi tanışlıq münasibətindədirlər;

– narkotik vasitənin alan və satan şəxslər dost, qohumluq, yaxın münasibətdədirlər.

Narkotik vasitənin daşınması ilə bağlı fərziyyələr:

– tutulan şəxs narkotik vasitəni özü hazırlamış, əldə etmiş və təyin olunan yerə özü daşıyır;

– tutulan şəxs narkotik vasitə ilə məşğul olan cinayətkar qrupun üzvüdür;

– tutulan digər şəxslərin sifarişi ilə ancaq narkotik vasitənin daşınması ilə məşğuldur;

– tutulan təsadüfi şəxsdir və narkotik vasitənin daşınması başqa şəxslər tərəfindən xahiş olunur.

Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər üzrə hadisə yerinə baxış mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu növ cinayətlər üzrə baxışı aşağıdakı yerlərdə keçirmək olar:

– narkotik vasitələrin oğurluq və quldurluq yolu ilə ələ keçirilməsi işləri üzrə – şəxsi evlər, dövlət müəssisələri, təşkilatlar, apteklər, xəstəxanalar, farmatsevtika müəssisələri, saxlanc yerləri;

– becərilməsi qadağan edilmiş narkotik xassəli bitkilərin əkilməsi və becərilməsi işləri üzrə ərəzilər, sahələr, həyətyanı sahələr, çay sahilləri və s.;

– narkotik vasitələrin realizə edilməsi, narkomanlar üçün tiryəxanalar təşkil etmə və saxlama, narkotik vasitələrin istehlakına təhrik etmə cinayətləri üzrə yaşayış yerləri (ev, saray, mənzil və s.);

– narkotik vasitələrin daşınması – nəqliyyat vasitələri, rabitə və nəqliyyat idarələri;

– narkotik vasitələrin hazırlanması üçün xüsusi təyin edilmiş yerlər.

Hadisə yerinə baxış zamanı araşdırılan əsas obyektlərin dairəsi konkret bu sahədə törədilmiş cinayətin xarakterindən asılıdır.

Narkotik vasitələrin qanunsuz hazırlanması, əldə edilməsi, saxlanması, göndərilməsi, satılması, tiryəxanaları saxlama, istehlaka təhrik etmə cinayətləri üzrə baxış obyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

– narkotik vasitələr, yarımfabrikatlar, reaktivlər;

– onların hazırlanması üçün texniki vasitələr;

– həmçinin spirtli və asitilləşdirilmiş ekstratlar, cihazlar, süzgəclər,

– çətinənin qalıqları;

– marixuananın presləşməsi üçün istifadə olunan predmetlər;

– ələk, ət maşını, qəhvədöyən, bıçaqlar, tərəzi, qaşıqlar, qazanlar;

– müxtəlif bağlamalar – polietilen torba, çantalar, portfellər, çemodanlar;

– iynələr, flakonlar, pambıq və cunadan olan tamponlar, siqaret kötlükləri;

– cib dəftərçələri, müxtəlif qeydiyyatlar, telefon nömrələri və digər sənədlər.

Narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və

prekursorları talaması ilə bağlı cinayətlərdə hadisə yerinə baxış zamanı aşağıdakı obyektlərə diqqət yetirmək vacibdir:

- mənəəni dəf etməklə saxlanc yerlərə daxil olma: sındırma, sıxma, mişarlama izləri, siqnal qurğularının iş rejiminin pozulması və i.a.

- quldurluq cinayətini müşayiət edən zor tətbiq etmə izləri: dağıdılmış, sındırılmış predmetlər, qan izləri və i.a.;

- cinayət alətləri, sındırma vasitələri, soyuq və odlu silahlar;

- cinayət alətlərinin tətbiqi izləri: güllə, mərmə, karteç, tıxaclar, metal və şüşə qırıntıları və i.a.;

- mikrohissəciklərin daşıyıcıları olan predmetlər;

- əks olunmuş izlər: əl, ayaq, diş, nəqliyyat vasitələri izləri;

- insan orqanizminin qalıqları: qan, tüpürcək və digər izlər;

- cinayətkarlar tərəfindən itirilmiş və atılmış əşyalar, cib dəsmalı, daraq, geyim əşyaları və onların hissələri, maska və i.a.;

- narkotik vasitələrin qəbulu zamanı saxlanılan izlər: iynələr, açılmış bağlamalar, boş ampullalar, flakonlar və i.a.;

- bəzi halları göstərən əlamətlər: qəsdin predmeti, narkotik vasitələrin saxlanc yerlərinə daxil olma izləri.

- cinayətkarın sayı haqqında müxtəlif ayaqqabı izlərinin sayı, müxtəlif ölçüdə olan barmaq izləri, siqaret kötökləri, yerindən tərpənilən ağır predmetlər, istifadə olunan nəqliyyat vasitələri və i.a.

Qanunsuz narkotik xassəli bitkilərin əkilməsi və becərilməsi cinayətləri üzrə hadisə yerinə baxış zamanı aşağıdakılara diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur:

- becərilən bitkinin xarakteri və bioloji növü;
- narkotik xassəli bitkiləri maskalayan digər bitkilərin düzülüşü, əkin sahəsi və yerləşməsi;

- narkotik xassəli bitkinin vəziyyəti (yetişmə dövründə kolların sayı, tam və ya hissə-hissə biçilməsi);

- insan, heyvan və nəqliyyat vasitələri, izləri;
- cinayətkarlar tərəfindən atılmış, itirilmiş, yaddan çıxarılmış predmetlər.

Bu növ cinayətlər üzrə əkin sahəsinin həcmi, torpağın rəngi, tərkibi, becərilən bitkilərin düzülüşü, mümkün hallarda isə sayı, biçilmiş sahənin həcmi və başqa məlumatlar baxış protokolunda əks olunmalıdır. Baxış prosesində mütəxəssisin iştirakı vacibdir.

Yay mövsümündə müsadirə olunmuş xaş-xaşın yaşıl qozalarının yararsız hala düşməməsi üçün üzərində böyük olmayan deşiklər açılmış karton qutulara yığılır.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər üzrə hadisə yerinə baxış zamanı aşkar edilmiş bütün maddi sübutlar, əşyalar, predmetlər ayrı-ayrı qablaşdırılır. Bağlamaların üzərində hal şahidlərinin və əşyayi-dəlili müsadirə edən əməkdaşın imzası olmalıdır. Bağlama yapışqanla yapışdırılır, iplə bağlanılır, ipin ucları möhürlənir. Müsadirə edilmiş narkotiklərin miqdarı çox olduqda, onların yalnız bir qismi tədqiqata göndərilməsi məsləhətdir.

Bu növ cinayətlərin istintaqında öz sübut etmə əhəmiyyətinə görə mühüm yer tutan istintaq hərəkətlərindən biri də axtarışdır. Axtarış zamanı axtarış yerində olan şəxslərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Onlarla sorğu keçirərkən orada olmalarının məqsədi müəyyənləşdirilməlidir. Çünki onların arasında bilavasitə narkotik vasitənin alış, satışı və istehlakı ilə məşğul olan şəxslərin olması ehtimal oluna bilər.

Axtarış zamanı aşkar edilmiş hər bir predmet çox dəqiqliklə hal şahidlərinə təqdim olunmalıdır ki, sonradan cinayətkar bunu müxtəlif bəhanələrlə inkar edə bilməsin.

Tapılmış narkotiklərin miqdarının müəyyən edilməsi hal şahidlərinin iştirakı ilə və ya videoçəkilişdən istifadə etməklə təxirəsalınmadan həyata keçirilir. Bəzi hallarda cinayətkarlar narkotik vasitəni bir yerdə yox, kiçik partiyalarla bir neçə yerdə saxlayır. Bu da axtarışın tam keçirilməsini çətinləşdirir. Axtarış zamanı xüsusi hazırlanmış xidməti itlərdən, narkotiklərin ekspres analiz dəstələrindən və digər elmi-texniki vasitələrdən istifadə olunmalıdır.

Mənzildə axtarış zamanı təzə çəkilmiş suvaq, rəngləmə, ağartma, divar kağızlarına, döşəmə taxtalarına vurulmuş mismarlara, köhnə döşəmə taxtalarının arakəsmələrinə, döşəmənin qıraqlarına çəkil-

miş suvaqlara xüsusilə diqqət vermək lazımdır.

Həyət evlərində isə həyətyanı sahəni, tikililəri, əkin yerlərini, quyuları və digər yerləri diqqətlə nəzərdən keçirtmək vacibdir.

Şəxsi axtarış zamanı üzərində narkotik vasitə axtarılan şəxsə geyim vasitələrini axtarışa təqdim etmək təklif olunur. Sonra isə paltarlar diqqətlə müayinədən keçirilərək bir yana qoyulur. Paltarların cibləri, tikiş yerləri və diqqəti cəlb edən başqa yerlər müayinə olunur. Bədənin müayinəsi isə şəxsin saçlarından başlanır. Əgər şəxs parik qoyubsa, ona xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə hallarda şəxsin qoltuğunun altına, ayaqlarının arasına, cuna ilə sarılmış, yapışqanlı plastırla yapışdırılmış yerlərə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Əgər güman varsa ki, şəxs narkotik vasitəni bintlə sarılmış və ya yapışqanlı plastırla yapışdırılmış yerlərdə gizlədib, belə hallarda həkimin dəvət edilməsi məsləhət görülür.

Avtomobillərdə axtarış apararkən oturucaqlararası sahələrə, dekorativ yastıqlara, cihaz panelinin arxa hissəsinə, radioqəbulediciyə və onun yerləşdiyi yerlərə, oturacağın üzlüklərinə, ayaqaltı döşəkçələrin altına, əyləclərinin əks tərəfinə, təhlükəsizlik qayıqlarının gövdələrinə, tavan və qapı örtüklərinə, sürət qutusunda və onun qolunun başlığına və s. yerlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Axtarış zamanı aşağıdakı predmetlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- narkotik vasitələr və psixotrop maddələr;
- narkotik tərkibli bitkilər və onların qalıqları;
- narkotiklərin hazırlanması üçün istifadə edilən vasitələr;
- müxtəlif həcmələr və qablaşdırıcı materiallar;
- narkotik vasitələrin alınması üsulunu və kimyəvi reaksiyaları əks edən qeydiyyatlar və yazılar;
- narkotik vasitələrin hazırlanması üçün istifadə edilən həlledicilər;

Axtarış zamanı üzərində narkotik vasitələrin izləri (hissəcikləri) olan geyim əşyalarına da xüsusi nəzər yetirmək lazımdır. Həmçinin axtarış prosesində şəxs tərəfindən aparılan məxfi mühasibat sənədləri də maraq doğura bilər. Bunlara aiddir:

- narkotik vasitələrin mənimsənilməsinə əks etdirən sənədlər;
- narkotik vasitənin alınması üçün təyin olunan reseptlər və onların blankları;
- saxta möhürlər, şampalar, mətnlərin silinməsi üçün istifadə olunan kimyəvi reaktivlər;
- mülki dövriyyədən götürülmüş predmetlər (soyuq və odlu silahlar və s.);
- narkotik vasitələrlə bir yerdə oğurlanmış digər predmetlər.

İstintaq təcrübəsi göstərir ki, narkotik vasitələr aşağıdakı yerlərdə gizlədilə bilər:

- divarlarda, döşəmənin altında, sobalarda və s. xüsusi hazırlanmış saxlanc yerlərində;
- ərzaq məhsulları olan qablarda (ət, qaymaq, mürəbbə);
- çörək kökəsinin, batonun, bulkanın içərində;
- gül dibçəyində olan torpağın içində;
- müxtəlif qablarda və s. yerlərdə.

Narkotik vasitələrin istehlakı ilə əlaqədar cinayətlərin istintaqında şəxsi müayinə istintaq hərəkəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsi müayinə zamanı şəxsin çiyində, kürəyində, barmaqları arasında və bədənin başqa yerlərində olan ineksiya izləri bunu təsdiq edir.

Narkotik vasitələrin satışı ilə məşğul olan şəxsləri və digər şəxsləri, həmçinin onlara məxsus müxtəlif predmetləri müəyyən etmək üçün tanınma üçün təqdimmə istintaq hərəkəti keçirilir.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin ekspertizasının növlərinə çətənə və xaş-xaş bitkilərindən kустar üsulu ilə alınmış narkotik maddələrin ekspertizası; kустar üsulu ilə sintezləşdirilmiş narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin ekspertizası; əczaçılıq istehsalı olan narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin ekspertizası aiddir.

Məqalədə narkotiklərlə bağlı cinayətlərin araşdırılması zamanı cinayət işinə başlamanın xüsusiyyətləri, fərziyyələrin qurulması, sübutların dairəsi, hadisə yerinə baxış, axtarış, məhkəmə ekspertizalarının təyini ilə bağlı həm nəzəri, həm də təcrübə əhəmiyyət kəsb edən bəzi məqamlar nəzərdən keçirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası CPM.
2. Azərbaycan Respublikası CM.
3. “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. Kriminalistika. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2022.
5. Saricalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.
6. Azərbaycan Respublikası 18 iyun 1999-cu il tarixli “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı mübarizə haqqında” Qanunu.
7. “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 28 iyun tarixli 959-IIQ nömrəli Qanunu.
8. “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorlarının, habelə narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və zəhərli maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Q Ə R A R I “ 14 ” iyun 2024-cü il № 8. Bakı.
9. E.Нәсәнов. Наркотизм: мейлләр və aradan qaldırma tədbirləri, Bakı, 1999.
10. Н.А.Селиванов, А.В.Снетков. Руководство для следователя. Москва, 2020, стр. 590-603;
11. А.Г.Филиппов, А.Ф.Волынки. Криминалистический анализ, Москва, 2022, ст. 449-453;
12. Й.П.Коновалов. Расследование, приобретение, хранение и сбыт наркотических средств в ИТУ, Киев, 2020.

Расим ИСАКОВ**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ****РЕЗЮМЕ**

Преступления, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, не только приводят к социальным, экономическим и правовым проблемам, но и создают основу для деятельности организованных преступных группировок и международных сетей наркоторговли. Незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ — это преступная деятельность, которая скрывается, фальсифицируется и осуществляется в международном масштабе различными способами.

Расследование подобных преступлений требует применения специальных методов расследования и современных технологий. Деятельность преступных группировок обычно очень сложна и организована, что затрудняет раскрытие преступлений и сбор доказательств. В ходе расследований применяются секретные операции, электронное наблюдение, использование осведомителей и другие передовые методы. В то же время международное сотрудничество в этой области имеет важное значение, поскольку незаконный оборот наркотиков, как правило, осуществляется между несколькими странами.

Одной из главных проблем, с которой сталкиваются следователи, является то, что преступные сети имеют очень сложную структуру и поддерживаются передовыми логистическими и финансовыми ресурсами. Кроме того, важную роль играет сбор вещественных доказательств и их представление в соответствующих правовых рамках. Для эффективного расследования преступлений, связанных с наркотическими средствами и психотропными веществами, правоохранительным органам постоянно требуются новые методы и тесное международное сотрудничество.

В заключение следует отметить, что борьба с наркотиками — сложный, но важный процесс. Внедрение новых подходов к расследованию данных преступлений, наращивание технологических возможностей, укрепление международного сотрудничества позволят повысить эффективность борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ.

Ключевые слова: Наркомания, наркотические средства, наркоман, психотропные средства.

Rasim ISAKOV

SOME SPECIFIC FEATURES OF INVESTIGATING CRIMES RELATED TO THE ILLEGAL CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES**SUMMARY**

Crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances not only cause social, economic and legal problems, but also create the basis for the activities of organized criminal groups and international drug trafficking networks. Illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances is a criminal activity that is hidden, falsified and carried out on an international scale by various methods.

The investigation of such crimes requires the use of special investigative methods and modern technologies. The activities of criminal groups are usually very complex and organized, which makes it difficult to detect crimes and collect evidence. During investigations, covert operations, electronic surveillance, the use of informants and other advanced methods are used. At the same time, international cooperation in this area is important, since drug trafficking is usually carried out between numerous countries.

One of the main difficulties facing investigations is that criminal networks have a very complex structure and are supported by developed logistical and financial resources. In addition, the collection of material evidence and its presentation within the appropriate legal framework also play an important role. To effectively investigate crimes related to narcotic drugs and psychotropic substances, law enforcement agencies constantly need new methods and strong international cooperation.

As a result, the fight against drugs is a difficult but important process. The introduction of new approaches to the investigation of these crimes, increasing technological capabilities and strengthening international cooperation will increase the effectiveness of the fight against illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances.

Key words: Narcomania, narcotic drugs, addicts, psychotropic drugs

UOT 343.123

Elgün RƏHİMLİ*Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyası**Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kafedrasının müəllimi,**polis leytenantı**e-mail: elgunrhml@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/NZZT5831>

DİNDİRMƏ İSTINTAQ HƏRƏKƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə dindirmə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zamanı qarşılaşılan əsas hüquqi, texniki və etik problemlər təhlil edilir. Dindirmə prosesində ifadələrin təhrif olunması, məcburetmə halları, məxfilik hüququnun pozulması, qeyri-uyğun dindirmə mühiti və texniki maneələr kimi faktorlar istintaqın obyektivliyinə təsir edən əsas çətinliklər kimi göstərilir. Araşdırmada bu problemlərin qarşısının alınması üçün müstəntiqlərin peşəkar hazırlığı, hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi, müasir texnologiyalardan istifadə və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi kimi həll yolları irəli sürülür. Məqalə istintaq prosesinin effektivliyini artırmaq və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə nəzəri və praktiki yanaşmaları özündə birləşdirir.

***Açar sözlər:** Kriminalistika, istintaq hərəkətləri, dindirmə istintaq hərəkəti, dindirmə qaydaları, istintaqın effektivliyi, kriminalistika və dindirmə və s.*

Dindirmə ən çox həyata keçirilən və səmərəliliyi ilə digər istintaq hərəkətlərindən fərqlənən müstəqil istintaq hərəkəti olaraq, cinayət-prosessual qanunvericiliyə uyğun şəkildə dindirilən şəxsdən həqiqətin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli məlumatların əldə edilməsini nəzərdə tutur. Dindirmənin əsas məqsədi prosesual vəziyyətindən asılı olmayaraq, dindirilən hər bir şəxsdən işin araşdırılması üçün əhəmiyyət kəsb edən gerçək məlumatların əldə edilməsidir. Lakin dindirmə zamanı əldə edilən məlumatların tamlığını və doğruluğunu hər zaman təmin etmək mümkün olmur. Bunun səbəbi dindirilən şəxsin, hətta həqiqəti ifadə etməyə səy göstərdiyi hallarda belə, bəzi məqamları tam xatırlaya bilməməsidir. Eyni zamanda, ifadə verən şəxs iş üzrə əhəmiyyətli olan halları tam dərk etməyə bilər. Nəticə etibarilə, dindirmə istintaq hərəkəti, müstəntiq tərəfindən dindirilən şəxslərdən sübut əhəmiyyəti daşıyan və istintaqın gedişinə yön verə bilən məlumatların əldə edilməsi və yoxlanılması məqsə-

dini daşıyan istintaq hərəkətidir [10]. Dindirmə istintaq hərəkəti həyata keçirilən zaman bir çox hüquqi və etik problemlər yaranır. Bu məqalədə yaranan əsas problemlər və hər birinin həlli yolları barədə geniş məlumat veriləcəkdir.

Dindirmə zamanı şəxslərin hüquqlarının pozulması ən çox yayılmış problemlərdən biridir. Bu, onun ifadə vermə hüququndan, müdafiəçi təyin edilməsi və digər hüquqlarından məhrum edilməsinə səbəb ola bilər. Hüquqların pozulması alınan ifadənin etibarsız olması və işin hüquqi pozuntularla aparılması ilə nəticələnə bilər. Bu problemin həlli yollarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Şəxsin hüquqlarının izah edilməsi. Dindirməyə başlamadan əvvəl dindirilən şəxsə hüquqları barədə geniş məlumat verilməli.

2. Müdafiəçi təmini. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı müdafiəçi təyin edilməli və onun iştirakı təmin edilməlidir. Müdafiəçi şəxsin hüquqlarını qorumaqla yanaşı, düzgün ifadə alma prosesini də izləyəcəkdir.

3. Şəffaflıq. Dindirmə prosesində şübhəli şəxsin hüquqlarının qorunduğunu göstərən audioyazıdan, video və kinoçəkilişdən və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə dindirilməlidir.

Dindirilən şəxslər bəzən psixoloji təzyiqlə və manipulyasiyalara məruz qalırlar. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəxslə dindirmə prosesində psixoloji kontaktın yaradılması çox vacibdir. Psixoloji kontakt dindirmə zamanı müstəntiqlə dindirilən şəxs arasında yaranan psixoloji münasibət olub, iş üçün maraq doğuran hallara dair gerçək ifadələrin alınmasını təmin edir. Psixoloji kontaktın yaradılması, ilk öncə, dindirilən şəxsin psixologiyasından asılıdır. Dindirilən şəxsə psixoloji təsir göstərmənin müxtəlif üsulları vardır ki, ən başlıcası inandırma metodudur. Bu metod, adətən, dindirilən şəxsin qəsdən yalan ifadə verdiyi hallarda tətbiq olunur. Müstəntiq iş üzrə konkret məlumatlara, istintaq təcrübəsinə əsaslanmaqla yalan ifadə verən şəxsi düzgün mövqə tutmadığına inanır. Bir digər psixoloji təsir üsullarından biri də dindirilən şəxsin ifadəsinin təhlilidir ki, o da öz növbəsində bir neçə taktiki üsula bölünür:

1. İfadənin özündə olan daxili ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi;

2. İfadə və digər sübutların ziddiyyətinin müəyyən edilməsi;

3. Şəxsin yalan ifadə verməsinə səbəb olan motivi və məqsədini müəyyən etmək [1].

Yaddaşın bərpa olunması metodu da dindirilən şəxslə psixoloji təsir zamanı istifadə olunan effektiv metoddur. Bu metodla şəxsin unuduğu halların yadına salınmasına köməklik edilir. Əgər şəxslə psixoloji kontakta girməkdə çətinlik yaranarsa və bu kontakt davam etdirilərsə, artıq psixoloji təsir təzyiqlə çevriləcəkdir. “Bumeranq effekti” olaraq adlandırılan bu prosesdə dindirmə zamanı həqiqət haqqında məlumat vermək istəyən şəxs ona qarşı olan neqativ davranışları hiss etdikdə etiraf etməkdən imtina edir. Və ya etiraf etmiş şəxsə qarşı edilmiş təzyiqlər yekunda şəxsin əlavə heç bir məlumat verməməsi ilə nəticələnir. İnsanlar insanlar təzyiqlə altında daha az təsirə düşən və daha az itaətkar olmaqla yanaşı, hətta sorğu-sual edən şəxsin ifadə etdiyi fikrə tamamilə əks mövqə tuta bilirlər [5]. Fikrimizcə, bu halın yaranmaması və ya yarandığı halda aradan qaldırılması üçün aşağıdakı həll üsullarından istifadə edilməlidir:

1. Psixoloji müdaxilə. Şübhəli şəxslərə psixoloji dəstək verilməsi məqsədilə psixoloq və ya mütəxəssis təyin edilməlidir. Bu, şübhəli şəxsin özünü rahat hiss etdiyi, təzyiqlə altında olmadığı bir mühit yaratmağa kömək edəcəkdir;

2. Dindirmənin qısa və effektiv olması. Dindirmələrin uzun aparılması şəxsin yorulmasına və diqqətinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu, düzgün məlumatların alınmasına mane olur. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün fasilələrin təyin edilməsi, şübhəli şəxsə istirahət etməsi üçün imkan verilməsi məqsədmüvafiqdir.

3. Peşəkar yanaşmanın tətbiqi. Müstəntiqlər etik və psixoloji aspektləri nəzərə alaraq, şübhəli şəxsə təzyiqlə göstərmədən düzgün ifadənin alınmasına yönəlməlidir.

Dindirmə istintaq hərəkətləri zamanı təhlükəsizlik və gizlilik məsələləri xüsusilə vacibdir, çünki bu, yalnız şübhəli şəxsin və ya zərərçəkmişin hüquqlarını qorumaqla yanaşı, həm də istintaqın düzgün və etibarlı aparılmasını təmin edir. Bu problemlərin düzgün həlli istintaqın şəffaflığı və ədalətliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dindirmə prosesində təhlükəsizlik məsələləri bir neçə cəhətdən ortaya çıxır. Şübhəli şəxsin fiziki təhlükəsizliyi təmin edilməli, həmçinin istintaqçılar və digər iştirakçılar da təhlükəsizlik baxımından qorunmalıdır. Təhlükəsizlik problemləri, şübhəli şəxsin və ya istintaqçının həyatına təhdid yaratmaqla yanaşı, cinayətkarların müdaxiləsi ilə də əlaqədar ola bilər. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı problemləri qeyd etdiyimiz şəkildə aradan qaldıra bilərik:

1. Fiziki təhlükəsizliyin təmin edilməsi. Dindirmə zamanı şübhəli şəxs və istintaqçıların fiziki təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Şübhəli şəxs digər işlə bağlı maraqlı şəxslərin zorakılıq və təhdidlərindən qorunmalı, mühafizə tədbirləri gücləndirilməlidir.

2. Dindirmə yerlərinin seçilməsi: Dindirmə prosesi təcrid olunmuş və təhlükəsiz mühitdə həyata keçirilməli, hər hansı bir müdaxilənin qarşısı alınmalıdır. Dindirmə otağının xüsusi hazırlanması vacib elementdir. Otaq sakit, səs-küydən uzaq olmalıdır. Şübhəlinin diqqətini yayındıran

əşyalar otaqda olmamalıdır. Dindirmə zamanı kənar şəxslərin içəri girməsinə icazə verilməməlidir. Bunlar məxfilik hissini aşılayacaq ünsürlərdir. Yaxşı olardı ki, otaqda pəncərə əvəzinə ümumi havalandırma sistemindən istifadə olunsun. Pəncərə şübhəli şəxsin qaçış planları qurmasına şərait yaradır. İşıqlandırma qurğuları elə yerləşdirilməlidir ki, şübhəli şəxsin üzü yaxşı, lakin həddindən artıq parlaq olmamalıdır. Müstəntiq onun üz cizgilərini dəqiqliklə görməlidir ki, suallar zamanı şəxsdə yaranan bədən dili ilə əlaqəli dəyişiklikləri görə bilsin [3].

Gizlilik məsələləri həm şübhəli şəxsin, həm də istintaqın məxfi məlumatlarının qorunması ilə əlaqəlidir. Dindirmə prosesində əldə edilən məlumatlar çox həssas ola bilər, buna görə də bu məlumatların üçüncü tərəflərə açıqlanması və ya istintaqın gedişatına müdaxilənin yaranmasının qarşısını almaq lazımdır. Bunun üçün, ilk növbədə, dindirmə zamanı əldə edilən məlumatlar məxfi şəkildə saxlanılmalı və yalnız müvafiq orqanlar və şəxslər tərəfindən istifadə edilməlidir. Şübhəli şəxsin və ya zərərçəkmişin şəxsi məlumatları, məsələn, şəxsi məlumatları, ünvanlar və əlaqə nömrələri və s. xüsusi mühafizə altında saxlanılmalı və üçüncü tərəflərdən gizlədilməlidir [4].

Dindirmə prosesinə şəxslərin hansı ardıcılıqla, nə zaman, günün hansı saatında dəvət olunması çox mühüm bir məsələdir. İnsan sosial bir varlıq olaraq daim ünsiyyətə ehtiyac duyur. Bu səbəbdən bir şəxsin törətdiyi cinayəti uzun müddət heç kimə demədən gizlətməsi olduqca çətin olur. Zərərçəkmiş və şahidlərin dindirməyə vaxtında dəvət edilməməsi ifadələrin mötəbərliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Müstəntiq dindirməni gecikdirməməlidir. Çünki zaman keçdikcə şəxsin düşüncələrində dəyişikliklər yarana bilər, onun fikirlərinə kənardan müdaxilələr ola bilər. Zərər çəkmiş şəxsin aldığı travmadan asılı olaraq, hadisə baş verdikdən dərhal sonra verdiyi ifadə ilə bir müddət sonra ondan alınan ifadələrin arasında ziddiyyətlər yarana bilər. Buna da səbəb olaraq unutduğu hadisələri xatırlamasını göstərə bilərik. Buna görə də zərər çəkmiş şəxsdən iki dəfə, həm hadisədən dərhal sonra, həm də bir müddət sonra ifadə alınması vacibdir. Qanunvericiliyin tələbinə əsasən şübhəli və təqsirləndirilən şəxs dərhal dindirilməlidir. Bu onların düşünməsinə, yalan fakt-

ları uydurmasına əngəl olmaq üçün lazımdır. Dindirmənin keçirilməsi üçün vaxtın müəyyən edilməsi zamanı bioritmik dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. Təbiət hadisələri, gecə və gündüz, iqlimin dəyişməsi, günəş-ay tutulması, yer üzündə, o cümlədən, kosmosda baş verən dəyişikliklər bioritm adlanır. Adicə havanın temperaturundan asılı olaraq insanın əhval-ruhiyyəsi də dəyişir, misal olaraq deyə bilərik ki, isti havalarda insanlar özlərini yorğun hiss edir və darıxmağa başlayır, lakin sərin mühitdə isə insanlarda bu əksinə daha yaxşı, gümrəh hiss etməyə səbəb olur. Tədqiqatlar nəticəsində insanın günün müəyyən saatlarında yorğun və yuxulu olması müəyyən edilmişdir. Günün saatlarına uyğun olaraq belə demək olar ki, insanlar saat 09⁰⁰, 12⁰⁰-14⁰⁰, 17⁰⁰ və 21⁰⁰ radələrində yorğun vəziyyətdə olurlar. Bu baxımdan dindirmənin aparılması üçün ən əlverişli zaman saat 10⁰⁰-11⁰⁰, 14⁰⁰-17⁰⁰, 18⁰⁰-21⁰⁰-dir. Həftə daxilində isə çərşənbə axşamı, çərşənbə və cümə axşamı insanın daha enerjili olması qeyd olunur [6].

Xarici dövlətlərin hüquqi təcrübələrinin öyrənilməsi, onların öz hüquq sistemimizə uyğunlaşdırılması hər zaman təkmilləşmə üçün önəmli məsələlərdən biri hesab olunur. Bu məsələlərdən biri də dindirmə istintaq hərəkəti ilə bağlıdır. AR CPM-ə əsasən, şəxslər çağırış vərəqəsi və ya çağırışın məzmununun yazılı şəkildə ötürülməsini təmin edən digər vasitələr ilə dəvət edilə bilər. Fikrimizcə, telefon zəngi ilə çağırış edilməsi operativlik baxımından faydalı ola bilər. Lakin hər hansı qeyri-qanuni və riskli halların qarşısının alınması məqsədilə qanunvericilikdə çağırış qaydalarının bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi vacibdir [2]. Bu riskli hallardan ən təhlükəlisi çağırış prosesinin rəsmi qeydə alınmamasıdır, yəni çağırış vərəqəsinin hazırlanmadığı hallardır. Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 208-ci maddəsinə əsasən, şəxslər dindirməyə müxtəlif ünsiyyət vasitələri ilə dəvət edilə bilərlər. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 97-ci maddəsində isə birbaşa olaraq çağırışın telefon vasitəsilə edilməsinə icazə verilir. Bundan əlavə, bəzi xarici ölkələrin qanunlarında çağırış vərəqəsində şəxsin gəlmədiyi halda zorla gətiriləcəyi barədə xəbərdarlıq edilməsinə dair normalara da rast gəlinir. Şəxslər üzərində təzyiq yarada biləcək bu hərəkətin tətbiqi, bəlkə də, düzgün olmaz.

Dindirmə zamanı texniki vasitələrdən istifadə etmək çox vacibdir. Lakin hər zaman bu vasitələrdən istifadə olunmur və ya müstəntiqin seçiminə buraxılır. Qazaxıstan Respublikasının CPM-in 210-1-ci maddəsinə əsasən, dindirmə zamanı elmi-texniki vasitələrdən istifadə məcburidir. Videoqeydiyyatçının texniki vasitə olduğunu qəbul edərək, dindirmə zamanı videoçəkilişdən istifadə edilməsinin mütləq olduğunu deyərək bilirik [8]. Özbəkistan Respublikasının CPM-in 104-cü maddəsinə əsasən, əvvəlki dindirilmədə alınan ifadələr yalnız hazırkı dindirmə zamanı verilən ifadə dinləndikdən, qeydə alındıqdan və dindirilən şəxs tərəfindən imzalandıqdan sonra, indiki və əvvəlki ifadələr arasında əsaslı ziddiyyətlər yaranarsa, şübhəli şəxs məhkəmədə ifadə verməkdən imtina edərsə və ya işə şəxs olmadan baxılırsa, bu ifadələrə yer verilə bilər [7].

Günümüzdə baş verən texnoloji yeniliklər həyatımızın bütün sahələrinə demək olar ki, öz təsirini göstərmişdir. Həmin təsirlər nəticəsində cinayət təqibində yaranmış yeni metodlardan biri də distant dindirmədir. Dindirmə istintaq hərəkəti distant formada da həyata keçirilə bilər. Distant dindirmə xüsusi hallarda həyata keçirilməlidir ki, bunlardan ən geniş yayılmışı dindirməni həyata keçirən şəxslə dindirilən şəxs fərqli-fərqli yerlərdə, başqa ölkədə olur və xüsusi qurğularla (kamera, monitor, mikrofon və s.) həyata keçirilir. Xüsusən müstəntiqlər və hüquqşünaslar üçün vacib olan şəffaf və doğru məlumat toplama prosesində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu, hüquqi çərçivə daxilində həm dindirmə, həm də digər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Distant dindirmə istintaq hərəkəti, məsafədən əlaqə yaradaraq şahid və ya təqsirləndirilən şəxslərdən məlumat toplamağa yönəlir. Rusiya Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 189.1-ci maddəsinə əsasən müstəntiq texniki cəhətdən mümkün olduqda, ibtidai istintaqı aparan dövlət orqanlarının videokonfrans sistemlərindən istifadə etməklə dindirmə, üzləşdirmə və şəxsiyyətin müəyyən edilməsinə həyata keçirmək hüququna malikdir. Əgər distant dindirmə aparmaq zərurəti yarandıqda, müstəntiq dindirməyə cəlb olunan şəxsin iştirakını təmin etmək üçün şəxsin olduğu yer üzrə müstəntiqə və ya təhqiqatçıya yazılı göstəriş verir. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya

cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən distant şəkildə həyata keçirilən istintaq hərəkətləri zamanı videoçəkiliş məcburi xarakter daşıyır [9].

Distant dindirmə dünya ölkələrində cinayət təqibinin müxtəlif hissələrində istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, İtaliyada mühafizə tədbiri olaraq zərərçəkmişlə yanaşı şahidin dindirilməsində də bu metoddan istifadə olunur. Skandinaviya ölkələrinin bir çoxunda isə distant dindirmə dindirməni aparan şəxsə birbaşa vəzifə olaraq verilmişdir. Türkiyə Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) və Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK) çərçivəsində bu praktika nəzərdə tutulur və texnoloji imkanlardan istifadə edilməklə şahid və digər iştirakçılar məhkəmə iclasına elektron sistemlər vasitəsilə qoşula bilirlər. Türkiyədə distant dindirmə, xüsusilə “Ses ve Görüntü Bilişim Sistemi” (SEGBİS) adlı sistem vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sistem dindirilən şəxsin uzaqdan ifadə verməsinə imkan yaradır. Fikrimizcə, distant dindirmə üçün dövlət nəzarəti altında olan xüsusi proqramlar yaradılmalıdır. Bu proqramlar iştirakçıların təhlükəsizliyi və alınan məlumatların gizliliyini qoruyub saxlamaq üçün çox vacibdir. İşin daha sürətli aparılması üçün süni intellektin köməyi ilə dindirmənin yazı formasına köçürülməsi və dindirmə bitdiyi anda proqram tərəfindən protokolun çap olunub, müstəntiqə verilməsi dindirmə prosesinin səmərəliliyini daha da artırır.

Yekunda qeyd edilən problemlərlə bağlı dindirmə istintaq hərəkətinin daha effektiv keçirilməsi üçün təkliflər aşağıdakılardır:

1. Dindirmə zamanı şəxsin hüquqlarının tam şəkildə bildirilməsi və izah olunması.
2. Dindirmə istintaq hərəkətinin audioyazıdan, video və kinoçəkilişindən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilməsinin məcburi edilməsi.
3. Psixoloji təzyiqin qarşısının alınması üçün psixoloq və mütəxəssis dəstəyi birmənalı şəkildə təmin edilməlidir.
4. Dindirmə mühitinin təhlükəsiz və təzyiqsiz olmasının təmin edilməsi.
5. İstintaqçılar üçün mütəmadi etik və psixoloji təlimlərin təşkil edilməsi.
6. Distant dindirmə üçün müvafiq texnoloji vasitələrin öyrənilməsi və təmin edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullalı Y. Dindirmənin bəzi taktiki üsulları. Bakı, 2024
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Bakı, Hüquq yayın evi, 2024.
3. D.Davis. The Problem of Interrogation-Induced False Confession: Sources of Failure Prevention and Detection. Article. 2012.
4. Fred E. Inbau, John E. Reid, Joseph P. Buckley. Criminal Interrogation and Confessions 5th Edition. 2013.
5. G.H.Gudjonsson. The psychology of interrogations and confessions. Handbook. 2002.
6. https://www.thefutureminders.com/biorhythms_free/biorhythm_calculator.cfm
7. Özbəkistan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. 1994. 208,210-1-ci maddələr.
8. Qazaxıstan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. 2014. 208,210-1-ci maddələr.
9. Rusiya Federasiyası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi, 18.12.2001. 189.1-ci maddə.
10. K.G. Sarıcalinskaya. Kriminalistika. Dərslik. Bakı, Hüquq yayın evi. 2022.

Эльгун РЕХИМЛИ

**ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ
СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ДОПРОСА****РЕЗЮМЕ**

В данной статье анализируются основные правовые, технические и этические проблемы, возникающие при проведении допроса в рамках следственных действий. Среди ключевых трудностей выделяются искажение показаний, применение давления, нарушение права на конфиденциальность, неподходящие условия допроса и технические препятствия, влияющие на объективность следствия. В исследовании предлагаются решения для предотвращения этих проблем, включая профессиональную подготовку следователей, усиление правового регулирования, использование современных технологий и внедрение механизмов контроля. Статья сочетает теоретические и практические подходы, направленные на повышение эффективности следственного процесса и обеспечение прозрачности деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: Криминалистика, следственные действия, допрос как следственное действие, правила допроса, эффективность следствия, криминалистика и допрос и др.

Elgun REHIMLI

**PROBLEMS ARISING DURING THE EXECUTION
OF THE INTERROGATION INVESTIGATIVE ACTION****SUMMARY**

This article analyzes the main legal, technical, and ethical issues arising during interrogation as an investigative procedure. Key challenges include the distortion of testimonies, coercion, violations of confidentiality rights, inadequate interrogation conditions, and technical obstacles affecting the objectivity of the investigation. The study proposes solutions to mitigate these issues, such as professional training for investigators, strengthening legal frameworks, utilizing modern technologies, and implementing oversight mechanisms. The article integrates theoretical and practical approaches aimed at enhancing the efficiency of the investigative process and ensuring transparency in law enforcement activities.

Key words: Criminalistics, investigative actions, interrogation as an investigative action, rules of interrogation, effectiveness of investigation, criminalistics and interrogation and etc.

Hüseyn QULİYEV

*Cəlilabad RPŞ-nin İTB-nin polis sahə rəisi,**Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının**II kurs magistr dinləyicisi, polis kapitanı**e-mail: huseynguliyeff@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/ADRW8578>

TƏHQİR CİNAYƏTİNİN CİNAYƏT ƏMƏLİ KİMİ FORMALAŞMA TARİXİ, İNTERNET MƏKANI VƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ TƏHQİR HALLARININ BƏZİ HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə şəxsin şərəf və ləyaqəti əleyhinə törədilən təhqirin cinayət əməli kimi formalaşma tarixinə nəzər salınır. Cəmiyyətin və informasiya texnologiyalarının inkişafının, dəyişən mühitin təhqir cinayətinə olan təsiri nəticəsində qanunvericiliyin dəyişməsinin mümkün olan yolları və bu sahədə qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübələrindən uğurlu nümunələrə məqalədə yer verilmişdir.

Açar sözlər: cinayət, cəza, təhqir, böhtan, şərəf, ləyaqət, hüquq pozuntusu.

Tarix boyu hər bir dövlətin əsas məqsədi əhalisinin əmin-amanlıq şəraitində yaşaması və onların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin olunmasını prioritet olaraq həyata keçirmək olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən etibarən şəxsin şərəf və ləyaqətinin toxunulmazlığının təmin olunmasının vacibliyi və onun mühafizəsi həyatı önəm daşımış, hüquqi aktların meydana gəlməsi ilə isə əsas hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bu mövzunun əhəmiyyəti cəmiyyətin mənəvi cəhətdən sağlam ətraf mühitdə yaşamasının və gələcək nəsillərin fərdi-psixoloji cəhətdən layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikası da dünyəvi, demokratik bir dövlət kimi şərəf və ləyaqətin toxunulmazlığını öz qanunvericilik aktlarında təsbit etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin başçılığı ilə təşkil olunmuş komissiya tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında şəxsin şərəf və ləyaqətinin toxunulmazlığı öz əksini tapmış və ali qanunun mühafizəsi altına alınmışdır.

Müasir informasiya texnologiyalarının dövrü-

müzdə yüksək inkişafı nəticəsində cəmiyyət, insanlar arasında olan ictimai münasibətlər eyni zamanda internet aləmində də yaranmış, hətta insanlar ani mesajlaşma tətbiqləri və sosial şəbəkələr vasitəsilə ünsiyyət qurmağa daha çox üstünlük verməyə başlamışdılar. Yeni yaranmış bu münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyə müəyyən əlavələr edilsə də, bu sahədə çatışmazlıqlar kifayət qədərdir. Xüsusən də xarici dövlətlərin qanunvericilik sistemləri vasitəsilə sosial şəbəkələrdə baş verən hallar demək olar ki, tamamilə qanun çərçivəsinə alınmışdır. Bu kimi müsbət təcrübələrdən ölkəmizdə də istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunmalı və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər görülməlidir. İnternetin sürətli inkişafı və çox geniş bir kütlə arasında yayılmasına baxmayaraq, sosial şəbəkələrdə istifadəçilərin anonimliyinin mövcudluğu bu sferada digər şəxslərin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına yönələn xoşagəlməz halların yayılmasına zəmin yaradır. Bu əmələ yol verən şəxs məsuliyyəti cəlb olunmadığı üçün bu mənfə nümünə əhali arasında geniş yayılmağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 46-cı maddəsində hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququnun olması, şəxsiyyətin ləyaqətinin dövlət tərəfindən qorunduğu, heç bir halın şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməməsi, heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilinməyəcəyi, heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməyəcəyi, özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparılmaması göstərilmişdir [1].

Bu müddəanın ölkəmizin ali qanununda göstərilməsi bu hüquqların qorunmasına dövlətin verdiyi dəyərin və göstərdiyi diqqətin əyani sübutudur.

Həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsində heç kimin şəxsi və ailə həyatına özbaşınalıqla müdaxilə, evinin toxunulmazlığına, gizli məktublaşmalarına, şərəf və nüfuzuna özbaşınalıqla qəsd edilə bilməməsi və hər bir insanın bu cür müdaxilələrdən və ya belə qəsdlərdən qanunla müdafiə olunmaq hüququna malik olması müddəasının olması şərəf və ləyaqətin müdafiə olunmasının beynəlxalq səviyyədə prioritet olmasını bir daha təsdiq edir.

Təbii ki, yuxarıda göstərilən normaların məntiqi ardıcılığı olaraq şərəf və ləyaqətin qorunması müvafiq qanunvericilik aktları vasitəsilə sanksiyalaşdırılmaqla müdafiə altına alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsində təhqirə, yəni kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, *mediada* və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada qəsdən alçaltma kimi anlayış verilmişdir [2].

Təhqirin cinayət və ya hüquqazidd əməl hesab olunmasının tarixinə nəzər salsaq görərik ki, hüququn yaranmasından öncə də, təhqir qədim adət-ənənələrə görə ictimai qınağa məruz qalan əməl kimi qəbilə və ilkin dövlətlərdə qiymətləndirilmişdir. Roma hüququnda təhqirin sanksiyalaşdırılması aparılmışdı və bəzən təhqir olunanın onu təhqir edəni təhqir etməsi cəzası, bəzən də hüquqazidd əməli edən şəxsə cismani cəzalar verilir. Roma hüququnda təhqir müəyyən situasi-

yalarda “iniuria” (hücum, təhqir) kimi qiymətləndirilir və cinayət hesab olunurdu. Hətta təhqiramiz ifadələri yüksək səslə ictimai yerdə səsləndirən şəxsi ölüm cəzası da gözləyə bilərdi. Təhqir etməni cinayət hesab edən növbəti ölkə isə İngiltərə olmuşdur. Onlar təhqiri libel və slenq olmaqla iki yerə ayırırdılar. Libel bir şəxs haqqında yazılı formada təhqiramiz ifadələr işlətmək idi, slenq isə hər hansı şəxsi şifahi təhqirə verilmiş ad idi. İlk hüquq aktlarında təhqir edən şəxsin bədən üzvlərindən birinin kəsilməsi ilə ona cəza verildi. Məsələn, libel törədən şəxsin əli, slenqi törədən şəxsin dili kəsilirdi. Sonradan isə bu cəzalar cəmiyyətin müəyyən qədər ictimai təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq yumşalmağa başladı. Lakin burada nəzərdə tutulan təhqir müasir anlayışdan fərqli olaraq yalnız işgüzar nüfuzun zədələnməsi ilə əlaqədar idi. Fransada isə təhqir cinayətinə yanaşma daha fərqli olmuşdur və ilk olaraq 1881-ci ildə cinayət əməli kimi Fransa qanunvericiliyində təsbit olunub. Almaniyada isə təhqir müasir dövrdən fərqli olaraq mülki məsuliyyətə səbəb olan əməl kimi qiymətləndirilmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə bu cinayət koloniyaların mövcud olduğu zamanlardan mövcud olmağa başlamışdır. Və koloniya dövründə mövcud qanunlar yuxarıda göstərilən dövrün İngiltərəsi ilə eynilik təşkil edirdi. XIX əsrdən etibarən isə təhqir ilə bağlı yeni qanunlar qəbul edilməklə şərəf və ləyaqətin qorunması hədəflənirdi. Sonrakı dövrlərdə isə bu əməl fərqli yanaşmalar peyda olmağa başladı. XX əsrdə yüksələn demokratiyanın gətirdiyi söz azadlığının aliliyi və müqəddəsliyi təhqir cinayətinin də varlığına təsirsiz ötürmədi və nəticədə təhqir də bir həddə kimi söz azadlığının bir parçası kimi qəbul edilməyə başladı. Təhqir ilə bağlı qəbul olunmuş qanunlar yumşaldıldı və daha az müdaxilə etmək meyllərini özündə əks etdirdi. Hazırda ABŞ-da təhqir və böhtan daha çox mülki məsələlər kimi araşdırılır. Daha yaxın coğrafiyaya nəzər saldıqda görürük ki, Çar Rusiyasında təhqir və böhtan cəzalanmalı əməl kimi qəbul olunmuşdu. Xüsusən başda çar olmaqla imperiyanın ən yüksək rütbəli şəxslərinin şərəf və ləyaqəti Rusiya İmperiyasının şərəf və ləyaqəti hesab olunmuş və belə əməl törədildiyi hallarda çox ciddi tədbirlərlə cəzalan-

dırılmışdır. Dövlət əyanlarını təhqir edən şəxsi sürgün, həbs və bəzən ölüm cəzası gözləyirdi. Zadəganların şərəf və ləyaqəti daha çox qorunduğu üçün kəndlilər zadəganlar tərəfindən təhqir edildiyi zaman bu barədə şikayət edə bilmirdi, çünki zadəganların sözlərinə inam daha çox idi və bu da nəticədə kəndlilərin özünün cəzalandırılması ilə nəticələnə bilirdi. Zadəganlar arasında şərəf məsələsi ilə duel adlanan yalnız iki nəfərin iştirak etdiyi silahlı münaqişə ilə yekunlaşırdı. Bu dövrdə bretörlər-professional duelçilər meydana gəlməyə başladı və zadəganlar təhqir və şərəf məsələlərini bu yolla həll etməyə başladı. Duellərin çox yayılması nəticəsində bəzi məşhur tarixi şəxslər də dueldə öldürülmüşdür ki, bunlardan məşhur rus şairi Aleksandr Puşkini misal göstərmək olar [3]. Daha sonra qurulmuş SSRİ dövlətində qəbul edilmiş 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində isə artıq təhqir və böhtan bu məcəllədə ayrı-ayrı cinayətlər kimi öz yerini tutmuşdu və azadlıqdan məhrum etmə, islah işləri və cərimə kimi cəza növləri ilə sanksiyalaşdırılmışdı. Yuxarıda orta əsrlərdən başlayaraq bir neçə dövlətin tarixində təhqir və ya böhtan əməlinə olan yanaşmaları qeyd etdik, bu yanaşmalarda göstərilən əməli törədən şəxslər ictimaiyyətə, zərərçəkənə və dövlətə məlum olduğundan bu əməli törədənlərin cəzalandırılması mürəkkəb bir hal almırdı. Müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı insanların fiziki olaraq mövcud olduğu real cəmiyyətdən əlavə olaraq, həm də hər kəsin virtual olaraq mövcud olduğu internet məkanda yaranan cəmiyyətin də mövcud olmasına səbəb olmuşdur. Planetimizdə yaşayan 8 milyard insanın 5.5 milyardının daimi olaraq internetə qoşula bildiyini nəzərə alsaq, internet məkanda baş verən təhqir və böhtan əməllərinin sayının artmasına təəccüblənmək yersiz olardı. Xüsusən də, sosial şəbəkələrdən istifadənin son 10 ildə geniş vüsət alması bu platformada qeydə alınan neqativ halların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Aparıcı dünya ölkələri sosial şəbəkələrdən istifadə ilə bağlı əsaslı addımlar atmışdır. Almaniyada 2017-ci ildə qəbul edilən “Netzwerk durchset zungsgesetz” (Şəbəkə İcra Qanunu) Qanunu vasitəsilə sosial şəbəkələrdə qeydə alınan neqativ halların qarşısının alınması istiqamətində vacib addımlar atılmışdır. Bu

qanun, xüsusilə sosial media platformalarında zorakılıq, irqçilik, təhqir, nifrət nitqi, dezinformasiya və digər qeyri-qanuni məzmunların yayılmasını məhdudlaşdırmaq məqsədini güdür və sosial şəbəkələrin və onlayn platformaların, istifadəçilərin qanuni davranışlarını təmin etmələrini və qeyri-qanuni məzmunu müəyyən edib tez bir zamanda silmələrini tələb edir. Qanun uyğunsuz hesab olunan kontentin dərhal müəyyən edilməsi və silinməsi öhdəliyini sosial şəbəkələrin üzərinə qoymaqla internet məkanda olan neqativ halların qarşısını almağa çalışır. Uyğunsuz məzmunun silinməsi üçün sosial şəbəkəyə ümumi hallarda 7 gün, çox həssas məsələlər ilə bağlı isə 24 saat vaxt verilməmişdir. Sosial şəbəkələr hər il istifadəçilər tərəfindən şikayət olunaraq silinən və ya dəyişdirilən məzmunlar barədə şəffaf və hərtərəfli məlumat verməli, hansı növ şikayətləri sildiklərini, məzmunun hansı səbəbdən silindiyini göstərən hesabatlar verməli, bu hesabatları hökumətə və ictimaiyyətə açıqlamaladırlar. Yuxarıda göstərilən öhdəlikləri yerinə yetirmədiyi üçün sosial şəbəkəni yüksək miqdarda cərimələr gözləyir. Bu qanun istifadəçi sayı 2 milyondan az olan sosial şəbəkələrə qarşı daha yüngül, istifadəçi sayı 2 milyondan çox olan sosial şəbəkələrə qarşı isə daha ciddi məsuliyyət tədbirlərini nəzərdə tutur [5]. Bu sahədə kifayət qədər effektiv üsullar tətbiq edən daha bir ölkə isə Çin Xalq Respublikasıdır. Burada olan nəzarət tədbirləri çox daha ciddi hal almışdır. İlk öncə onu bildirmək lazımdır ki, bu ölkədə xarici ölkə mərkəzli sosial platformalar, ümumiyyətlə, qadağan olunub və hər bir sosial şəbəkənin Çin versiyası yaradılmaqla xalqın istifadəsinə verilmişdir. Ölkədə istifadə olunan interneti “Qızıl Çəpər” (Great Firewall) adlanan sistem vasitəsilə nəzarət altında saxlayırlar. Bu sistem vasitəsilə sosial şəbəkələrdə paylaşılan hər bir kontent ciddi şəkildə yoxlanılır və əgər bu paylaşım qanunsuz ifadələr, ölkə siyasətinə etiraz, təhqir məzmunlu ifadələr varsa, bu məzmun süni intellekt tərəfindən müəyyən edilir və dərhal silinir və yazılmamış bloklanır, əməli törədən şəxsin kimliyi müəyyən olunmaqla ona qarşı sərt cəzalar tətbiq edilir. Həmçinin ölkədə Sosial Kredit Sistemi adlanan ümumi nəzarət sistemi var. Bu sistem vasitəsilə hər bir vətəndaşın paylaşım

ları və sosial şəbəkədəki davranışı izlənilir və qiymətləndirilir. Vətəndaşın bu sistemdəki xali aşağı olarsa, o müəyyən hüquqlarından istifadə edə bilmir, müəyyən məhrumiyətlərə məruz qalır. Bu da dövlətə sosial şəbəkələrə daha çox nəzarət etmək imkanı verir. Təbii ki, adı çəkilən sistemin bu yöndə istifadə olunması və həddən çox dövlət müdaxiləsinə məruz qalması onun müasir demokratik prinsiplərə zidd olması ilə də əlaqələndirilmiş və həm ölkə daxilində, həm də dünyada geniş şəkildə müzakirə edilmiş, etirazlara səbəb olmuşdur [4]. Sosial şəbəkələrə nəzarətin Çin modeli demokratik və ideal olmasa da, müəyyən hissələrdə nümunə kimi nəzərə alınıb səmərəli formada istifadə etmək mümkündür. Dövlətlər sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçərək hesab yaratmaq üçün istifadəçilərin məlumatlarına fərqli üsullarla nəzarət edirlər. Bu proses müxtəlif ölkələrdə müxtəlif qaydalara, qanunvericiliyə və təhlükəsizlik protokollarına əsaslanır. Hər bir dövlət sosial şəbəkələrdə istifadəçi hesablarının yaradılması zamanı toplanan şəxsi məlumatları qorumaq üçün müxtəlif qanunvericilik aktları tətbiq edirlər. Məsələn, Avropa İttifaqında GDPR (Ümumi Məlumatların Qorunması Qanunu) sosial şəbəkələrə istifadəçilərin şəxsi məlumatlarının toplanması və işlənməsi ilə bağlı ciddi tələblər qoyur. Bununla yanaşı, hər bir dövlət öz qanunlarına uyğun olaraq, istifadəçi məlumatlarının necə toplanacağı və necə qorunacağı barədə tələbləri müəyyən etmə səlahiyyətinə malikdir.

Bu üsullardan biri də İP Ünvanlarının İzlənməsi və Geolokasiyadır. Əksər dövlətlər sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilərin İP ünvanlarını izləyərək onların olduğu məkanın coğrafi mövqeyini təyin edirlər. Bu, dövlətlərə qanun pozuntuları, kibercinayətkarlıq və digər təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir.

Bəzi sosial şəbəkələr hesab yaratmaq üçün is-

tifadəçilərdən müəyyən yaş məhdudiyyətlərinə riayət etmələrini tələb edir. Məsələn, Facebook istifadəçilərin 13 yaşından kiçik olmalarını şərt qoyur. Dövlətlər bu yaş limitlərinə riayət etməyi tənzimləmək üçün sosial şəbəkələrlə əməkdaşlıq edirlər. Digər bir üsul isə istifadəçi hesablarının sənədləşdirilməsidir. Bəzi ölkələrdə sosial şəbəkələr istifadəçilərdən qeydiyyatdan keçərkən şəxsiyyət vəsiqəsi və ya digər hüquqi sənədləri təqdim etmələrini tələb edə bilər. Məsələn, Çin və Rusiya kimi ölkələrdə sosial şəbəkə hesablarının qeydiyyatı üçün bəzən kimlik doğrulama prosesi həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, sosial şəbəkələrə qeydiyyatdan keçən istifadəçilərin məlumatları, həm ölkə qanunlarına, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik protokollarına uyğun olaraq tənzimlənir və nəzarət edilir. Hər bir dövlətin sosial şəbəkələrə münasibəti fərqli ola bilər, amma məqsəd, ümumiyyətlə, istifadəçilərin məlumatlarını qorumaq və qanun pozuntularının qarşısını almaqdır.

Ölkəmizdə bu sahədə kifayət qədər tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var və bu tədbirlərin görülməsi prioritet hesab olunmalı və məsələyə ciddi yanaşılmalıdır. Xüsusən də, "Tik-Tok" sosial şəbəkəsində cəmiyyətin mənafeyinə zidd olan kifayət qədər kontentlər paylaşılır və burada yaranmış mənfi mühit bu sosial şəbəkədən istifadə edən azyaşlıların və gənclərin tərbiyəsinə, dünyagörüşünə mənfi təsir göstərir. Fikrimcə, bu və ya digər sosial şəbəkələrdən istifadə tamamilə dövlət qeydiyyatına alınmalı, qeydiyyatdan keçən şəxsin saxta ad, ləqəblərdən istifadə etməsinin qarşısı alınmalı, hər bir vətəndaş qeydiyyat keçmək üçün öz şəxsiyyət vəsiqəsi ilə, eyniləşdirilmə aparılmaqla qeydiyyatdan keçməlidir ki, hər bir istifadəçi dövlət nəzarətini hiss edərək, öz paylaşımalarına, davranışlarına və digər etik qaydalara riayət etməli olduğunu dərk etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Duel <https://az.wikipedia.org/wiki/Duel>
4. Restrictions on online freedom of expression in China

<https://www.chathamhouse.org/2021/03/restrictions-online-freedom-expression-china/chinas-domestic-restrictions-online-freedom>

5. German Content Moderation and Platform Liability Policies

<https://jsis.washington.edu/news/german-content-moderation-and-platform-liability-policies/#:~:text=Germany's%20main%20content%20moderation%20policy,illegal%20acts%20on%20the%20internet.>

6. Insult <https://en.wikipedia.org/wiki/Insult>

Гусейн ГУЛИЕВ

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ВДОХНОВЕНИЯ КАК УГОЛОВНОГО ДЕЯНИЯ, НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СЛУЧАЕВ ВДОХНОВЕНИЯ В ИНТЕРНЕТЕ И СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история становления оскорбления чести и достоинства личности как уголовно наказуемого деяния. В статье представлены возможные пути изменения законодательства в результате влияния развития общества и информационных технологий, меняющейся обстановки на состав преступления оскорбления, а также успешные примеры из опыта передовых стран в этой сфере.

Ключевые слова: преступление, наказание, оскорбление, клевета, честь, достоинство, нарушение закона.

Huseyn GULIYEV

HISTORY OF THE FORMATION OF THE CRIME OF INSPIRE AS A CRIMINAL ACT, SOME LEGAL PROBLEMS OF CASES OF INSPIRE IN THE INTERNET SPACE AND SOCIAL NETWORKS

SUMMARY

This article reviews the history of the formation of insult against the honor and dignity of a person as a criminal act. The possible ways of changing the legislation as a result of the development of society and information technologies, the impact of the changing environment on the crime of insult, and successful examples from the experiences of leading countries in this field are included in the article.

Key words: crime, punishment, insult, slander, honor, dignity, violation of law.

Toğrul HƏSƏNOV*Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyasının II kurs magistr dinləyicisi,**Yevlax RPŞ İctimai Təhlükəsizlik Bölməsinin**polis sahə rəisi, polis baş leytenantı**e-mail: togrulhesenovazgmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/XFKF3467>

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏK, YOXSA İSLAH ETMƏK?

XÜLASƏ

Fikrimcə, cəzanın məqsədi insanları cəmiyyətdən təcrid etmək deyil, onları hər hansı digər yolla islah etməkdir. Məqalədə cinayət törətmiş şəxsləri islah etməyin yolları ilə bağlı araşdırmalara toxunulmuş və onları cəmiyyətdən təcrid etmədən cəzanın məqsədinə nail olunması ilə əlaqədar təkliflər verilmişdir. Bir çox hallarda cəmiyyətdən təcrid edilərək azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər islah olunmur, əksinə daha da kriminallaşır, korlanmış psixologiya ilə cəmiyyətə geri qayıdırlar. Buna görə də cəzaların tətbiqi zamanı əsas fikir şəxslərin islah edilməsinə yönəlməlidir və bununla bağlı alternativ tədbirlərə daha çox yer verilməlidir.

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə, cəza, kurs, ictimai sanksiya, peşə təhsili, məhkum

Dünyanın hər bir ölkəsində cəzaçəkmə müəssisələri mövcuddur. Beləliklə, dövletin hakimiyyət orqanları cəzaçəkmə müəssisələrinə alternativ axtarmaya bilirlər. Lakin azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün tətbiqi islah tədbiri olaraq cəza təyin etmənin normal qaydası kimi düşünülməməlidir. Həbs minilliklər boyu cinayətlə mübarizənin alternativ yollarından istifadə edən yerli mədəni ənənələrə yad hesab edilmişdir. Həmçinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə yüngül hesab olunan cinayətlərdə təqsirli bilinən və cəmiyyətin həssas qrupuna aid olan şəxslərin (YYÇ-lər, qadınlar, yaşlı şəxslər və s.) reabilitasiyası və cəmiyyətə yenidən inteqrasiya olunmaları mövzusunda azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün tətbiqinin əks-təsiri müşahidə edilmişdir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin islah olunması sahəsində səmərəlilik məsələsi bu cəza növünün əldə etməyə çalışdığı məqsədlərin çoxluğu ilə daha da mürəkkəbləşir. Əgər əsas məqsəd cinayət törədənləri təkrar cinayət törətməkdən çəkindirməkdirsə, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının digər alternativ cəzalardan daha effektiv olduğunu göstərən

heç bir sübut yoxdur. Əksinə, müxtəlif cəza növlərinin tətbiqinin cinayətkarlığa təsirini müqayisə edən araşdırmalar göstərir ki, barələrində azadlıqdan məhrum etmə cəza növü tətbiq edilmiş cinayət törədənlər azadlığa çıxdıqdan sonra normal həyata uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər və onlarda yenidən cinayət törətmək istəyi olur. Cinayət törətmiş şəxslərin cinayət törətməsinin qarşısını almaq üçün azadlıqdan məhrum etmə cəza növündən istifadə yalnız o mənada xeyirlidir ki, onlar cəza çəkdikləri müddətdə cəmiyyətdən təcrid olunduqları üçün təkrar cinayət törətmirlər. Bununla belə, məhkumların əksəriyyəti cəza çəkdikdən sonra cəmiyyətə geri qayıdırlar. Amma qanuna tabe olaraq cəmiyyətdə yaşamağa imkan verəcək bacarıqları, düşüncə təzləri artıq korlanmış vəziyyətdə olur. Cinayətkarların cəzalarını çəkdikləri müddətdə onlar uzun müddət cinayət törətməkdən uzaq qalsalar da, lakin azadlığa çıxdıqdan sonra, barələrində azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza tətbiq edilmiş şəxslərdən daha çox cinayət törətməyə meyil göstərir. Başqa sözlə, təkrar cinayətin qarşısını almaq üçün azadlıqdan məhrum etmə cəzasına müraciət

etmək uzunmüddətli perspektivdə effektiv strategiya deyil. Cəzaçəkmə müəssisələrinin əhalisinin sayını azaltmaq vasitəsi kimi azadlıqdan məhrum etməyə alternativlərdən istifadəni inkişaf etdirmək istəyən hakimiyyət orqanlarının qarşısında duran vəzifələrdən biri alternativlərin konseptual olaraq genişləndirilməsini təmin etməkdir. Alternativ cəzalar ədalətli cinayət mühakimə icraatının bütün səviyyə və mərhələlərinin zəruri hissəsidir.

Bununla bağlı bir nümunəyə baxaq: 2002-ci ildə hərtərəfli islahat təşəbbüsünə qədər Tayland cəza növü kimi azadlıqdan məhrum etmədən çox istifadə edirdi. 2002-ci ilin may ayında Tayland CÇM-lərdə təxminən 260.000 məhkum saxlanılırdı ki, bu da ümumi tutumdan iki dəfə çox idi. Onların üçdə ikisi narkotiklə əlaqəli cinayətlərə görə məhkum edilmişdi və bu məhkumların əksəriyyəti də narkotik aludəçisi idi. Statistikalar göstərib ki, narkotiklərlə bağlı cinayətlərdə təqsirli bilinənlərin 13 faizi bir ildən az, 46 faizi isə bir ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum edilib. İctimaiyyətin sıx iştirakı ilə şərti məhkum etmə proqramlarının həyata keçirilməsi, sınaq və əsaslı müalicə proqramlarının innovativ və artan istifadəsi ilə CÇM-in əhalisi kəskin şəkildə azalıb. 2005-ci ilin avqust ayına olan məlumata görə, CÇM-də təqribən 160.000 məhkum var idi və məhkumların sayı azalmağa davam edirdi [2].

Son dövrlər cəza siyasəti sahəsində dünyada müşahidə edilən tendensiyalardan biri azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəza tədbirlərinin istifadəsinin genişlənməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, inkişaf etməkdə olan bir çox dövlətlərdə də artıq azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəza tədbirlərindən geniş istifadə edilməkdədir. Bu cür tendensiyanın geniş yayılmasının səbəbi odur ki, XX əsrin ortalarından etibarən aparılan kriminoloji araşdırmalar aşkar etdi ki, azadlıqdan məhrum etmə cəza tədbirindən istifadənin bir sıra ciddi fərdi, sosial və iqtisadi fəsadları var. Çoxsaylı tədqiqatların nəticəsinə görə müəyyən kateqoriya cinayət törətmiş şəxslərin (məsələn, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törədənlər) cəzaçəkmə müəssisəsinə, yaxud saxlama məntəqəsinə salınması həm onun şəxsi, həm də dövlət üçün heç bir ciddi fayda vermir. Cəzaçəkmə müəssisəsinin kriminogen mühiti nəinki reabilitasiya

imkanlarını məhdudlaşdırır, həm də bu vəziyyət müəyyən kateqoriya insanları daha da korlayaraq onların cəmiyyətə reinteqrasiyasına maneçilik törədir. Məsələn, ehtiyatsızlıqdan cinayət törədən şəxsin azadlıqdan məhrum edilərək cəzaçəkmə müəssisəsinin kriminogen mühitinə düşməsi nəinki onun islahına kömək edir, əksinə, onun daha da korlanmasına gətirib çıxarır. Məhkumluq damğası isə onun sonrakı həyatında ömürlük ləkə kimi qalaraq, onun cəmiyyətə inteqrasiya olmasına - iş tapmasına, ailə qurmasına və s. maneə törədir. Buna görə də son dövrlər böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlər, eləcə də inzibati qanun pozuntularını törədənlərin bu üsulla cəzalandırılmasından imtina edilməkdədir [1].

Bu barədə beynəlxalq səviyyədə də müəyyən sənədlər qəbul edilmişdir. Məhz bu beynəlxalq aktlardan bir qismi "Cəzaçəkmə müəssisələrində sıxlığın qarşısının alınmasına dair Avropa Şurasının sənədlər toplusunda" öz əksini tapmışdır. İctimai sanksiyalar və tədbirlər haqqında Avropa Qaydalarına dair Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə R(92)16 sayılı tövsiyəsində alternativ cəza tədbirləri barədə aşağıdakı qaydada məlumat verilir: "İctimai sanksiyaların tətbiqi zamanı fərdi yanaşma daim nəzərə alınmalı, yəni hüquq pozuntusu ilə cəza tədbiri habelə hüquqpozanın **şəxsiyyəti və bacarıqları** ilə uyğunluğa riayət olunmalıdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu qaydalar çərçivəsində tətbiq edilən ictimai sanksiyalar və tədbirlər həm hüquqpozan, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, hüquqpozan bu zaman seçim etmək imkanına malik olur və cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrini yerinə yetirməyə davam edir. Cinayət cəzalarının təcrid etmə olmadan icra edilməsi təcrid etmə prosesi ilə müqayisədə uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin daha yaxşı mühafizəsinə, o cümlədən, zərərçəkən şəxsin və ya şəxslərin maraqlarının daha yaxşı qorunmasına imkan yarada bilər" [5].

Qeyd olunan sənəddə diqqətçəkən məqamlardan biri təyin edilən cəzanın cinayət törətmiş şəxsin "bacarıqları"-na uyğun olması məsələsidir. Düşünürəm ki, çox vacib məsələdir. Çünki hər bir şəxs həyatda yaşamaq üçün hər hansı bir iş, fəaliyyətlə məşğul olur. Heç bir şəxs cinayətkar olaraq doğulmur, sonradan özü üçün doğru hesab

etdiyi müxtəlif səbəblərdən cinayət törətməyə qərar verir. Beləliklə, cinayət törətdikdən sonra dövlət həmin şəxsi mühakimə edərək ona cəza verir. Cəza təyin edilərkən şəxsin bacarıqları, psixoloji və fiziki xüsusiyyətləri, həmçinin şəxsin sosial və ailə vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu həm hüququn, həm də ədalətin təmin edilməsinə kömək edir, çünki şəxs barəsində tətbiq edilən cəzanın onun bacarıqlarına uyğun olması həm təhsil və reabilitasiya məqsədini güdür, həm də cəmiyyətdəki fərqli təbəqələrin ehtiyaclarını nəzərə alır. Bacarıqların nəzərə alınması şəxsin cəza müddətində daha faydalı və konstruktiv fəaliyyətlərlə məşğul olmasına şərait yaradır, cəmiyyətə reintegrasiyası üçün daha yaxşı imkanlar təmin edir. Həmçinin burada bacarıqların nəzərə alınması düşünürəm ki, bəzi növ cinayətdən zərərçəkmiş şəxslərə vurulmuş ziyanının ödənilməsinə də şərait yarada bilər. Bundan əlavə, məhkum edilmiş şəxsə münasibətdə isə cəza çəkdiyi müddətdə intellektual bacarıqlarını artırma, cəza müddətində təhsil ala və ya digər faydalı fəaliyyətlərlə məşğul ola bilər. Buna görə də cəza təyini zamanı şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, bacarıqları və potensialı önəmlidir, çünki bu onun cəzadan sonra sosial həyata qayıtmağını asanlaşdıracaq və cəzanın effektivliyini artıracaq.

Burada qeyd olunan ictimai sanksiya dedikdə, həmin sənədin **“terminlərin izahı”** hissəsində hüquqpozanın cəmiyyətdə qalmasını nəzərdə tutan müəyyən şərtlərin və öhdəliklərin təyin olunması vasitəsilə onun azadlığına müəyyən məhdudiyət qoyulmasını özündə ehtiva edən və bu məqsəd üçün qanunla müəyyən edilmiş orqanlar tərəfindən icra edilən sanksiyaları və tədbirləri bildirir. R99(22)0 tövsiyəyə əlavədə bir sıra prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Penitensiar müəssisələrin böyüdülməsi müstəsna hal olmalıdır. Çünki bu ümumilikdə həbsxanaların dolması probleminin uzunmüddətli həlli yolu sayıla bilməz.

- Nisbi ağırlıq dərəcəsinə görə sıralanan bir sıra ictimai sanksiyalar və tədbirlər kompleksi nəzərdə tutmaq və prokurorları və hakimləri onlardan mümkün qədər geniş istifadəyə dəvət etmək lazımdır.

- Həbsxanaların dolması və həbsdə saxlanılan şəxslərin sayının artmasına qarşı ardıcıl strategiya həyata keçirmək üçün buna səbəb olan əsas amillər ətraflı şəkildə təhlil edilməli və bu zaman xüsusən uzun müddətli həbs cəzasına gətirib çıxaran hüquq pozuntularının növləri, cinayət-karlığa qarşı mübarizənin prioritetləri, cəmiyyətdəki reaksiyalar və narahatlıqlar və mövcud cəza təyinetmə praktikasını kimi məsələlər tədqiq edilməlidir [5].

Fransa Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bir sıra alternativ cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı cəza növlərindən əlavə icrası məcburi olan müxtəlif kursların təşkil olunması göstərilmişdir. Bir cinayətin azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılması halında, məhkəmə bu cəza növünün əvəzinə və ya eyni vaxtda, cinayət törətmiş şəxsin bir aydan çox olmayan müddətdə məzmunu və formasını müəyyənləşdirdiyi bir kursu bitirməsini nəzərdə tuta bilər. Bu halda, törədilən cinayətin mahiyyəti və törədildiyi şərait diqqətlə araşdırılmaqla nəzərdə tutulmuş kurs konkretləşdirilir. Kurs müddətində cinayət törətmiş şəxsin davranışı və ya sosial vəziyyəti, sağlamlıq imkanları və digər hallar əgər şəxsin qeyd olunan kursu keçməsinə istisna etmərsə qərar 6 ay müddətində icra olunmalıdır.

Məhkəmənin verə biləcəyi qərarlar bunlardır:

- İnsan hüquqlarını və vətəndaşın vəzifələrini öyrətməyi nəzərdə tutan vətəndaşlıq kursu;
- Yol təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirmə kursu;
- Narkotiklərdən istifadənin təhlükələri haqqında maarifləndirmə kursu;
- Məişət zorakılığının və cinsi zorakılığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üçün məsuliyyət kursu;
- Valideyn məsuliyyəti kursu;
- İnsanlara cinsinə görə ayrı-seçkiliklə mübarizə, kişilər və qadınlar arasında bərabərlik haqqında maarifləndirmə kursu;
- Heyvanların istismarının qarşısının alınması və onunla mübarizə üçün maarifləndirmə kursu;
- Rəqəmsal məkanda insanlara hörmət etmək və onlayn cinayətlərin, o cümlədən kibertəcavüzün qarşısının alınması üzrə maarifləndirmə kursu [4].

Cinayətkarlığın statistikasına baxdıqda düşünürəm ki, “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamından əvvəl və sonrakı dövrlərdə olan rəqəmlərin müqayisəli tədqiqi daha düzgün, real məlumatların əldə edilməsinə kömək edir. Azərbaycanda məhkəmələr tərəfindən təyin edilən cəzaların dinamikasına nəzər yetirsək, azadlıqdan məhrum etmənin ən geniş tətbiq edilən cəza növü olduğunu görə bilərik. Müəyyən dərəcədə bu tendensiyanın nəticəsidir ki, ölkəmizdə hər 100,000 nəfərə düşən məhkum sayı elə də qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Azərbaycanda CÇM-də cəza çəkən məhkumların sayı 2016-cı il üçün hər 100.000 nəfərə 239 nəfər olmuşdur ki, bu da ümumi saxlama yerlərinin 94,4%-nin dolması deməkdir. Müqayisə üçün deyək ki, hər 100.000 nəfərə düşən məhkum sayı Norveçdə 73, Belçikada 94, Latviyada 218, ABŞ-da 655, Türkiyədə 287 və Rusiyada 413 nəfər təşkil edir. Verilən cəzaların statistikasına baxsaq görürük ki, 2016-cı ildə məhkum olunan 13758 şəxsin 7908 nəfəri (50%-dən çox) azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılmışdır. Tətbiq edilmiş alternativ cəza tədbirləri arasında isə bölgü bu cür olmuşdur: islah işlərinə cəlb olunanlar (1836 nəfər), şərti məhkum olunanlar (1141 nəfər) və cərimə edilənlər (2606 nəfər). Nəzərə alsaq ki, 2016-cı ildə qeyd alınan cinayətlərin yalnız 14%-i ağır və xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid olmuşdur, bu, azadlıqdan məhrum etmə cəza tədbirinin disproporsional dərəcədə, bir çox hallarda lüzumsuz yerə tətbiq edildiyinə dəlalət edir. Müqayisə üçün deyək ki, İngiltərə və Uelsdə hakimlər tərəfindən təyin edilən cəzaların yalnız 7%-də azadlıqdan məhrum etmə cəzasından istifadə edilmişdir. Kanadada bu göstərici 37% olmuşdur. 2015-ci ildə İsveçdə isə 107.000 məhkəmə hökmü arasında yalnız 8580 nəfər azadlıqdan məhrum edilmişdir ki, bunların da təxminən 60%-i narkotik vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi və mülkiyyət cinayətləri ilə bağlı olmuşdur. 10.100 nəfər ictimai iş və şərti məhkum etmə, 1830 nəfər barəsində isə azadlığın məhdudlaşdırıl-

ması cəza növü tətbiq edilmişdir [3].

Yuxarıda adı çəkilən Sərəncamdan sonrakı dövrdə cinayətlərin statistikasına baxdıqda görmək mümkündür ki, 2023-cü ildə məhkum olunanların sayı 16197 nəfər olmuşdur. Məhkum olunanlara tətbiq edilən cəzalar içərisində azadlıqdan məhrum etmə (9439) və azadlığın məhdudlaşdırılması (4422) kimi cəza növləri xüsusi çəkisi ilə fərqlənir. Bu statistikada “azadlıqdan məhrum etmə”-nin sayının 1-ci sırada olması sevindirici hal olmasa da, azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəza tədbiri kimi Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan “azadlığın məhdudlaşdırılması” cəza növünün qısa müddətdə tətbiqinin genişlənməsi müsbət tendensiyadır. Bununla belə ötən illərin müqayisəli tədqiqi deməyə əsas verir ki, “cərimə” cəza növünün tətbiqində azalma müşahidə olunur [3]. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixində imzaladığı Sərəncamdan sonra bu cəza növünün tətbiqinin genişlənmək əvəzinə, azaldığını görürük. Əlavə olaraq qeyd edilməli məqamlardan biri də cinayət törətmiş şəxslərin tərkibindəki fərqliliklərdir. Yəni ki, statistikaya baxsaq görürük ki, cinayət törətmiş şəxslərin tərkibində **əmək qabiliyyətli yaşda olub, işləməyən və oxumayanlar** əhalinin hər 100.000 nəfərinə 55 nəfər düşür. Lakin əvvəllər məhkum olunanlar tərəfindən cinayət törədilməsi isə 100.000 nəfərinə 23.5 nəfər düşür. Bu isə o deməkdir ki, ali təhsilli və işləyən şəxslər digərlərinə nisbətən daha az cinayət törədir. Əslində bu iki hal bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Çünki insanın ali təhsili olduqda onun işləmək potensialı daha çox olur. Düşünürəm ki, şərt ali təhsil yox, hər hansı sahədə peşə təhsili və ya müəyyən kursların təşkil olunmasını cəza tədbiri kimi Cinayət Məcəlləsinə daxil etmək cəzanın effektivliyini artırma bilər. Cəza tədbiri kimi **müxtəlif kursların tətbiqi** cinayətkarların bərpaedici yanaşmalarla reintegrasiyasına, sosial bacarıqlarının inkişafına və gələcəkdə cinayət işlətmələrinin qarşısının alınmasına böyük təsir göstərir. Ənənəvi həbs cəzaları bəzən məhkumları yalnız cəmiyyətə təcrid edərək, onların cinayətkar davranışlarını dəyişdirmədən yalnız cəzalandırmağa yönəlir. Lakin **kursların tətbiqi** cəza tədbirlərinin daha müsbət və effektiv olmasına imkan verir, çünki bu yanaşma məhkumları təkcə

təcrid etmir, həm də onların şəxsi inkişaflarını dəstəkləyir və onları cəmiyyətə uyğunlaşdırır.

Aşağıda müxtəlif kursların tətbiqinin əhəmiyyətini və onların cəza sistemindəki rolu barədə məlumat verilir:

Cinayətkar davranışların dəyişdirilməsi.

Cəza tədbiri kimi müxtəlif kurslar, məhkumların cinayətkar davranışlarının dəyişdirilməsinə kömək edir.

• Koqnitiv Davranış Terapiyası (KDT)

Kursları: Bu kurslar məhkumların zərərli və cinayətkar düşüncələrini tanıyıb dəyişdirməyə yönəlir. KDT məhkumlara öz davranışlarının və düşüncələrinin nəticələrini anlamağa kömək edir, bu da onların gələcəkdə daha məsuliyyətli və qanuna tabe olmalarına şərait yaradır;

• Şiddətə qarşı proqramlar: Şiddət tətbiq edən və ya aqressiv davranışları olan məhkumlar üçün xüsusi kurslar təşkil edilir. Bu kurslar onların şiddətə meyilli düşüncə və davranışlarını dəyişdirmək və konfliktləri sülh yolu ilə həll etmələrini öyrətmək məqsədini güdür.

Sosial bacarıqların inkişafı.

Bir çox məhkum həbsxanada cəmiyyətlə əlaqələrini itirir və sosial bacarıqlarını itirir. Müxtəlif kurslar məhkumlara bu bacarıqları yenidən qazanmağa və həyatlarında uğurlu dəyişikliklər etməyə kömək edir.

• Kommunikasiya bacarıqları: Məhkumlar üçün kommunikasiya bacarıqları kursları təşkil edilə bilər. Bu kurslar onlara sosial münasibətləri düzgün qurmaq, problemlə vəziyyətləri idarə etmək və sağlam əlaqələr yaratmaq üçün lazımı bacarıqları öyrədir;

• Emosional intellekt və özünə nəzarət: Emosional intellekt insanların öz emosiyalarını anlamaq və idarə etmək bacarığıdır. Bu kurslar məhkumların öz hissələrini düzgün şəkildə idarə etmələrini və müsbət sosial davranışlar sərgilmələrini təmin edir.

Peşəkar bacarıqların təkmilləşdirilməsi.

Həbsxanada və ya cəza müddəti ərzində peşə təhsili kurslarının tətbiqi, məhkumların iş bazarına uyğun bacarıqlar əldə etmələrini təmin edir. Bu, onların azadlığa çıxarkən müstəqil həyat qurmalarına kömək edir və cinayət törətmə ehtimalarını azaldır.

• Peşə təhsili kursları: Məhkumlara müxtəlif sahələrdə peşə təhsili verilir, məsələn, **tikinti, elektrik mütəxəssisi, kompüter proqramlaşdırma, avtomobil təmiri** və s. Bu kurslar onların azadlığa çıxdıqda iş tapmalarını asanlaşdırır və iqtisadi baxımdan müstəqil olmalarını təmin edir;

• İş axtarışı kursları: Həbsxanada iştirakçılara iş axtarışı bacarıqları öyrədilir, CV yazma, iş müsahibələrinə hazırlıq və iş bazarında daha effektiv olmaq üçün müxtəlif strategiyalar barədə təlimlər verilir.

• Dini təlimlər: Bəzi həbsxanalarda məhkumlara dini təlimlər verilərək onların mənəvi inkişafı dəstəklənir. Bu, cinayətkar davranışları tərk etmək və cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklər etmək üçün təsirli bir yol ola bilər.

• Zərərçəkmişlərlə görüşlər və dialoq: Bərpaedici ədalət kursları məhkumların cinayətə məruz qalan şəxslərlə üz-üzə gəlməsi və baş verən hadisənin təsirini daha dərinəndən anlamağa imkan yaradır. Bu, cinayətkarın məsuliyyətini qəbul etməsinə və gələcəkdə təkrarlamamağa yardım edir.

Kursların tətbiqinin əhəmiyyəti.

1. Cinayətlərin təkrarlanmasının qarşısının alınması: Cəza tədbiri kimi müxtəlif kurslar, məhkumların cinayətkar davranışlarını dəyişdirmələrinə və gələcəkdə yenidən cinayət törətmələrinin qarşısını almağa kömək edir.

2. Cəmiyyətə reintegrasiya: Bu kurslar məhkumların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, peşə təhsili ilə onları iş bazarına hazırlayır və azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətdə müsbət fərdlər olaraq yaşamağa dəstək verir.

3. Məhsuldar təlimlər: Kurslar həmçinin məhkumlara həyati bacarıqları (iş tapmaq, özünü idarə etmək, münafişələri həll etmək və s.) öyrədir, bu da onların həyatlarını daha müstəqil və uğurlu etməyə kömək edir.

4. Məhkəmələrin yükünü azaldır: Məhkumlar təhsil və sosial bacarıqlar əldə etdikcə, onların cəmiyyətə reintegrasiya olma ehtimalı artır, bu da cəza müəssisələrinin və həbsxanaların yükünü azaldır.

Nəticədə, **müxtəlif kursların tətbiqi**, cəza sisteminin yalnız cəzalandırıcı yanaşmasını dəyişdirərək, bərpaedici və reintegrasiyaedici bir yanaşma ilə cinayətkarların cəmiyyətə reintegrasiyasını asanlaşdırır və cəmiyyətin ümumi rifahına töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Ağır bilərziklər” məqalə. Əfqan Vəliyev
2. Diversion Programs for Drug Addicts, Restorative Justice and New Community-based Treatment Measures in Thailand
3. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.
4. Fransa Respublikası Cınayət Məcəlləsi
5. Avropa Şurası Sənədlər Toplusu.

Тогрул ГАСАНОВ**ЛИШИТЬ СВОБОДЫ ИЛИ ИСПРАВИТЬ?****РЕЗЮМЕ**

На мой взгляд, цель наказания – не изолировать людей от общества, а каким-то иным образом их исправить. В статье затронуты исследования путей исправления правонарушителей и даны предложения о том, как достичь цели наказания, не изолируя их от общества. Во многих случаях люди, изолированные от общества и лишённые свободы, не исправляются, а, наоборот, становятся более преступными и возвращаются в общество с поврежденной психологией. Поэтому при применении наказаний основная идея должна быть сосредоточена на исправлении личности, и больше места должно быть уделено альтернативным мерам в этом отношении.

Ключевые слова: лишение свободы, наказание, курс, общественная санкция, профессиональная подготовка, осужден

Togrul HASANOV**DEPRIVING FREEDOM OR REFORMING?****SUMMARY**

In my opinion, the purpose of punishment is not to isolate people from society, but to reform them in some other way. The article touched on the research on ways to reform the offenders and made suggestions on how to achieve the goal of punishment without isolating them from society. In many cases, people who have been isolated from society and deprived of their freedom are not reformed, on the contrary, they become more criminal and return to society with a damaged psychology. Therefore, during the application of punishments, the main idea should be focused on the reformation of individuals, and more space should be given to alternative measures in this regard.

Key words: deprivation of liberty, punishment, course, public sanction, vocational training, convict

UOT 341.322.5

Əlövsət ALLAHVERDİYEV

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının müəllimi
e-mail: alovsatallahverdiyev@bsu.edu.az
 ORCID:0000-0001-9442-3853
 DOI: <https://doi.org/10.62130/KUOU7945>

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ZAMANI TÖRƏDİLMİŞ MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQI YANAŞMA

XÜLASƏ

Məqalə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərə həsr olunmuşdur. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bitsə də münaqişə dövründə törədilmiş müharibə cinayətləri və digər beynəlxalq cinayətlərin tam araşdırılmadığı və təqsirkarların cəzalandırılmadığı məqalədə xüsusi vurğulanmışdır. Bununla bərabər, məqalədə erməni silahlı birləşmələrinin törətdikləri müharibə cinayətləri birbaşa Cenevrə Konvensiyaları və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntusu olaraq göstərilmiş və təhlil edilmişdir.

Müəllif Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də daxil olmaqla, istənilən beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq cinayət hüququ prizamasından yanaşılmasının tərəfdarı olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, o, beynəlxalq cinayət hüququ olmadan beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının araşdırılmasının mümkün olmayacağını qeyd etmişdir.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, münaqişə, müharibə cinayətləri, Cenevrə Konvensiyaları, Roma Statutu, beynəlxalq humanitar hüquq

Giriş. Mövzunun mahiyyətinə keçməzdən öncə qeyd etmək istərdik ki, bu gün Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunsada, müharibə dövründə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətlər araşdırılmamış və onlara beynəlxalq hüquqi qiymət verilməmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, beynəlxalq cinayətlərə iddia müddəti tətbiq olunmadığı üçün erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilən müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və soyqırım cinayətlərinə də iddia müddəti tətbiq olunmayacaq və zamanından asılı olmayaraq, istənilən halda bu cinayətlərin araşdırılması və təqsirkarların məsuliyyətə cəlb olunması mümkündür. Bir

sözle, münaqişə bitsə belə, cinayətkarların cəzalandırılması və cəzasızlıq mühitinin aradan qaldırılması aktual olaraq qalmaqdadır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olmaqla, son dərəcə ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu münaqişənin nəticəsində milyonlarla insan ağır izztirablara düşər edilmiş, işgəncələrə məruz qalmış və öldürülmüş, sağ qalanlar isə deportasiya olunmuşdur. Təkcə Malibəyli kəndinin 2223 nəfər, Quşçular kəndinin isə 844 nəfər azərbaycanlılardan ibarət əhalisi deportasiyaya məruz qalmış, Quşçular və Malibəyli kəndlərinə (o zaman mövcud olmuş məzənnə ilə) 35 mlrd 195 mln 478 min 249 manat ziyan

dəymişdir [9]. Ermənistanın etnik təmizləmə və soyqırımı niyyətilə törətdiyi əməllər münaqişənin əvvəlindən beynəlxalq birliyə məlum olsa da, təəssüf ki, münaqişənin həlli və təqsirkarların cəzalandırılması istiqamətində heç bir tədbir görülməmişdir. Etiraf etməliyik ki, həmin vaxt ölkəmiz üçün keçid dövrü olduğu üçün Azərbaycan çox ciddi məhrumiyyətlərlə üzləşdi, problemin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdə çətinlik çəkdi. Bir tərəfdən beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş bir çox münaqişələr, digər tərəfdən isə keçmiş Sovet İttifaqının dağılması və dağılmanın nəticəsi olaraq ölkəmizə miras qoyduğu problemlər az qala Dağlıq Qarabağ problemini kölgədə qoymuşdu¹. Bu da həqiqət idi ki, münaqişə zamanı törədilən beynəlxalq cinayətləri nüfuzlu beynəlxalq media orqanlarında təbliğ etmək gücümüz yox idi və bu istiqamətdə Azərbaycana dəstək göstərən hər hansı bir ölkə də yox idi. Əslində bu təbii idi, belə ki, Cənubi Qafqazda baş verən mühüm dəyişikliklər fonunda məqsədli şəkildə yaradılmış münaqişə ocaqları ümumi situasiyaya mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həm də burada maraqları olan dövlətlərin münasibətlərində həlledici faktor rolunu oynayırdı. Həmin dövrdə Bolqarıstan jurnalisti Tsvetana Paskaleva Çaykənd əməliyyatını işıqlandırdı. Bəzi xarici jurnalistlər əvvəllər SSRİ-nin Soyuq müharibəni uduzmasını vurğulayıb, tədricən etnik münaqişələrin SSRİ-nin bürüdüyünü, onlardan da biri olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini olduğunu qeyd edirdilər [10, s.180-185].

Münaqişənin tədricən genişlənməsi və daha ağır nəticələrə səbəb olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, 30 il müddətində bununla bağlı beynəlxalq səviyyədə elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə baş vermiş hadisələr beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına səbəb olduğundan onun elmə gətirilməsi və təhlil olunması çox zəruri idi². Doğrudur,

Azərbaycanın nüfuzlu alimləri tərəfindən münaqişə tarixi və siyasi aspektdən təhlil olunmuş və tədqiq olunmuşdur, lakin onun beynəlxalq hüquqi təhlili zəruridir, törədilən əməllərə görə təqsirkarların məsuliyyəti və mühakimə üsullarının göstərilməsi çox vacibdir.

ƏSAS HİSSƏ

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq cinayət hüququ prizmasından yanaşılmalıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də daxil olmaqla, istənilən beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq cinayət hüququ prizmasından yanaşılmalıdır. Ona görə ki, beynəlxalq hüququn bu iki sahəsi silahlı münaqişələrə birgə tətbiq olunur. Daha dəqiq desək, əgər beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları müharibə cinayətləridirsə, bu cinayətlərə görə məsuliyyəti (fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti) beynəlxalq cinayət hüququ müəyyən edir və cinayətkarların mühakimə olunmasını təmin edir.

Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin miqyası əsasən, Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə daha çox olmuşdur. Hadisələrin kəskinləşdiyi və Azərbaycan ərazilərinin geniş miqyasda işğalının həyata keçirildiyi bir zamanda beynəlxalq birliyin səyi nəticəsində 12 may 1994-cü ildə tərəflər arasında atəşkəs sazişi imzalandı. Sazişin imzalanması təbii ki, münaqişənin həlli demək deyildi, sadəcə münaqişə uzun müddət (1994-2020) dondurulmuş vəziyyətdə qaldı. Bu müddət ərzində Ermənistan silahlı birləşmələri yenə də öz təxribatlarından əl çəkmədi, davamlı olaraq silahlı hücumlar təşkil edir, hərbi qulluqçuları öldürür, yaşayış məskənlərini atəşə tuturdu. Bunu Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru öz çıxışında da təsdiq edərək bildirmişdir ki, atəşkəs imzalandıqdan 2020-ci ilə qədər 1038 hərbcinin, 69 mülki şəxsin yaralandığını, bu rəqəmin ümumilikdə 1107 olduğunu açıqlayıb. Daha sonra o, bildirib ki, 1994-cü il may ayının 12-dən indiyə qədər 398 Azərbaycan hərbcisi, 31 mülki şəxs öldürülüb. Beləliklə, atəşkəs dövründə ümumilikdə 429 nəfər Azərbaycan vətəndaşı qətlə ye-

¹ Əslində Dağlıq Qarabağda münaqişə ocağını məhz SSRİ yaratmışdı. İttifaq belə münaqişələri vaxtilə öz tərkibində olan digər ölkələrdə də yaratmışdı.

² Ermənilərin türklərə qarşı soyqırımı iddiası artıq çox nüfuzlu universitetlərin nəşriyyatları tərəfindən çoxlu sayda dərslilər nəşr olunub. Hətta bununla bağlı kifayət qədər elektron resurslar mövcuddur.

tirildiyini vurğulayıb. Sonda Baş prokuror qeyd olunan faktlarla bağlı prokurorluq orqanları tərəfindən müvafiq cinayət işlərinin başlanıldığını bildirmişdir [4].

Göründüyü kimi, Ermənistan atəşkəs dövründə də öz niyyətindən əl çəkməmiş cinayətkar əməllərini davam etdirmişdir. Təəssüf ki, dünya birliyi Ermənistanın bu açıq-aşkar təcavüzkarlığına göz yumdu və təcavüzkarın qarşısının alınması üçün heç bir əməli tədbir görmədi. 1992-1993-cü illərdə münaqişəni nizama salmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasında aparılan müzakirələr zamanı və Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri qəbul edilərkən Şuranın daimi üzvü olan böyük dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına razılıq verməyərək münaqişənin ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində atəşkəs və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına üstünlük verdilər. Cəzasız qaldığından ruhlanan və bundan istifadə edən Ermənistan tərəfi BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnaməyə də məhəl qoymadı. ATƏT-in Minsk qrupunun bu illərdəki fəaliyyətinə nəzər salsaq, demək olar ki, onun BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrini yerinə yetirmək üçün hazırladığı “Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli” heç bir təsir gücünə malik deyildi [5].

Ermənistanın törətdiyi cinayətlərin araşdırılması və təqsirkarların cəzalandırılmasında beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin əsas təminatçısı kimi çıxış edən BMT çox mühüm addımlar ata bilirdi ki, bunu etmədi.

Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması və tribunalların yaradılmasında BMT kifayət qədər böyük təcrübəyə malik idi. Düzdür, BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar dörd qətnamə qəbul etdi və bu qətnamələr münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həlli üzrə siyasi prosesin hüquqi əsasları kimi çıxış edirdi.

Qətnamələrdə Azərbaycan ərazilərinin işğalı pislənilib, güc tətbiqi vasitəsilə ərazilərin zəbt edilməsinin qəbul edilməzliyi vurğulanıb, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığı, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu bir daha

təsdiq edilmiş və işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, reallıqda qeyd olunanların heç biri tətbiq olunmadı. Atəşkəs sazişinin imzalanması da onların susması üçün çox uğurlu bir variant oldu, sanki münaqişə həll olunmuşdu.

İslam Konfransı Təşkilatı Ermənistanın Azərbaycana təcavüz faktını tanıyan ilk beynəlxalq qurum olmuşdur [7]. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi davamlı olaraq Təşkilatın diqqət mərkəzində saxlanılmış və bununla bağlı mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Təşkilatın 1993-cü ildə Pakistanda keçirilmiş xarici işlər nazirlərinin 21-ci konfransında ilk dəfə olaraq, Ermənistan açıq şəkildə təcavüzkar dövlət kimi göstərildi və bununla bağlı qətnamə qəbul olundu. Sənəddə Ermənistanın təcavüzkar hərbi əməliyyatları nəticəsində Azərbaycanda humanitar vəziyyətin dözülməz həddə çatması, Ermənistanın davranışının beynəlxalq sülh üçün təhlükə yaratması, bu dövlətin silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasının zəruriliyi bildirilirdi.

İslam Konfransı Təşkilatının bu mövqeyi təqdirəlayiq idi, lakin bu tam olaraq, həm də beynəlxalq hüququn mövqeyi və ya uğuru hesab oluna bilməzdi.

Kamal Makili-Əliyev “Dağlıq Qarabağ münaqişəsində beynəlxalq hüququn tətbiqi” kitabında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin izahına iki aspektdən (beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə) yanaşmışdır [1, p.44]. O, məsələyə ilkin olaraq, Dörd Cenevrə Konvensiyasının ümumi 3-cü maddəsinə əsasən, daxili silahlı münaqişə kimi yanaşmışdır. O qeyd edir ki, 3-cü ümumi maddənin tələbləri pozulduğu üçün heç bir halda Qarabağ ermənilərinin müstəqilliyindən, öz müqəddəratını təyin etməkdən söhbət gedə bilməz. Münaqişə Azərbaycan vətəndaşları (erməni mənşəli üsyançılar) arasında baş vermişdir. Sadəcə bu münaqişə kənarında idarə olunurdu, Ermənistan dövləti birbaşa münaqişəni idarə edir və onu beynəlxalq münaqişəyə çevirməyə çalışırdı və demək olar ki, buna da nail oldu. Artıq burada ikinci aspekt olaraq, məsələ beynəlxalq müstəviyə keçdi və silahlı münaqişə beynəlxalq xarakter alaraq Ermənistan-Azərbaycan arasında baş vermiş oldu.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində beynəlxalq humanitar hüququn bütün prinsipləri və Cenevrə Konvensiyalarının müddəaları pozulmuş, dinc mülki əhali qırğına məruz qalmışdır. Hansı ki, Dördüncü Cenevrə Konvensiyasının 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, silahlı münaqişə zamanı işğal olunmuş ərazinin dinc mülki əhalisi heç bir halda hücumla məruz qalmamalı, əksinə, müdafiə olunmalıdır.

Göründüyü kimi, Ermənistan bu maddənin tələbinə riayət etməmiş, nəinki dinc mülki əhalini müdafiə etmiş, əksinə, ərazidən qaçıb canını qurtarmaq istəyənləri belə sağ buraxmamışdır.

Daha sonra Konvensiyanın 49-cu maddəsinə görə fərdi və ya kütləvi məcburi deportasiya qadağandır. Bununla belə, yalnız əhalinin təhlükəsizliyi və imperativ hərbi tələb olduqda bəzi ərazilərin müvəqqəti boşaldılmasına icazə verilir. Bu maddənin tələbi də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən pozulmuş və insanlar kütləvi şəkildə zorla deportasiya olunmuş, paralel olaraq işğəncələrə məruz qalmış və öldürülmüşlər. 1 həftə ərzində Ermənistan Kəlbəcərdən 60000 sakini deportasiya etmişdir.

Aktiv hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilərdə əgər əmlakın məhvi qaçılmazdırsa burada hər hansı formada məsuliyyət yaranmır, Konvensiyanın 53-cü maddəsinə görə hərbi zərurət olmadan əmlakın mənasız dağıdılması yolverilməzdir. Daha sonra Konvensiyanın 50-ci maddəsi uşaqlara xüsusi qayğı göstərilməsini, 55-56-cı maddələr isə əhalinin ərzaq və tibbi təminatını, əhalinin sağlamlığı və gigiyenasının təmin olunmasını tələb edir. Baxaq görək Ermənistan bu maddələrin tələblərinə riayət etmişdirmi? Ermənistan işğalçılıq siyasətini genişləndirməklə, körpələri və uşaqları amansızcasına öldürmüş və Konvensiyanın 50-ci maddəsinə birbaşa pozmuşdur, blokadada qalan dinc mülki əhalinin ərzaq təminatını dayandırmış, onun sağlamlığı və gigiyenasına təhlükə yaratmaqla 55 və 56-cı maddələrin tələblərini kobud şəkildə pozmuşdur.

900-dən çox yaşayış məntəqəsi Konvensiyanın 53-cü maddəsinin pozulması nəticəsində talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6000 sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr dağıdılmış və talan edilmiş, 9 min kvadratmetrdən çox yaşayış sahəsi olan 150 000 yaşayış binası, sosial və

mədəni məqsədlər üçün 4366 müəssisə, 695 tibb mərkəzi və müəssisəsi eyni qaydada dağıdılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında toplanmış materiallarda öz təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının İşçi Qrupunda toplanmış materialların təhlili göstərir ki, Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən beynəlxalq humanitar hüquq normaları və Cenevrə Konvensiyalarına zidd olaraq, ərazilərin işğalı zamanı əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qeyri-insani münasibətlər göstərilmiş və onlar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşlar [8, s.6-7]. Belə ki:

– əsir və girovlardan qul kimi istifadə olunması, xüsusən də zərərli istehsal sahələrində;

– onların antitürk, antiazərbaycan ideoloji-təbliğat vasitəsinə çevrilməsi. Yəni Azərbaycan əsgərinin təhqiredici vəziyyətə salınaraq yaşayış məntəqələrində, xüsusən orta məktəblərdə “Baxın, bu türkdür, sizin düşməninizdir” kimi təqdim edilməsi;

– eyni zamanda nifrət hissinin artırılması məqsədilə əsir və girovların açıq şəkildə mülki əhalinin ixtiyarına verilərək meydanlarda nümayişkaranə şəkildə döyülməsinin təşkili;

– döyüşlərdə həlak olmuş terrorçu-quldur dəstəsi üzvlərinin və Ermənistan əsgərlərinin məzarı üzərində və “erməni soyqırımı”nın anım günlərində əsir girovların qurban kəsilməsi;

– əsir və girov götürülmüş şəxslərdən Azərbaycana qarşı istifadə, onların məxfi əməkdaşlığa cəlb olunması və Azərbaycanda terror-təxribat aktlarının törədilməsinə təhrik olunması. Eyni zamanda, əsir və girovların müxtəlif telekanallara çıxarılaraq öz ölkəsinin əleyhinə müsahibələr verməsinə təhrik edilməsi;

– əsirləri Vətənə qayıtmaqdan imtinaya və üçüncü ölkəyə getməyə təhrik edərək, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının pozulması barədə həqiqətə uyğun olmayan fikirlərin formalaşdırılması;

– əsir və girovların işğal olunmuş yaşayış məntəqələrinin sökülməsində və talan olunmasında, başqa sözlə, vandalizm aktlarında istifadəsi;

– əsir və girovların bir-birinə qarşı fiziki və qeyri-əxlaqi əməllər törətməsinə təhrik edilməsi;
– əsir və girovların insan alver obyektinə çevrilməsi kimi cinayət faktı.

Materialların təhlili təsdiq edir ki, 67 nəfər Azərbaycan vətəndaşı böyük məbləğdə pulun ödənilməsi müqabilində əsir və ya girovluqdan azad olunmuşdur.

Komissiyanın təqdim etdiyi törədilmiş cinayətlər birbaşa Cenevrə Konvensiyalarının müddələrinin və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının birbaşa pozulmasıdır. Bu əməllərin hər biri özlüyündə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularıdır.

Törədilmiş əməllərdən də görünür ki, etnik təmizləmə və azərbaycanlıların soyqırırma məruz qalması Ermənistanın əsas niyyətlərindən biri olmuşdur. Bütün bunların əsasında isə nifrət hissi dayanmışdır. Bunu 1993-cü ilin aprel ayında Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının radio əks-kəşfiyyat xidməti tərəfindən əldə olunmuş material da təsdiq edir [8, s.8-9]. Belə ki, həmin zaman Ermənistanın Vardenis rayonundakı qərargah radiostansiyasından Kəlbəcər döyüş bölgəsindəki baş radiostansiyaya bölgədəki bütün səyyar radiostansiyalara çatdırmaq üçün təcili əmr verilmişdir. Əmrdə əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarını, o cümlədən qocaları, qadınları və uşaqları təcili məhv edib basdırmaq tələb olunurdu. Tələsikliyə səbəb azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərin izlərini həmin vaxt döyüş bölgəsinə gələn beynəlxalq nümayəndə heyətindən, o cümlədən jurnalistlərdən gizlətmək olmuşdur. Dövlət Komissiyasında toplanmış materialların təhlili işğal zamanı mülki əhalinin müəyyən bir hissəsinin məqsədyönlü şəkildə girov götürülməsi faktını sübuta yetirir. Təhlil və araşdırmalar Ermənistan hərbiçilərinin Azərbaycana təcavüzü zamanı Cenevrə Konvensiyalarının tələblərinə zidd olaraq, əsir və girov götürülmüş insanlarla davranışı və onların saxlanma şəraiti ilə bağlı münasibətini aşağıdakı kimi təsnif etməyə əsas verir:

• beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olaraq mülki əhali qorunmamış, onlar girov götürülmüş və bir çox hallarda uzun müddət girovluqda saxlanmışlar;

• yaşına və cinsinə məhəl qoyulmadan onlara dəhşətli işgəncələr verilmiş və dözülməz şəraitdə saxlanmışlar;

• düşərgələr yaradılmamış, bir çox hallarda isə əsir və girovlar hərbi hissələrdə saxlanılmışlar;

• əsir və girovlar Ermənistanda ağır cinayətlər törətmiş şəxslərlə birlikdə həbsxanalarda saxlanılmışlar;

• ayrı-ayrı səhra komandirləri və “səlahiyyətli” şəxslər tərəfindən evlərdə və müxtəlif fərdi yerlərdə saxlanmış və çirkin məqsədlər üçün istifadə olunmuşlar;

• müxtəlif məlumatların əldə olunması üçün dəhşətli işgəncələrin müşayiəti ilə qeyri-qanuni sorğu-suallara cəlb olunmuşlar;

• müxtəlif tibbi və digər eksperiment obyektinə çevrilmiş, bədənlərinə şüalar verilmiş və tərkibi məlum olmayan maddələr yeridilmişdir;

• bir-birinə qarşı alçaldıcı və təhqiredici əməllər törətməyə təhrik edilmişlər;

• bir-birinin əleyhinə ifadələr verməyə məcbur edilmişlər;

• onlara qarşı yalançı ittihamlar irəli sürülmüş və günahsız olaraq “cinayət” məsuliyyətinə cəlb edilmişlər;

• soyuq və qarlı havada bayırda paltarsız vəziyyətdə saxlanılmış və heyvan hərəkətlərini yerinə yetirməyə təhrik edilmişlər;

• heyvanlarla bir qabdan yemək yeməyə məcbur edilmişlər;

• nəhayət hər bir vəchlə beynəlxalq təşkilatlardan gizlədilmişlər və s.

Erməni silahlı birləşmələrinin törətdiyi bu əməllərin hər biri eyni zamanda, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Roma Statutunun 8-ci maddəsində müharibə cinayətləri kimi göstərilmiş və cəzalandırılmalı əməl kimi xarakterizə olunmuşdur [2, s.268-272]. Həmin maddədə göstərilir ki, Məhkəmə müharibə cinayətlərinə münasibətdə, xüsusən, onlar plan yaxud siyasət çərçivəsində törədildikdə və ya bu cür cinayətlərin genişmiqyaslı hücum formasında törədilməsi zamanı yurisdiksiyaya malikdir.

Göstərilən bu cinayətlər məhz genişmiqyaslı hücum olaraq dövlət siyasəti formasında törədil-

mişdir və bunu törədən dövlət rəsmilərinin müha-kimə olunması üçün ciddi əsas yaradır. Təbii ki, Azərbaycan dövlətinin bununla bağlı kifayət qədər əsaslandırılmış sübutları mövcuddur. Doğrudur, Qarabağda soydaşlarımıza qarşı amansız cinayət törədənlərin bir qismi, beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin tələblərinə müvafiq olaraq məsuliyyətə cəlb olundular. Onlardan Lüdvik Mkrtiçyan və Alyoşa Xosrovyanı misal göstərmək olar. Hər iki şəxs Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayətləri törətmələrinə əsaslı şübhələr müəyyən edildiyindən onlara həmin maddələr üzrə ittiham elan edilməklə bəzələrinə məhkəmənin qərarı ilə həbs qətimkan tədbiri seçilmişdir. 20.05.2021-ci il tarixdə iş üzrə ittiham aktı təsdiq edilərək baxılması üçün Bakı Hərbi Məhkəməsinə göndərilmişdir [11].

Lüdvik Mkrtiçyan və Alyoşa Xosrovyanın azərbaycanlı əsirlərin və BHH-la müdafiə olunan digər şəxslərin girov saxlanması, onlara işgəncə verilməsi, qəddar və qeyri-insani rəftar edilməsi faktları müəyyən edilib. İstintaqa müəyyən olunub ki, Ermənistan Respublikasının vətəndaşı 1969-cu il təvəllüdü Lüdvik Mkrtiçyan Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan, habelə Ermənistandan gəlmiş millətçi ermənilərdən ibarət yaradılmış silahlı qrupların fəaliyyətində iştirak edib, onlarla qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs halında cinayət əlaqəsinə girərək 1991-ci ilin iyulunda Xocalı şəhəri yaxınlığındakı "Balıca" adlandırılan meşədə girov götürülərək azadlığı qanunsuz olaraq məhdudlaşdırılmış Azərbaycan vətəndaşına, habelə 1999-cu il sentyabrın 13-də Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi ərazisində girov götürülərək Ermənistan Respublikasının İrəvan şəhərinə gətirilmiş və həmin şəhərdə yerləşən hərbi hissələrin birində qanunsuz saxlanılan mülki şəxsə Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları tərəfindən sorğu-sual edilən zaman tərcüməçi kimi iştirak edərək işgəncə vermişdir.

İstintaqla Lüdvik Mkrtiçyan tərəfindən daha 11 nəfər əsir götürülmüş Azərbaycan vətəndaşının müxtəlif vaxtlarda Xocavənd və Ağdərə rayonları ərazisində, Şuşa həbsxanasında və Ermənistanın İrəvan şəhərində qanunsuz saxlanıldığı yerlərdə

döyülərək müxtəlif xarakterli işgəncələrə məruz qaldığı və Müdafiə Nazirliyinin N saylı hərbi hissəsinin hərbi qulluqçusunun avtomat silahdan atəş açılaraq öldürüldüyü müəyyənləşdirilib.

Adları qeyd olunan şəxslərin beynəlxalq hüquq-qazidd əməlləri sübuta yetirilmiş və 02 avqust 2021-ci ildə məhkəmə prosesi başa çatmışdır. Lüdvik Mkrtiçyan və Alyoşa Xosrovyan CM-nin 113-cü (işgəncə), 115.2-ci (müharibə qanunlarını və adətlərini pozma), 279.1-ci (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələri və ya qrupları yaratma), 318.2-ci (Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini qanunsuz olaraq keçmə) və digər maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayətləri törətmələrinə görə hər biri 20 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Qeyd olunan faktlar Ermənistanın həyata keçirdiyi cinayətkar siyasətin bir hissəsidir. Azərbaycan Respublikası öz imkanları və gücü daxilində qanunvericiliyə müvafiq olaraq, cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edir, buna baxmayaraq, müharibə cinayətləri törədən və cəzadan yayınan digər şəxslər də var ki, onlar beynəlxalq səviyyədə mühakimə olunmalıdırlar.

NƏTİCƏ

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı Ermənistanın Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi üçün birmənalı şəkildə münaqişə dövründə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və soyqırım cinayəti araşdırılmalı və təqsirkarlar məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar. Əks halda, beynəlxalq birliyin cəzasızlıq mühitinin aradan qaldırılması istiqamətində apardığı təbliğat uğursuz hesab olunmalıdır. Unutmaq olmaz ki, erməni silahlı birləşmələrinin törətdikləri beynəlxalq cinayətlər tək Azərbaycan üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün qorxulu və təhlükəlidir. Bu əməllər birbaşa sülh və təhlükəsizliyə təhdid olmaqla, beynəlxalq hüquq normalarına qarşı yönəlmişdir. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan "Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair" 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və Əlavə Protokolları rətifasiya etmişdir. Azərbaycan Respublikası Konvensiyalardan irəli gələn müddələrin milli qanunvericiliyə implementasiyasını təmin etmiş, bütün münaqişə zamanı Konvensiyanın və bey-

nəlxalq humanitar hüququn tələblərinə riayət etməmişdir. Ermənistan isə əksinə, Konvensiyanın müddəalarını pozduğu halda məsuliyyətə cəlb olunmamışdır. Hesab edirik ki, Ermənistanın siyasi və hərbi rəhbərliyində təmsil olunan vəzifəli şəxslər layiqli cəzalarını mütləq almalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aliyev K.M. Enforcement of International Law in the Nagorno-Karabakh Conflict, Faculty of Law Lund University, 2007, 74pp. pg.44
2. Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017, 376 s. s.268-272
3. İbayev V.İ. Dissertasiya. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və insan hüquqları. Bakı, 2002, 178 s.
4. Baş Prokuror: "Atəşkəs dövründə erməni təxribatı nəticəsində Azərbaycanın 398 hərbcisi, 31 mülki şəxsi həlak olub" [Elektron resurs] (https://apa.az/az/herbi_xeber/Bas-Prokuror-Atsks-dovrund-ermni-txribati-nticsind-Azrbaycanin-398-hrbcisi-31-mulki-sxsi-oldurulub-608501)
5. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətdir. [Elektron resurs] (https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/98217.htm)
6. Erməni cinayətləri: Soyqırımı. Deportasiya. Terror., [Elektron resurs] (<https://genocide.preslib.az/>)
7. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, [Elektron resurs] (<https://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/iet.pdf>)
8. Səmədov E., Vəliyev E., Ağayev C. (tərtibçilər). Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası, Erməni əsirliyində: işgəncə və qətl antalogiyası, Təhsil nəşr. 2017, 368 s., [Elektron resurs]: http://human.gov.az/frq-content/plugins/book_x1/pdf/file/20210826124519_15140700.pdf
9. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun məlumatı, [Elektron resurs] (<https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/sulh-ve-insanliq-eleyhine-cinayetler>)
10. Karim H. Karim. "Covering the South Caucasus and Bosnian Conflicts: Or How the Jihad Model Appears and Disappears Arxivləşdirilib 2016-04-19 at the Wayback Machine," in Abbas Malek, Anandam P. Kavoori. The Global Dynamics of News. Greenwood Publishing Group, 2000; pp. 180–185.
11. I Qarabağ müharibəsində azərbaycanlılara işgəncə verən şəxs məhkəmədə ifadə verib, [Elektron resurs] (<https://apa.az/incident/birinci-qarabag-muharibesinde-azerbaycanlilara-isgence-veren-sexs-mehkemedede-ifade-verib-yenilenib-1-649422>)

Аловсат АЛЛАХВЕРДИЕВ

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ПОДХОД К ВОЕННЫМ ПРЕСТУПЛЕНИЯМ, СОВЕРШЕННЫМ В ХОДЕ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена международным преступлениям, совершенным армянскими вооруженными формированиями в ходе армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. В статье особо подчеркивается, что, хотя армяно-азербайджанский конфликт завершился, военные преступления и другие международные преступления, совершенные в ходе конфликта, не были полностью расследованы, а виновные не понесли наказания. В то же время в статье представлены и проанализированы военные преступления, совершенные армянскими вооруженными силами, как прямое нарушение Женевских конвенций и международного гуманитарного права.

Автор отметил, что он выступает за то, чтобы подходить к любым международным и немеждународным вооруженным конфликтам, включая нагорно-карабахский конфликт, через призму международного гуманитарного права и международного уголовного права. Так, он отметил, что без международного уголовного права невозможно будет расследовать серьезные нарушения международного гуманитарного права.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, конфликт, военные преступления, Женевские конвенции, Римский статут, международное гуманитарное право

Alovsat ALLAHVERDIYEV

**INTERNATIONAL LEGAL APPROACH TO WAR CRIMES COMMITTED DURING
THE ARMENIAN-AZERBAIJAN NAGORNO-KARABAKH CONFLICT****SUMMARY**

The article is devoted to the international crimes committed by Armenian armed groups during the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict. The article specifically emphasizes that although the Armenia-Azerbaijan conflict has ended, war crimes and other international crimes committed during the conflict have not been fully investigated and the perpetrators have not been punished. At the same time, the article shows and analyzes the war crimes committed by Armenian armed groups as a direct violation of the Geneva Conventions and international humanitarian law.

The author noted that he is a supporter of approaching any international and non-international armed conflicts, including the Nagorno-Karabakh conflict, from the prism of international humanitarian law and international criminal law. Thus, he noted that it would be impossible to investigate serious violations of international humanitarian law without international criminal law.

Key words: Nagorno-Karabakh, conflict, war crimes, Geneva Conventions, Rome Statute, international humanitarian law

UOT: 342.7

Hüseyn ƏSGƏROV*Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Mingəçevir Dövlət Universitetinin**Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi**e-mail: Huseyna28@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0000-5245-5582>**DOI: <https://doi.org/10.62130/IMXI3217>*

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNDƏ KONSTITUSİON MEXANİZMLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiya vasitələri bilavasitə hüquq sistemi ilə və bütövlükdə hüquqi müdafiənin mexanizmi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, müdafiə tədbirləri hüquqların bərpası üçün tətbiq edilir və hüquqi tələblərə riayət etməni təmin edən ölçü kimi xidmət edir. Hər bir ölçünün tətbiqinin məzmunu və qaydası təsirin ciddi müəyyən edilmiş formalarını, onların düzgün tətbiqini təmin edən zəmanətin, onun tətbiqinin dairəsini, bu ölçüləri tətbiq edən orqanları müəyyən edən hüquq normalarıyla tənzimlənir. Belə tənzimləmə dövlətin müstəsna səlahiyyətidir. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi institutunun yekunlaşdırıcı elementi, bizim fikrimizcə, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusiya vasitələridir. Onların anlayışını müəyyən edərək, biz hüquqi vasitələrin ümumi anlayışına əsaslanırıq.

Açar sözlər: *insan hüquqları, mexanizm, konstitusiya, hüquqi vasitə, konstitusiya vasitə, normativ, institusional.*

Problemin ümumi müzakirəsi. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək istəyi hüquq elmində konstitusiya hüququ və konstitusiya məhkəmə prosesinin tələblərinə cavab verən məsələləri fəal və məqsədyönlü şəkildə araşdırmağa imkan verən zəruri materialları üzə çıxarır. Bu dissertasiya tədqiqatı çərçivəsində aparılan elmi iş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmləri kimi adlandırılan hüquqi gerçəkliyə aiddir.

Beləliklə, müxtəlif hüquqi problemlər, mürəkkəb hüquq materialının tədqiqatının müxtəlif yolları biliyin eyni səviyyəsinə mütləq çıxır, hansının ki, düzgün aydınlaşdırılmasından elmi fikrin inkişafı, göstərilən bir sıra problemin öyrənilməsinin səmərəliliyi asılıdır. Bu proses hüquqi müdafiənin mexanizmini yaradır, daha dəqiq isə onun əhəmiyyətli elementlərindən (institutlarından) biri olan və hüquq elmində “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusiya mexanizmləri” adlandırılan institutu formalaşdırır [9, s.150-170].

Real həyatda, praktik hüquqşünasların fəaliyyətində, xüsusilə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə yurisdiksiya orqanlarının və başqa səlahiyyət verilmiş orqanların işçilərinin fəaliyyətində əsas məsələlərdən biri insan və vətəndaşın pozulmuş və ya mübahisələndirilən hüquqlarının müdafiəsi və bərpasında hüquqi müdafiənin tədqiq edilən konstitusiya vasitələrinin tam və hərtərəfli istifadəsidir. Məhz belə mənada müdafiənin konstitusiya mexanizmləri bizim dissertasiya tədqiqatımızda əsas götürülmüşdür.

Lakin konstitusiya hüququ elmində bu sual (məsələ) indiyə qədər açıqdır və işlənilməmişdir, hazırkı tədqiqat çərçivəsində biz bu istiqamətdə əsas məsələləri tədqiq etməyə çalışacağıq. Burada əsas məqsəd konstitusiya hüququ elmi və sahəsi yeni konstitusiya-hüquq institutunu hüquqi müdafiənin mexanizmindən ayırmaq və ayrıca tədqiq etməkdir. “İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmləri” anlayışının nəzəri və elmi-tətbiqi əhəmiyyəti, hər şeydən

əvvəl, hüquqi həqiqətin xüsusi formasının ayrılması ilə təyin edilir, hansı ki, xüsusi hüquqi problematikamı yeni səviyyəyə qaldırır və eyni zamanda hüququn dialektik-materialist xarakteristikamı, onun cəmiyyətin həyatında funksiyasını və aktiv rolunu birbaşa göstərir [10, s.83-87]. Amma məsələ yalnız bundan ibarət deyil. Konstitusiya hüququnun tədqiq edilən institutu yeni elmi yanaşmanın iddiası üçün əsaslı mənaya malikdir, hansı ki, materialist dialektik tələblərə uyğun olaraq, insan və vətəndaşın konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə mexanizmlər (üsullar, ölçülər, prosedurlar, metodlar) qismində hüquqi gerçəkliyi üzə çıxarır.

İctimai həyatın tələbləriylə bilavasitə formalaşmış belə yanaşma, həmçinin praktik hüquq elminin tələbləri, dövlətdaxili hüquqşünaslıqla əsaslandırılan və zənginləşdirilən dəyişikliklərlə, ölkədaxili qanunvericiliklə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları və beynəlxalq müqavilələrlə əsaslandırılır. Həmçinin bu sahədə beynəlxalq standartlara doğru istiqamət, həyatla hüquqi elmin tam, konstruktiv əlaqəsi üçün perspektiv açır, onun mövcud problemlərinin həllinə şərait yaradır. Bu proses hüquqşünasları belə bir məsələyə diqqət yönəltməyə istiqamətləndirir ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə konstitusiya mexanizmlər tam, hərtərəfli şəkildə araşdırılmalıdır. Buna uyğun olaraq, müəyyən etmək lazımdır ki, insanların konstitusiya hüquq və azadlıqlarını pozan sosial məsələlər mövcud konstitusiya müdafiə mexanizmlərinin köməyiylə həll edilə bilirmi?

Hüquqi təcrübənin toplanmasına yönəlmiş xarici hüquq elmi, məhz belə oriyentasiyaya görə həmçinin insan hüquqlarının müdafiə mexanizmlərinin hüquqi xarakteristikasını da araşdırır. Bununla yanaşı, bu hüquqi sistemdən də özünəməxsus xüsusiyyətləri olan insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusiya mexanizmləri də fərqləndirilir.

Həm də özü belə xarakteristikamın məntiqi praktiki hüquqşünasları mütləq şəkildə müvafiq beynəlxalq dünyagörüşü konsepsiyalarının kontekstində yerli hüquqşünasların cəhd etdiyi problematikaya aparır ki, bunlar: hüquq müdafiəsi fəaliyyətində beynəlxalq standartlar, müdafiənin effektiv vasitələrinin həcmının artımı və s.-dən ibarətdir.

Aydındır ki, metodoloji bazanın məhdudluğu

və belə tədqiqatların əsasən dar istiqaməti hüququn sosial qiymətini praktik dəyərə çevirir. Bundan başqa, nəzəri hüquq elminin nailiyyətlərindən praktik işin kəskin məzhlənməsi onların hüquq müdafiəsi fəaliyyəti haqqında elmi yanaşmalarını məhdudlaşdırır, hansı ki, yalnız pozitiv və zifəllərlə və qadağalarla məhdudlaşdırılır. Bu isə öz növbəsində, hüquqi tədqiqatların elə bir istiqamətini qabaqcadan müəyyən edir ki, hansında ki, müdafiənin konstitusiya vasitələri ayrıca bir sistem yaradır, həm də çoxtərəfli tədqiqatın və təkmilləşdirmənin predmetinə çevrilmişdir.

Bütün bunlar konstitusiya-hüquq elminin inkişafının məhsuldar perspektivlərindən birini açır, bundan əlavə, sosial reallığın böyük problemlərinin həlli üçün hüquq elmini daha təsirli yerə çıxarmağa yönəlmişdir. Müdafiənin və onların növlərinin effektiv konstitusiya vasitələrinin geniş kompleksini əhatə edən materialları yığmaqla hüquq elmi pozulmuş hüquqların müdafiəsinin və praktik fəaliyyətdə insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin optimal variantlarını formalaşdırır. Xüsusilə də o, hüquq yaradıcılığı və hüquq tətbiqi təcrübəsinə konstitusiya müdafiə mexanizmlərinin yeni işlənmiş, təkmilləşdirilmiş model və nümunələrini bilər. Həmin modellər isə öz növbəsində hüquq müdafiə fəaliyyətində istifadə edilə bilər.

Güman etməyə əsaslar var ki, müasir şəraitdə belə yanaşma insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə həm ölkədaxili qanunvericiliyin, həm də beynəlxalq hüquqi aktların realizəsi üçün lazım olan nəzəri və praktiki tədqiqatların aparılmasına yol açır. Bu proses ümumi anlamda cəmiyyətin hüquqi və sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Metodoloji tərəfdən insan hüquqlarının müdafiəsinin milli mexanizminin qabaqcıl, konstruktiv təbiətini xarakterizə edir. Bu isə sonradan hər bir ölkədə hüquqi gerçəkliklərin hüquqi unikalığı nəzərə alınaraq geniş bir nəzəri və praktik yanaşma əsasında üzvi birləşməyə səbəb olacaq.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiya mexanizmləri haqqında sualın qoyuluşu, hər şeydən əvvəl, "hüquqi vasitələr", "konstitusiya vasitələr" anlayışlarının məzmununun aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Problemə nəzəri-hüquqi baxış. Hüquq nəzə-

riyyəsinə “hüquqi vasitələr” anlayışı müxtəlif məzmunla tədqiq edilir. Məşhur hüquq nəzəriyyəçisi V.N.Xropanyuk “hüquqi vasitələr” anlayışını “hüquqi təsir”, “hüquqi nizamasalma” anlayışlarının kontekstində baxır və hesab edir ki, “bu vasitələr ictimai münasibətlərin bütün məcmusunun nizama salınmasını təmin edən bütöv sistem yaradır, hansılar ki, hüquqi nizama salmanın predmetidir” [8, s.244-245]. Müəllifin qənaətinə, hüquqi vasitələrin sistemi elə hüquqi nizamasalmanın mexanizmidir. Bu mexanizmin əsas struktur elementləri hüquq normaları, hüquqi münasibətlər və konstitusion hüquqlarının və vəzifələrin realizəsi aktlarıdır.

Bununla birlikdə, hüquqi vasitələrin problemi, hər şeydən əvvəl, ümumənəzəri problem kimi çıxış edir. Hüquq nəzəriyyəsinə hüquqi vasitələr dedikdə, “hüququn tənzimləyici qüvvəsini, enerjisini təcəssüm etdirən hüquqi həqiqətin institusional hadisələri” nəzərdə tutulur [5, s.621]. Beləliklə, ümumi görünüşdə hüquqi vasitələr - hüququn subyektlərinin maraqlarının təmin olunduğu, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin nail olunduğu bütün hüquqi vasitələrdir. Bu hədəflər müxtəlif ola bilər, amma nəticədə onlar ictimai münasibətlərin ədalətli şəkildə nizamlanmasına xidmət edirlər.

Bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, hüquqi vasitələr hüquqi həqiqətin xüsusi kateqoriyasıdır. Bu yanaşmaya etiraz edərək, S.S.Alekseyev qeyd edir ki, “hüquqi vasitələr məsələsi hüquqi həqiqətin bu və ya digər fraqmentlərinin xüsusi bir bölmədə birləşdirilməsi kimi çıxış etməli deyil, əksinə bu vasitələrin funksional rolu, sosial əhəmiyyətli problemlərin həllində rolu üzə çıxarılmalıdır [1, s.151].

Hüquqi hadisələrin müəyyən dairəsinə “qeyri-normativ (qeyri-standart)” xarakter daşıyan hüquqi vasitələri yaxınlaşdırmaq cəhdləri elmi ədəbiyyatlarda əksər müəlliflər tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmir. “Hüquqi vasitələr” anlayışının göstərilən izahlarından sonuncusu bizə konstitusion vasitələri barəsində ən konstruktiv təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu halda o sosial məsələlərin müəyyən dairəsinin həlli üçün onların funksional təyinatının mövqeyindən baxılan konstitusion normalarının bütün sistemini ifadə edəcək.

“Konstitusion vasitələr” anlayışı hüquqi vasitələr anlayışı kimi - elmi analizin, ümumiləşdirmələrin, qanunvericiliyin tipologiyalarının nəticəsidir.

Bu elmi təcrübədə həmişə nöqteyi-nəzərlərin, konsepsiyaların, paradigmalardan uyğunsuzluğu faktlarına, müxtəlifməzmunlu eyni anlayışların, terminlərin və kateqoriyaların müxtəlif müəlliflər tərəfindən istifadəsi faktlarına səbəb olacaq. “Konstitusion vasitələr” anlayışı yalnız insanın və vətəndaşın azadlıqlarının müdafiəsi yox, həmçinin həmin hüquq və azadlıqların realizəsinin təminatı vasitələrini özündə ehtiva edir. Yəni “konstitusion vasitələr” anlayışı “insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışından daha geniş anlayışdır.

Bizim tərəfimizdən tədqiq edilən “insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışına gəlincə, elmi ədəbiyyatda ifadə edilmiş müddəalar təsdiq etməyə imkan verir ki, konstitusion hüququ və hüquq elmi çərçivəsində bu məsələ bütövlükdə öz əksini tapmamışdır. Ancaq hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflərin fərqli nöqteyi-nəzərlərinə də rast gəlinir. Həmin müəlliflər bu termini “mühafizənin və müdafiənin ölçüləri”, “müdafiənin üsulları”, “müdafiənin prosedurları” kimi adlandırırlar. Onun ayrı-ayrı elementlərini isə müdafiə və mühafizənin vasitəsi adlandırırlar və mülki, cinayət və inzibati hüquqda daha çox istifadə olunur.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi institutunun yekunlaşdırıcı elementi, bizim fikrimizcə, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitəsidir. Onların anlayışını müəyyən edərək, biz hüquqi vasitələrin ümumi anlayışına əsaslanırıq. Belə anlayışı hüquq ədəbiyyatlarında əksər müəlliflər hüquqi gerçəkliyin müxtəlif fraqmentləri (hüquq normaları, hüquq və vəzifələr, qanunvericilik və hüquq tətbiqi aktları və s.) kimi qəbul edirlər. Hüquqi vasitələr hüquqi gerçəkliyin substansional, institusional kateqoriyasıdır və hüququn tənzimləyici gücünü özündə təcəssüm etdirir.

Bir çox hüquqi anlayışlar kimi, “müdafiənin hüquqi vasitələri” anlayışı da, həmçinin sahəvi səviyyədə təhlil edilmişdir. Sahəvi səviyyə dedikdə, burada mülki hüquq çərçivəsində təhlildən söhbət gədir, yəni subyektlər tərəfindən öz məqsədlərinə nail olmaq üçün müvafiq vəzifələrin həlli üzrə hüquqi üsullardan istifadə nəzərdə tutulur [2, s.64].

Əgər “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” terminindən istifadə nəzəri mə-

sələlərin göstərilən qrupu ilə məhdudlaşırsa, o zaman bu termini ümumədəbiyyat, məcazi olaraq müqayisəli kimi izah etmək mümkün olardı. Amma məsələ ondadır ki, tədqiqatın məntiqi ona gətirib çıxardı ki, tədqiqat prosesində hüquqi vasitələrin böyük massivindən “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışına aid olanları seçmək lazımdır. Göründüyü kimi, “şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi vasitələri” və “insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz.

Hüquqların müdafiəsi insanın hüquqi müdafiəsinin mexanizmində birinci əhəmiyyətli məsələdir. “Hüquqların müdafiəsi” hüququn ümumi nəzəriyyəsində və sahəvi hüquq elmlərində, xüsusilə konstitusiyaya, cinayət və mülki hüquqda geniş istifadə olunan termindir. Təəssüf ki, çox tez-tez, hətta dərsliklərdə, həmçinin monoqrafiyalarda da bu termin aydın şəkildə müəyyən edilməmişdir. Bu şərait xeyli dərəcədə hüquq-mühafizə, hüquq müdafiəsi və bütövlükdə hüquq təminedicisi münasibətlər kimi anlayışların dərindən diferensiasiyasına mane olur. Bu isə nəticədə hüquqşünasların elmi və praktiki tədqiqatlarının əhəmiyyətini, effektivliyini aşağı salır.

Konseptual yanaşmalar. Elmi ədəbiyyatın təhlili vaxtı müəyyən edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsinə anlayış verən alimlərin arasında ümumi fikirlər yoxdur. Bu gün elmi dairələrdə bu terminin təyininə dair ən azı dörd yanaşma mövcuddur və eyni zamanda onlardan heç biri hüquqşünasların əksəriyyətinin dəstəyini tapmamışdır.

Ancaq bu yanaşmaların arasında “insan hüquqlarının müdafiəsi” anlayışının təyininə o haqda iddia xüsusi yanaşma hesab edilməyəcək ki, o “hüquqların müdafiəsi” kimi daha geniş anlayışın tərkib hissəsidir, hansı ki, insan hüquqlarının müdafiəsiylə yanaşı, həmçinin orqanların, təşkilatların, vəzifəli şəxslərin hüquqlarının da müdafiəsinin özündə ehtiva edir.

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə birinci yanaşma ondan ibarətdir ki, bu anlayışa geniş məzmun məxsusdur. Belə yanaşmanı müdafiə edən müəlliflərdən olan məşhur mülki hüquq alimi L.O.Krasavçikov şəxsi həyatın mülki-hüquqi mühafizəsini müəyyən edərək, yazır ki, “... şəxsi həyatın mülki-hüquqi mühafizəsi öz mülahizəsinə görə fərdi həyat fəaliyyətində öz

davranışının müəyyən edilməsi üzrə vətəndaşın azadlığının təminatı istiqamətində dövlət tərəfindən müəyyən edilən mülki hüquqi tədbirlər sistemidir, hansı ki, başqa şəxslərin kənardan şəxsi həyata müdaxiləsini istisna edir. Sonra təqdim edilir ki, öz strukturuna görə təhlil edilən “mühafizə” üç növbəti əlaqəyə ayrılır: tənzimləyici, təminedicisi və qoruyucu [4, s.33].

Hüquqi müdafiə anlayışının geniş təfsiri çərçivəsində onu hüquqi tənziyyətçinin mühafizəedici variantı kimi tədqiq olunmasına da yol verilir.

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə ikinci yanaşmanın tərəfdarlarından olan V.D.Ardəşkin hesab edir ki, hüququn müdafiəsi növbəti “konstruksiyaları” özündə əks etdirən dövlət məcburiyyətidir – 1) məsuliyyət institutu; 2) müdafiə institutu; 3) xəbərdarlıq institutu; 4) prosesual təminat institutu [6, s.9].

“Hüquqların müdafiəsi” anlayışının təyininə üçüncü yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, bir çox müəlliflər “hüquqların müdafiəsi” anlayışına subyektiv hüquqlara qəsdlərin yolverilməzliyi, onların pozulmasının qarşısının alınması, pozulduğu halda aktiv şəkildə bərpasını nəzərdə tutur. Qeyd edilən üçüncü yanaşmanın tərəfdarlarından olan V.A.Tarasova hesab edir ki, hüquqların müdafiəsinin yalnız onların pozulduğu halda bərpası məsələsini yox, həmçinin vətəndaşların subyektiv hüquqlarının maneəsiz şəkildə təmin edilməsinə şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur [7, s.23-24]. Bu anlayışdan görünür ki, müəllif hüquq və azadlıqların müdafiəsi vasitələrinin əsas funksiyasından “pozulmuş hüquqların bərpası” anlayışını ayırır. Bu o deməkdir ki, müvafiq funksiya insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vasitələrinə daha yaxındır. Bunun əsasında nəticə çıxarmaq olar ki, hüquq müdafiə vasitələri vahid termin olan “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri” adı altında mövcud ola bilərlər.

Yuxarıdakı abzasda qeyd etdiyimiz fikrin təsdiqi kimi dördüncü yanaşma çıxış edə bilər. Bu yanaşma ona əsaslanır ki, “insan hüquqlarının müdafiəsi” anlayışına bəzən hüquq ədəbiyyatlarında tez-tez rast gəlinən “insan hüquqlarının mühafizəsi” anlayışı uyğundur. Yəni insan hüquqlarına münasibətdə bu iki termin sinonim kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq təsdiqləmək

olar ki, müdafiə və mühafizə vasitələri, onların anlayışları kimi eynimənalıdır, yəni həm terminoloji, həm də məqsədli təyinatına görə üst-üstə düşürlər. Hüquq ədəbiyyatlarında bu fikrin kifayət qədər tərəfdarları var. Hətta hüquq ədəbiyyatlarında məsələ ilə bağlı belə bir fikrə də rast gəlinir: hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi üzrə maneələrin dəf edilməsinə, hüquqlardan sui-istifadə halları ilə mübarizə aparılmasına yönəlmiş fəaliyyət hüquqlarının müdafiəsinin məzmununu təşkil edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “müdafiə” və “mühafizə” anlayışlarının eyniləşdirilməsi hüquq ədəbiyyatlarında özünə kifayət qədər dəstək tapa bilmişdir. N.V.Vitruk öz əsərlərində qeyd edir ki, müdafiə və mühafizə vasitələri ayrıca mövcud deyil, çünki “müdafiə vasitələri müəyyən mənada mühafizə funksiyasını yerinə yetirir” [3, 100].

Biz öz növbəsində qeyd edilən müəllifin yanaşmasına tərəfdarıq. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə bu yanaşma müasir dövrdə daha real və hərtərəfli görünür.

Beləliklə, iddia etmək olar ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri həm geniş, həm də dar mənə kəsb edir. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələrinin geniş mənada izahı dedikdə, bütün hüquqi hadisələr, optimal hərəkətlərin həyata keçirilməsinə subyektiv hüquq, həmçinin insanın konstitusion hüquq və azadlıqlarının effektiv şəkildə realizəsi üçün hüquq-mühafizə mexanizmlərinin fəaliyyəti prosesində maneələrin aradan qaldırılması anlaşılmalıdır.

Belə yanaşmayla iddia etmək olar ki, şəxs öz hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin daha bir konstitusion vasitəsinə malikdir, hansı ki, dövlətin əsas qanununda bilavasitə təsbit edilmişdir, məsələn: müdafiə hüququ (dövlət, məhkəmə), müraciət etmək hüququ (şikayətlər, ərizələr). Bu hüquqlar vasitəsilə şəxs və ya səlahiyyətli orqan hüquq pozuntusu faktı əsasında hüquq müdafiəsi prosesini həyata keçirir.

Burada subyektiv müdafiə hüququ borclu şəxs və ya onun fəaliyyəti barəsində yurisdiksiya və ya səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maneələrin aradan qaldırılması üçün dövlət-məcburi xüsusiyyətə malik vasitəsinin tətbiqi imkanı nəzərdə tutulur.

Şəxsə bilavasitə verilmiş hüquqların və azadlıqların müdafiəsinin əsas vasitəsi hüquq sahələ-

rinin əksəriyyətində, yurisdiksiya orqana şəxsin müraciəti üzrə subyektiv hüququdur. Yəni şəxsin şikayətlə, sorğuyla, xahişlə, iddiayla, ərizəylə müraciət etməsi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, yalnız müraciət formaları konstitusion hüquq və azadlıqların bərpası üçün yetərli deyil, bu səbəbdən insanlar digər konstitusion vasitələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Buna görə də, insan hüquqlarının müdafiəsinin konstitusion vasitələri anlayışının müəyyənliyi baxımından “subyektiv hüquq”lar meyarını əsas götürmək düzgün deyil.

Hüquq elmində insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin bütün hüquq vasitələrinə uyğun olan ümumi, həm də fərqləndirici əlamətləri mövcuddur. Bu zaman bütövlükdə onları hüquq sisteminin başqa elementlərindən və hüquqi müdafiənin mexanizmindən ayıran sahəvi məxsusluğu vacib deyil.

Bu ümumi əlamətlər, həmçinin tam həcmdə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinə də yaxınlaşır. Onlardan aşağıdakıları ayırd etmək olar:

-müdafiənin vasitələri hüququn subyektlərinin maraqlarının təminatının hüquqi üsullarını özündə ehtiva edir;

-müəyyən yolla birləşərək, onlar hüququn hərəkətinin (təsirin) hüquqi tənzimləmənin, hüquqi rejimlərin əsas "işləyən hissələri" kimi çıxış edirlər;

-hüquqi qüvvəyə malikdirlər və dövlət tərəfindən dəstəklənilirlər.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin dərinəndən (əsaslı) öyrənilməsi vaxtı bir sıra xüsusi əlamətlər seçilir:

1. bu vasitələr öz təyinatına görə həyat fəaliyyəti sferalarından (siyasi, iqtisadi, sosial və s.) asılı olmayaraq, bütün növ ictimai münasibətlərdə formalaşan insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə aiddir;

2. müdafiənin konstitusiyaya vasitələri başqa hüquq sahələrinin müdafiəsi vasitələri tükəndikdən sonra, amma bu halda pozulmuş hüququn hələ də bərpa edilmədiyini hallarda tətbiq edilir;

3. öz məzmununa görə bu vasitələr insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını pozan qanunlara və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının başqa normativ-hüquqi aktlarına təsir göstərilməsində özünü büruzə verir;

4. insan və vətəndaşın konstitusion hüquq və azadlıqlarının normal şəkildə realizəsinə mane olan qanunvericilik aktlarının aradan qaldırmasına yönəlmişdir;

5. müdafiənin konstitusion vasitələrinin tətbiqi əsaslarını quran normalar onların tətbiq edildiyi şəxslərə yox, həmin normaları realizə edən orqan və vəzifəli şəxslərə yönəlmişdir, çünki vətəndaşlar yox, məhz həmin orqan və vəzifəli şəxslər müvafiq konstitusion vasitələrin tətbiqinin hüquqayüğunluğunun vacib şərtlərini, həyata keçirilmə müddəti və qaydalarını müəyyən edir.

Göstərilən əlamətlər hüquqi nizaməsalmanın mexanizmindən və hüquqi müdafiənin mexanizmindən müdafiənin, xüsusilə də elə vasitələrini seçməyə icazə verir ki, hansılar ki, məhz insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinə aiddirlər.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin tətbiqi şərtləri bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir ki, bizim fikrimizcə, onların arasında ən əhəmiyyətliləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrini tətbiqi qaydasını tənzimləyən hüquqi aktların çoxluğu;
- müdafiənin konstitusiyaya vasitələrini tətbiqi hüququna malik olan subyektlərin çoxluğu;
- bu vasitələrin tətbiqinin vahid və ya həmcins xarakteri;
- AR də daxil olmaqla, bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyində müdafiənin konstitusiyaya vasitələrinin kodifikasiyasının olmaması.

Bu xüsusiyyətlər həmçinin hüquqi müdafiə mexanizmindən məhz “konstitusion” vasitələri seçməyə imkan verir.

“Hüquqi vasitələr”, “müdafiənin hüquqi vasitələri”nə yuxarıdakı abzaslarda təklif verilmiş anlayışı, onların ümumi əlamətləri və müdafiənin konstitusiyaya vasitələrinin müəyyən edilmiş xüsusi əlamətləri nəzərə alaraq, “insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusion vasitələri”nin

dar mənada anlayışını formalaşdırmaq olar.

Nəticə. Beləliklə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının konstitusion vasitələri - bu, səlahiyyətli şəxsin şikayəti üzrə ölkə konstitusiyasında və qanunvericiliyində təsbit edilmiş, öz praktik fəaliyyətində yurisdiksiya orqanları tərəfindən tətbiq edilən maddi-hüquqi və prosessual ölçülər, üsullar və prosedurlardır, həmçinin müvafiq səlahiyyətli şəxs tərəfindən müstəqil şəkildə özünün pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarına və vəzifəli şəxslərə təsir göstərməsi ilə bağlı tədbirlərin məcmusudur.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələri bilavasitə hüquq sistemi ilə və bütövlükdə hüquqi müdafiənin mexanizmi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, müdafiə tədbirləri hüquqların bərpası üçün tətbiq edilir və hüquqi tələblərə riayət etməni təmin edən ölçü kimi xidmət edir. Hər bir ölçünün tətbiqinin məzmunu və qaydası təsirin ciddi müəyyən edilmiş formalarını, onların düzgün tətbiqini təmin edən zəmanətin, onun tətbiqinin dairəsini, bu ölçüləri tətbiq edən orqanları müəyyən edən hüquq normalarıyla tənzimlənir. Belə tənzimləmə dövlətin müstəsna səlahiyyətidir.

Qeyd edilənləri yekunlaşdırıb belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələri anlayışı, “hüquqi vasitələr” və “müdafiənin hüquq vasitələri” anlayışları ilə bərabər səviyyədə mövcuddur. Başqa sözlə desək, belə mövcudluq insan və vətəndaşın pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədlərinə xidmət edir.

Müdafiənin tədqiq edilən konstitusiyaya vasitələrinin analizi onlar üçün tipik fərqləndirici əlamətlərin üzə çıxarılması, həmçinin bu terminə anlayışın izahı ilə məhdudlaşmır, həm də hüquqların və azadlıqların müdafiəsinin konstitusiyaya vasitələrinin təsnifatına sistemli yanaşma zamanı onların tam və hərtərəfli təsnifatını güman edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алексеев С.С. Теория права. М.: Издательство БЕК, 1995, с. 151. 320 с.
2. Баринов Н.А. Имущественные потребности и гражданское право. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987, с. 64. 191 с.

3. Витрук Н.В. Юридический механизм реализации прав личности. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. М.: Наука, 1983, с. 100. 264 с.
4. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М.: Юрид. лит., 1983, с. 33. 160 с.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права (курс лекций). М.: Юрист, 1997, с. 621. 672 с.
6. Охранительный механизм в правовой системе социализма: Межвуз. сб. / Под ред. Н.В. Витрука. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989, с. 9. 208 с.
7. Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. М.: Изд. Моск. ун-та, 1978, с. 23-24. 120 с.
8. Хропанюк В. А. Теория государства и права. М.: Отечество, 1993, с. 244-245. 343 с.
9. Bryden Philip, Steven Davis, John Russell. Protecting Rights and Freedoms: Essays on the Charter's Place in Canada's Political, Legal, and Intellectual Life. Toronto: University of Toronto Press, 1994, P. 150-170. 241 p.
10. Lefebvre Alexandre. Human Rights as a Way of Life: On Bergson's Political Philosophy. Stanford: Stanford University Press, 2013, p. 83-87. 216 p.

Гусейн АСКЕРОВ

ЗНАЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ МЕХАНИЗМОВ В СИСТЕМЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

Конституционные средства защиты прав и свобод человека и гражданина напрямую связаны с правовой системой и механизмом правовой защиты в целом. Дело в том, что защитные меры применяются в целях восстановления прав и служат мерой обеспечения соблюдения требований законодательства. Содержание и порядок применения каждой меры регулируются правовыми нормами, определяющими строго определенные формы воздействия, гарантии, обеспечивающие их правильное применение, сферу их применения, а также органы, применяющие эти меры. Такое регулирование является исключительной компетенцией государства. Заключительным элементом института защиты прав и свобод человека и гражданина, по нашему мнению, являются конституционные средства защиты прав человека. Определяя их понятие, мы исходим из общей концепции правовых инструментов.

Ключевые слова: права человека, механизм, конституция, правовой инструмент, конституционный инструмент, нормативный, институциональный.

Huseyn ASGAROV

THE IMPORTANCE OF CONSTITUTIONAL MECHANISMS IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

SUMMARY

Constitutional means of protection of the rights and freedoms of man and citizen are directly related to the legal system and the mechanism of legal protection as a whole. The point is that protective measures are applied to restore rights and serve as a measure ensuring compliance with legal requirements. The content and procedure for the application of each measure are regulated by legal norms that determine strictly defined forms of influence, guarantees ensuring their correct application, the scope of its application, and the bodies applying these measures. Such regulation is the exclusive competence of the state. The final element of the institution of protection of the rights and freedoms of man and citizen, in our opinion, are constitutional means of protection of human rights. Defining their concept, we proceed from the general concept of legal means.

Key words: human rights, mechanism, constitution, legal instrument, constitutional instrument, normative, institutional.

Kənan AĞAYEV

*Qubadlı RPŞ Narkotiklərlə Mübarizə qrupunun
(Kibercinayətkarlıq və kibertalamalarla mübarizə üzrə) əməliyyat müvəkkili,
DİN-in Polis Akademiyasının magistrantı, polis baş leytenantı
e-mail: agayevk98@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.62130/CTYL4087>*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ - DÖVLƏT SİYASƏTİNİN İSTİQAMƏTİ KİMİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi məsələsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi araşdırılır. Uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, dövlət qurumlarının bu sahədəki rolu və həyata keçirilən tədbirlər təhlil edilir. Həmçinin uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud problemlər və onların həlli yolları müzakirə olunur. Məqalə Azərbaycan Respublikasının uşaqların rifahını təmin etmək üçün qəbul etdiyi qanunvericilik aktları, sosial proqramlar və digər təşəbbüsləri işıqlandıraraq, bu sahədəki inkişaf istiqamətlərini ortaya qoyur. Məqalədə göstərilən predmet müqayisəli hüquqi təhlil, deduksiya, digər ümumelmi və xüsusi metodologiyadan istifadə edilməklə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: YYÇ, uşaq, azyaşlı, yeniyetmə, yuvenal, uşaqyönlü ədliyyə

Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarının və mənafelərinin qorunması, onlara diqqət və qayğının göstərilməsi hər zaman dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olub. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk vaxtlarından etibarən BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyasına qoşularaq, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı qanunvericiliyi beynəlxalq normalara uyğun təkmilləşdirmiş və öz üzərinə bir sıra pozitiv öhdəliklər götürmüşdür. Bu perspektivdən baxdıqda dövlətin əsas qanunu hesab edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bununla bağlı ayrıca normanın olması göstərilən fikri təsdiqləyir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Ailə, uşaqlar və dövlət” adlanan 17-ci maddəsində uşaqlarla, yəni bərabər mənaya gələn yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı ümumi göstərişlər qeyd edilib. Belə ki, həmin maddəyə nəzər yetirsək uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək vəzifələrinin on-

ların valideynlərinin üzərinə qoyulduğunu və bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarətini, habelə valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqların dövlətin himayəsində olmalarının təsbitini görə bilərik. Həmin normada uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə, həmçinin müəyyən yaşa çatmamış uşaqların əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi qadağan edilmişdir [1]. Ümumilikdə, uşaq hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dövlətin nəzarətinin mövcudluğu da göstərilən maddənin şərhindən məlum olur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da göstəriləndiyi kimi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlətin tam nəzarəti mövcuddur. Bu nəzarətin səmərəli həyata keçirilmə mexanizminin yaradılması, yetkinlik yaşına çatmayanlara diqqət və qayğının dövlət siyasətinin əsas istiqaməti kimi formalaşması Azərbaycan xalqının Ümummilli

Lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sağlamlığı, onların hüquqlarının mühafizəsi, təhsili, onlar üçün sağlam, əlverişli mühitin yaradılması müstəqil Azərbaycanda “uşaq” siyasətinin özülünü qoyan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hər zaman diqqətində olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən 19 may 1998-ci il tarixində imzalanmış “Uşaq hüquqları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu sahədə atılmış ən mühüm addımlardandır. Qanunun preambulasında da göstərilirdi ki Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir [5, s.1].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu səmərəli “uşaq siyasəti”ni günümüzdə Ali Baş Komandan İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə mütəmadi olaraq, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə, onlar üçün bütün xidmətlərin təminatına yönəlmiş genişmiqyaslı tədbirlər və bu istiqamətdə görülən işlər gücləndirilməkdədir. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlətin nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə “Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti qaydası” qəbul olunmuşdur. Dövlət nəzarətinin məqsədi uşaq hüquqlarının təmin edilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, uşaq hüquqlarının pozulmasına səbəb olan halların aradan qaldırılmasıdır [6, s.1]. Bundan əlavə olaraq, uşaqların rəqəmsal təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların zərərli informasiyadan qorunması məqsədilə aidiyyəti Dövlət Komitəsinin təşəbbüsü ilə “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” qanun layihəsi hazırlanmış və həmin Qanun 2020-ci ildən qüvvəyə minmişdir.

Bu sahədə dövlət uşaq siyasətinin həyata keçirilməsi və uşaqların hüquqlarının müdafiəsinin kompleks şəkildə təmin edilməsi məqsədilə ardıcıl olaraq dövlət strategiyaları qəbul edilmiş, icrası daim nəzarətdə saxlanılmışdır. Adıçəkilən milli strategiyalar yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları sahəsində cari hüquqi bazanı təkmilləşdirməklə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müdafiəsinin işlək mexanizminin təşkil edilməsi, erkən uşaq dövründə onlara dövlət qayğısının göstərilməsi, çətin həyat şəraitində olan aidiyyəti şəxslərin müdafiəsi, uşaqların sağlam mühitdə böyüməsi və tərbiyəsi, onlarla bağlı həyata keçirilən tədbirlərin monitorinqi sisteminin inkişafı kimi əsas istiqamətləri və bütövlükdə ölkənin bu sahədəki siyasətinin əsas hədəflərini müəyyən edir. Həmçinin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına əsasən qəbul edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların maraq və mənafelərinin kompleks müdafiəsini təmin edən “Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020–2030-cu illər üçün Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında 2 iyun 2020-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını bu sənədlərə aid etmək olar.

Adıçəkilən strategiya üzrə 27 noyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”nda dövlət qurumlarının qarşısında aidiyyəti sahədə vəzifələr müəyyən edilmişdir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı normativ hüquqi aktların beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlanması da belə vəzifələrdən biridir. Həmçinin göstərilən sənəddə yetkinlik yaşına çatmayanlarla iş üzrə öhdəliyi olan qurumlara yetkinlik yaşına çatmayanların maraq və mənafelərinin təmin edilməsi, onların hüquqlarının təmin edilməsi üzrə müvafiq göstərişlər mövcuddur [7, s.5]. Bu göstərişlərin aidiyyəti sənəddə təsbitinin səbəbi cari qanunvericiliyimizdə bu sahədə aidiyyəti tənzimləmələrin çatışmazlığı, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların xüsusi hüquqi müdafiəyə ehtiyacı olması və digər amillərdir.

Rəsmi statistik göstəricilərə əsasən, Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayan

şəxslər (14-17 yaşda olan) tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədilən qeydə alınmış cinayətlər ölkədə baş verən (eyni il üzrə) ümumi cinayətlərin ortalaması olaraq 1 faizini təşkil edir. Həmin 1 faizin keyfiyyət göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, aidiyyəti şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayətlərin növləri üzrə oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq, quldurluq, xuliqanlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər, yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını pozma, zorlama və zorlamaya cəhd, qəsdən sağlamlığa zərər vurma, qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd cinayətləridir [8, s.2].

Lakin cəmiyyətin bir çox sahələrinin rəqəmsallaşması prosesi, informasiya texnologiyalarına rahat əlçatımlılıq ilə əlaqədar, yetkinlik yaşın çatmayan şəxslərin kibercinayət və kibertalamaların törədilməsinə və onlarda iştirakına meyilliyi müşahidə olunmaqdadır. Bu da öz növbəsində bu faiz göstəricisinin gələcəkdə artmasını istisna etməyəcəkdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlara aid olan müvafiq cinayətkarlıq göstəricisi digər ölkələrə nisbətə pozitiv rəqəm hesab olunsada, həmin 1 faiz göstəriciyə səbəb olmuş yetkinlik yaşına çatmayanların müqəddəratı da dövlət üçün əhəmiyyətli hesab olunur. Çünki həmin şəxslər nəinki bir ailənin davamçısı, həmçinin dövlətin də gələcəyi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində “yetkinlik yaşına çatmayanların barəsində cinayət məsuliyyətinin və cəzanın xüsusiyyətləri” adlanan XIV fəslə mövcuddur. AR CM-in 84.1-ci maddəsinə görə, cinayət törədərkən on dörd yaş tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur [4, s.32]. Həmçinin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir insan 18 yaşına çatanaqədər bu Konvensiyanın məqsədləri üçün uşaq sayılır [2, s.2]. BMT-in yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair minimal standart qaydalarında isə təsbit olunub ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər hüquq pozuntusuna görə yetkin şəxslərə tətbiq olunandan fərqli məsuliyyət formasında məsuliyyətə cəlb

edilə bilən uşaq və ya yeniyetmə deməkdir [3, s.6]. Göründüyü kimi, göstərilən normativ hüquq aktlarda terminlərdə fərqlilik olsa da, həm milli, həm də beynəlxalq qanunvericilikdə ifadə olunan “yetkinlik yaşına çatmayan”, “uşaq”, “yeniyetmə” 18 yaş həddi ilə məhdudlaşdırılan ümumi və eynilik təşkil edən kateqoriyalardır. Beynəlxalq qanunvericilik 14 yaşdan 18 yaşa qədər olan şəxsləri yetkinlik yaşına çatmayanlar qrupuna aid edərkən, törətdikləri cinayətlərə görə məsuliyyətin həllində və cəza təyininə beynəlxalq hüquq bu yaş qrupları üçün müəyyən etdiyi aşağıdakı tələbləri:

- kifayət qədər əqli yetkinliyə çatmadıqlarını;
- həyat təcrübələrinin az olmasını;

və digər iradəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almışdır. Beynəlxalq hüququn uşaqların cinayət məsuliyyətinə münasibətdə minimum yaş həddi ilə bağlı mövqeyi qeyri-müəyyəndir. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 40.3-cü maddəsinin mövqeyinə görə, üzv dövlətlər elə minimal yaş həddinin müəyyən olunmasına çalışmalıdırlar ki, bu həddən aşağı yaşda olan yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayət qanunvericiliyini pozmaq iqtidarına malik sayılmasınlar [2, s.7]. BMT-nin müvafiq minimal standart qaydaları isə uşaqların cinayət məsuliyyəti üçün ən aşağı yaş həddinin emosional, mənəvi və intellektual yetkinlik nəzərə alınmaqla, çox aşağı yaş səviyyəsində qoyulmamalı olduğunu əlavə prinsip kimi müəyyən edib [3, s.6]. Məsələn, Avstraliya, İngiltərə, Uels, Şimali İrlandiyada minimal yaş həddinin - 10 yaş, Şotlandiya, Kanada kimi ölkələrdə - 12 yaş müəyyən edilməsi və hətta bəzi dövlətlərdə belə bir yaş həddinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasını dövlətlər müəyyən arqumentlərlə izah edirlər. Bu çərçivədən baxdıqda Azərbaycan Respublikasının uşaq cinayət siyasəti də qanunçuluq və ədalətlik baxımından beynəlxalq standartlara tam uyğundur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə aparılan cinayət təqibinin düzgün və qanuni icra edilməsi Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Aidiyyəti şəxslər xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan sosial qrup hesab edildiyindən, onların iştirakı ilə həyata keçirilən cinayət təqibində hamı-

lıqla qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara və milli qanunvericiliyə uyğun yanaşmanın tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayət təqibi sahəsini bilavasitə tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində bəzi istintaq və digər prosessual hərəkətlərin aparılma qaydalarında yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakının halları birbaşa həmin qaydalarda nəzərə alınsa da, qanun tətbiqedici şəxslər istər prosessual baxımdan, istərsə də təcürübi baxımdan kifayət qədər çətinliklərlə qarşılaşırlar. Həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə aparılan istintaq və digər prosessual hərəkətlər zamanı həmin şəxslərin ehtiyaclarına uyğun qanunvericilik bazasının tam mövcud olmaması, onların müdafiə hüquqlarının tam təmin edilməməsi, alternativ prosessual tədbirlərin yetərli olmaması, məxsusi psixoloji vəziyyətlərin nəzərə alınmaması, habelə prosessual hərəkətlər zamanı travmatik halların baş verməsi ehtimalları kimi problemlər ənənəvi və müasir hüquq təcrübəsində əhəmiyyətli müzakirə mövzudur. Bu çərçivədə yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə aparılan istintaq və digər prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı mövcud problemləri araşdırmaq, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə apararaq təcrübəmizi genişləndirmək və təkmilləşdirilmiş və spekulativ olmayan mexanizmlər tətbiq etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməli, uşaqyönlü adliyyə formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında bir sıra ictimai birliklər də aidiyyəti sahədə innovativ təşəbbüslərin irəli sürülməsində iştirak edirlər. Buna misal olaraq, “Ümidli Gələcək” Sosial Təşəbbüslər İctimai Birliyinin 2021-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə əməkdaşlığı, UNİCEF Azərbaycan ofisinin dəstəyi və tərəfdaşlığı ilə “Penitensiar xidmətdə sosial-psixoloji işin təşkili” proqramını həyata keçirməsini göstərmək olar.

Bu layihə çərçivəsində ictimai birliyin sosial xidmət mərkəzi olan Yuvenal Ədliyyə Mərkəzi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə qarşılıqlı fəaliyyət planına əsasən, həm Penitensiar xidmətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün penitensiar müəssisədə saxlanılan, habelə riskli davranışa və hərəkətlərə meyilli yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə sosial-psixoloji reabilitasiya işi aparılır və leqal yardım fəaliyyəti həyata keçirilməsi təmin olunur [9, s.1].

Beləliklə, bütün bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikası yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların hüquq və azadlıqlarını qorumaq, sağlam və təhlükəsiz mühitdə böyümələrinə şərait yaratmaq istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Gələcəkdə bu sahədə daha effektiv mexanizmlərin tətbiqi, vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı ilə uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə dövlət siyasətinin və “yuvenal” qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <https://e-qanun.az/framework/897>
2. BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyası. <https://www.coe.int/az/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>
3. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid minimal standart qaydaları” 29.11.1985, https://cocukhklari.barobirlik.org.tr/dokuman/mevzuat_uakararlar/cocukadaletsistemininuygulanmasi.pdf
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46947>.
5. “Uşaq hüquqları haqqında” 19 may 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/3292>
6. “Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında 8 may 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, <https://e-qanun.az/framework/23534>
7. “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında 27 noyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/46359>
8. Web: <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>.
9. Web: <https://justice.gov.az/news/3881>

Канан АГАЕВ

**ЗАЩИТА ПРАВ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ – КАК НАПРАВЛЕНИЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается вопрос защиты прав несовершеннолетних в Азербайджанской Республике как одно из основных направлений государственной политики. Анализируется приведение национального законодательства в области защиты прав ребенка в соответствие с международными стандартами, роль государственных органов в этой сфере и проводимые мероприятия. Также обсуждаются существующие проблемы в области защиты прав ребенка и пути их решения. Статья, освещающая законодательные акты, социальные программы и другие инициативы, принятые Азербайджанской Республикой для обеспечения благополучия детей, раскрывает направления развития в этой области. В статье указанный предмет исследовался с использованием сравнительно-правового анализа, дедукции, другой общенаучной и специальной методологии.

Ключевые слова: несовершеннолетние, ребенок, незначительный, подросток, несовершеннолетний, дружественное к детям правосудие.

Канан АГАЕВ

**PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN - AS A
DIRECTION OF STATE POLICY****SUMMARY**

The article examines the issue of protecting the rights of minors in the Republic of Azerbaijan as one of the main directions of state policy. The harmonization of national legislation with international standards in the field of child rights protection, the role of state institutions in this field and the measures taken are analyzed. Also, existing problems in the field of child rights protection and ways to solve them are discussed. The article highlights the legislative acts, social programs and other initiatives adopted by the Republic of Azerbaijan to ensure the well-being of children, and reveals the directions of development in this field. In the article, the specified subject was investigated using comparative legal analysis, deduction, and other general scientific and special methodologies.

Key words: minors, child, minor, teenager, juvenile, child-friendly justice.

Mələxanım RƏHİMOVA

*BDU Hüquq fakültəsi İnsan hüquqları və
informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi
e-mail: melek.rahimovafff@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-3879-361X
DOI: https://doi.org/10.62130/ALGI8610*

LAYİQLİ HƏYAT HÜQUQUNUN ELEMENTİ KİMİ SAĞLAM VƏ DAVAMLI ƏTRAF MÜHİT HÜQUQUNUN MÜQAVİLƏ MEXANİZMLƏRİ

XÜLASƏ

Layiqli həyat səviyyəsi insanın cəmiyyətdə əldə edilə bilən ən yüksək standartlara ləyaqətlə, təhlükəsiz və tələbatları ödənilmiş şəkildə çatmasıdır. Burada qeyd edilən təhlükəsizlik anlayışı bütün maddi aləmi əhatə edərək təbiətə nəzərən özündə ətraf mühitin mühüm elementləri hesab edilən adekvat mənzil, layiqli su, yararlı qida, təmiz hava və s. kimi məfhumları birləşdirir və son nəticədə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ olaraq insan rifahının təminatına yönəlir. Bu hüquq konstitusiya dəyərləri və əsas hüquqların beynəlxalq ətraf mühit prinsipləri ilə vəhdətini təcəssüm etdirir, insan hüquqlarına və geri çəkilməmək prinsipinə hörmət ruhunda cərəyan eldir. Sağlam ətraf mühit hüququnun Hüquqlar haqqında Bill və digər mühüm universal sənədlərdə tanınmaması məsələni mürəkkəbləşdirən əsas amillərdəndir. Lakin 2022-ci ildə BMT Baş Assambleyası Qətnaməsi ilə onun universal səviyyədə tanınması bu istiqamətdə dövlətlər üçün nəzəri və təşkilati aspektdə müvafiq öhdəliklər formalaşdırır. Məqalədə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal, regional və yerli səviyyələrdə müqavilə əsası təhlil edilir, müəllif tərəfindən bu hüquq sahəsi ilə əlaqədar müəyyən ümumiləşdirilmələr aparılaraq Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına "Sağlam və Davamlı Ətraf Mühit Hüquqları haqqında Fakultativ Protokol"un və "Azərbaycan Respublikası Ətraf Mühit Məcəlləsi"nin qəbul edilməsi təklifləri irəli sürülür.

***Açar sözlər:** layiqli həyat hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, ekologiya, beynəlxalq hüquq, dövlətdaxili hüquq, müqavilə, hüquqi tənzimləmə, təşkilati mexanizmlər, davamlılıq.*

I. Giriş

Layiqli həyat səviyyəsi insanın cəmiyyətdə əldə edilə bilən ən yüksək standartlara ləyaqətlə, təhlükəsiz və tələbatları tam ödənilmiş şəkildə çatmasında ifadə olunur. Burada qeyd edilən təhlükəsizlik anlayışı bütün maddi aləmi əhatə edir və təbiətə nəzərən özündə ətraf mühitin mühüm elementləri hesab edilən adekvat mənzil, layiqli su, yararlı qida, təmiz hava kimi məfhumları birləşdirir. Bütün bunlar isə davamlı və balanslaşdırılmış ətraf mühitin insan rifahının təminatına yönəldiyini təcəssüm etdirir. İnsan hüquqları və ətraf mühit üzrə Xüsusi Məruzəçi David R. Boyd 2019-cu il A/74/161 sayılı Hesabatın-

da belə nəticəyə gəlir ki, təhlükəsiz iqlim də sağlam ətraf mühit hüququnun mühüm elementidir və eyni zamanda o insan həyatı və rifahı üçün mütləq vacib meyarlardandır [14].

Sağlam ətraf mühit dedikdə, əslində, sağlamlıq üçün az təhlükə yarada bilən insan mühiti başa düşülür [22, s. 5]. İnsanların müvafiq sahədə hüquqları sağlam ətraf mühit hüququnu formalaşdıraraq həm onların özündən, həm də dövlətlərdən müvafiq tənzimləmələr tələb edir. Asghar Leghari Pakistana qarşı 2018-ci ildə işinə dair qərarında qeyd olunur ki, əslində, ekoloji hüquqlar konstitusiya dəyərləri və əsas hüquqların beynəlxalq ətraf mühit prinsipləri ilə vəhdətini təcəssüm

etdirir [6]. Xüsusən isə, ekoloji qanunun aliliyi insan hüquqlarına hörmət və geri çəkilməmək prinsipinə hörmət ruhunda cərəyan edir [20, s. 610].

Müasir dövrdə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ 150-dən çox dövlətin konstitusiyasında, beynəlxalq və regional müqavilələrdə, qanunvericilikdə və ya milli siyasətlərdə bu və ya digər dərəcədə tanınır və onun realizəsi istiqamətində çoxsaylı fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ universal səviyyədə tanındıqdan sonra digər hüquqlar kimi onun da müqavilə və təşkilati müdafiə mexanizmlərinin tənzimlənməsi əsas məqsədlər sırasında müəyyən edilərək onun mənbələri üç səviyyədə – universal, regional və yerli səviyyədə müəyyən olunur. Lakin öncəki araşdırmalarımızda qeyd etdiyimiz kimi, Hüquqlar haqqında Billdə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ anlayışı nəzərdə tutulmamış, xüsusi əhəmiyyətli əksər universal sənədlərin isə yalnız Preambula hissəsində isə bu məsələyə yalnız sağlam ətraf mühit və insan hüquqları arasında əlaqə kimi yanaşılmışdı. Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, bu hüquqların hər hansı beynəlxalq və milli sənədlərdə xüsusi olaraq vurğulanmasına ehtiyac yoxdur. Çünki onlar bəzi dövlətlər və konstitusiyalardan əvvəl formalaşmış və bəşər yaranandan bəri mövcud olan münasibətlərə aiddir. Yox əgər müasir dövrdə bu hüququn universal hüquq kimi tanınmasının və müəyyən hüquqi qüvvələrə daxil edilməsinin şahidi oluruqsa, deməli, bu bəşərin indiki və gələcək nəsillər üçün narahatlığından irəli gəlir [21]. Juliana Birləşmiş Ştatlara qarşı məhkəmə işinin qərarında göstərilir ki, Federal məhkəmələr indiyədək ekoloji qanunlar sahəsində çox vaxt yumşaq qərarlar qəbul ediblər, məhz buna görə də bu gün dünya bundan əziyyət çəkir [17].

Sağlam ətraf mühit hüququ həm də insanların ləyaqətlə yaşamasını özündə ehtiva edərək ətraf mühitə zərər vura biləcək vərdişlə məşğul olmaq fəaliyyətlərindən də çəkinməyi nəzərdə tutur. Pro Public və başqaları Godavari Marble Industries Ltd-yə qarşı işində Nepal Ali Məhkəməsi qərar verdi ki, mədən əməliyyatlarının sağlam ətraf mühit və ləyaqətlə yaşamaq üçün konstitusiya hüquqlarına və Nepalın ətraf mühitin mühafizəsi qanunlarına ziddir, təbiətin əsas forma və norma-

larını, onların inkişafı adı altında məhv etməyə heç kimin haqqı yoxdur və bu cür fəaliyyətlər dərhal dayandırılmalıdır. Çünki onlar birbaşa insan ləyaqətinə zərər vurur. Urgenda Foundation Hollandiya Dövlətinə qarşı işində də Ekvador Konstitusiyaya Məhkəməsi oxşar qərar qəbul edərək təbiətə dair sağlam ətraf mühit hüquqlarını fərdlərin şəxsi mənafeyindən üstün tutub, həmçinin iqlim dəyişikliyinə zərərləri barədə dövlət yalnız indiki nəsillərin deyil, gələcək nəsillərin də mənafeyini müdafiə etməyə borclu olduğunu bəyan edib [24].

Qeyd etməliyik ki, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsi hələ 2018-ci ildə iqlim dəyişikliyinin səbəb olacağı gözlənilən insan hüquqlarına zərərin qarşısının alınmaması və ya bunun üçün mövcud resursların maksimum səfərbər edilməməsi öhdəliyin pozulması ilə nəticələnməyi barədə dövlətlərə xəbərdarlıq etmişdi [9]. Müasir ekologiyanın banisi hesab edilən Barry Commoner öz tədqiqatlarında mənfəət üçün həyata keçirilən istehsal təhlükəli ekoloji fəsadlar yaratdığını iddia edir və yaxın gələcəkdə gözlənilən ekoloji fəlakətin təbiəti, səbəbləri və mümkün həll yollarının qısa təhlilini təklif edir [7]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ekoloji hüquq təkcə fəlakətlər və ya gözlənilən təhlükələrdən sonra inkişaf etməmişdir. Müvafiq risklərin baş verə biləcəyi müşahidəsi əsasında dövlətlər müqavilə bağlamaq yolu ilə onların baş verməsini qabaqcadan görüb onun qarşısını almağa çalışmışlar [28, s.492].

II. Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal əsası

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, güclü ekoloji qanunun aliliyinə malik ölkələrdə sağlam ətraf mühit hüququna hörmət, onun qorunması istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir, eyni zamanda həmin ölkələrdə normativ baza və təşkilati mexanizm, yaxşı resurslar, ətraf mühitin idarə edilməsi institutları, ixtisaslaşmış ekoloji məhkəmələri və tribunalları mövcuddur, eyni zamanda həmin ölkələrdə ekoloji məlumatlara çatımlılıq təmin olunur, ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyət yüksək səviyyədə iştirak edir və onların bu səpkidə hüquqi müdafiəsi hərtərəfli təmin olunur [32, s.6]. Təhlillərimiz üçün

sağlam ətraf mühit hüququnun müqavilə əsasının aşağıdakı kimi xronoloji ardıcılıqla təhlil edilməsi məqsədmüvafiqdir:

Universal səviyyədə müvafiq hüququn ümumiləşməsi və məcəllələşdirilməsi qismində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1972-ci il tarixli İnsan Ətraf Mühit Konfransı ilə bağlı Stokholm Bəyannaməsi çıxış edir. Bəyannamədə insanların keyfiyyətli, layiqli və xoşbəxt həyat sürməyə imkan verən ətraf mühitdə azad, bərabər və müvafiq həyat şəraiti hüququna malik olmaqla, indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşmasına görə məsuliyyət daşması müddəaları yer alır. Bu istiqamətdə növbəti addım Baş Assambleya tərəfindən 28 oktyabr 1982-ci il tarixli Ümumdünya Təbiət Xartiyası çıxış edir. Sənəddə ətraf mühitə dair müvafiq funksiyalar, prinsiplər sadalanır, iqtisadi inkişaf, əhalinin artımı və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üzrə uzunmüddətli planlar tərtib edilərkən, təbii sistemlərin müvafiq əhalinin yaşayışını və məskunlaşmasını təmin etmək üçün uzunmüddətli imkanları lazımi qaydada nəzərə alınmalı olduğu qeyd edilir [36, s.199]. BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə Konfransını və onun Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Rio Bəyannaməsinin prinsipləri isə son nəticədə 2012-ci ildə “Bizim İstədiyimiz Gələcək” Sənədlər toplusunun qəbulu ilə təsdiqlənmişdir.

1989-cu ildə Brundtland Hesabatında ətraf mühit və inkişaf arasında mövcud olan ziddiyyətlər dayanıqlı inkişaf prinsipləri aspektindən şərh edilmişdir. Hesabatda yer alan müddəalar 1992-ci il BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransı – Yer Sammitini nəticəsində qəbul olunan Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Rio Bəyannaməsinin baza normalarını təşkil edir və yeddi prinsipdə öz əksini tapırdı. Bu Bəyannamədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd kimi qlobal ətraf mühit sisteminin qorunması məqsədilə əməkdaşlığın yeni səviyyəsini yaratmaq və dövlətlər arasında yeni qlobal və ədalətli əməkdaşlığı təşviq etmək göstərilirdi.

Ətraf mühit hüququnun müqavilə əsasını araşdırarkən müvafiq istiqamətdə qeyri-rəsmi xarakter daşıyan beynəlxalq müqavilə kimi Bioloji Müxtəliflik Konvensiyasını da qeyd etməliyik. O, özündə həm də insan rifahına yönəlmiş elm, təhsil, sosial aspektlər, mədəniyyət və s. kimi bio-

müxtəliflik, onun inkişafdakı rolu ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli bütün sahələri əhatə edirdi. Sənəd 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Yer Sammitində imzalanmaq üçün açılmış və 29 dekabr 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Qeyd etməliyik ki, ABŞ Konvensiyanı ratifikasiya etməmiş yeganə BMT üzvüdür. Daha sonra Konvensiyaya iki əlavə kimi 2003-cü ildə Kartaxena və 2010-cu ildə Naqoya Protokolları qəbul olunmuşdur.

Yer Sammitinin başqa bir mühüm cəhəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişikliyi problemlərini həll etməklə əlaqədar hökumətlərə rəsə söylər üçün ümumi sərhədlər formalaşdıran BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının qəbulu idi. Sammitdə, həmçinin İştirakçı dövlətlər BMT-nin Biomüxtəliflik Konvensiyasını bağlamış və Səhrələşmə ilə Mübarizə üzrə BMT Konvensiyasını hazırlamağı öhdələrinə götürmüşdülər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu müqavilələrin heç birində insan hüquqları müddəalarına rast gəlinmir və nəticədə 2010-cu ildə Biomüxtəliflik Konvensiyasının Tərəfləri tərəfindən yaradılmış Aichi biomüxtəliflik hədəflərinin 2020-ci ilə qədər tam yerinə yetirilmədiyinin şahidi oluruq.

1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş Kioto Protokolu istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq məqsədilə dövlətlər üçün öhdəliklər nəzərdə tuturdu. Sənədin əhəmiyyəti sənayeləşmiş ölkələr üçün digərlərinə nisbətən daha çox öhdəlik nəzərdə tutması idi. Lakin dövlətlər tərəfindən istixana qazı emissiyalarının azaldılmasında davamlı və dayanıqlı tərəqqiyə nail olunması istiqamətində yenilənmiş bir siyasi öhdəliyə ehtiyac duyulması səbəbindən sənəd yalnız 2012-ci ildə qüvvədən düşmüşdür [18].

Rio-de Janeyro Bəyannaməsinin 10-cu prinsipinin praktiki tətbiqinin mümkün modeli kimi çıxış edən Orxus Konvensiyası 5 iyun 1998-ci il tarixində Avropanın ətraf mühiti adı altında keçirilən Dördüncü konfransında qəbul olunmuş, 30 oktyabr 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Sənəd insanların ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək, proseslərdə iştirak və ədalət mühakiməsinə müraciət hüquqlarını müəyyən edir ki, o da öz növbəsində ətraf mühitə dair məsələlərdə dövlət

orqanlarının məsuliyyəti və idarəetmənin şəffaflığını təmin edir [1]. Konvensiya bəzi normaları ilə 1990-cı il Direktivini xatırlatsa da, lakin onun əhatə dairəsi daha genişdir. Bundan başqa, sənəd həm də ətraf mühitə dair hüquqların insan hüquqları sistemində aid edilməsi, ətraf mühitin qorunmasının davamlılığına əsaslanaraq gələcək nəsillər qarşısında öhdəlikləri müəyyən etməsi, davamlı inkişafın yalnız bütün maraqlı tərəflərin iştirakına əsaslanması, inzibati idarəetmənin şəffaflığı ilə ətraf mühitin qorunması ideyasının vəhdəti və s. səbəblərə görə daha unikaldır [4, s.307].

2009-cu ildə Boliviya Ana Yer Hüquqları və İqlim Dəyişikliyi üzrə Dünya Xalqları Konfrans keçirilmiş və konfransın nəticəsi olaraq Ümumdünya Ana Yer Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Sənədin 2-ci maddəsində Ana Yer bütün canlı varlıqlara dəstək olan həyati dövrlər, quruluş, funksiyalar və proseslərini davam etdirmək, dayanıqlı olmaq və mövcud olmaq hüququna malik olduğu vurğulanır [35]. Təbii ki, mövcud müddəə məcazi anlamda ifadə olunur, əslində isə, müvafiq hüquqlar həmin Ana Yer üzərində yaşayan insanlara mənsudur.

12 dekabr 2015-ci il tarixində Parisdə Fransada BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransı – COP21-də 196 dövlət tərəfindən qəbul olunmuş Paris Sazişi 4 noyabr 2016-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Bu Sənəd ilk dəfə olaraq məcburi müqavilə kimi bütün dövlətləri iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq və onun təsirlərinə uyğunlaşmaq üçün bir araya gəlmək vəzifəsini müəyyən edirdi. Sənəd insan rifahına yönəlmiş xüsusi əhəmiyyəti ilə özündən öncəkilərdən fərqlənirdi [23].

Baş Assambleyanın 25 sentyabr 2015-ci il tarixli 70/1 sayılı Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi adlı Qətnaməsi insanlar, planet və rifah üçün fəaliyyət planı olaraq qəbul edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, bütün forma və ölçülərdə yoxsulluğun, o cümlədən ifrat yoxsulluğun aradan qaldırılması ən böyük global problem və davamlı inkişaf üçün əvəzsiz tələbdir. Bütün insanların öz potensiallarını ləyaqət, bərabərlik və sağlam mühitdə həyata keçirə bilmələrini təmin etmək Gündəliyin əsas məqsədini təşkil edir [34].

2018-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tə-

rəflərinin iyirmi dördüncü Konfransında Paris Sazişinin qəbulu haqqında 1/CP.21 sayılı Qərar qəbul olundu. Sənəd iqlim fəaliyyətinin təşviqi, bu sahədə mövcud siyasətlərin təkmilləşdirilməsi və ənənəvi biliklərin gücləndirilməsi məqsədi güdürdü [10].

Xüsusi Məruzəçi tərəfindən 8 yanvar 2019-cu ildə təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun həyata keçirilməsi yolu ilə təmiz havaya nail olmaq üzrə A/HRC/40/55 sayılı Tövsiyə irəli sürülür. Sənəddə Xüsusi Məruzəçi sağlam ətraf mühitin tərkib hissələrindən biri kimi təmiz hava ilə nəfəs almaq hüququna diqqət yetirir, onun əsas insan hüquqları olan yaşamaq və sağlamlıq hüququna mənfi təsirləri təhlil edir. Sənəddə, həmçinin təmiz hava ilə nəfəs almaq hüququ ilə bağlı həm prosedur, həm də maddi xarakter daşıyan müxtəlif dövlət öhdəlikləri və həssas vəziyyətdə olan insanları və qrupları qorumaq üçün xüsusi öhdəliklər də vurğulanır [16].

İnsan Hüquqları Şurasının Ekoloji insan hüquqları müdafiəçilərinin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə və davamlı inkişafa verdiyi töhfənin tanınmasına dair 40/11 sayılı Qətnaməsində ekoloji insan hüquqları müdafiəçilərinin Paris Sazişindən və Davamlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və bu istiqamətdə dövlətlərin dəstəklənməsi məqsədilə onların öz işlərini maneə və etibarsızlıq olmadan yerinə yetirməsi üçün təhlükəsiz və əlverişli mühitin təmin edilməsi olduğu vurğulanır [26, para. 2].

BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən 2020-ci ildə ətraf mühit hüququna dair Hesabat dərc edilmişdir. Hesabatda BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Devid Boyd tərəfindən müvafiq hüququn prosedur və maddi elementlərinin həlli məqsədilə dövlətlərin təcrübələri yer alırdı. Hesabatın ardınca Strasburq şəhərində 2020-ci ildə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə keçirilən Planet üçün İnsan Hüquqları Konfransında araya gələn bir qrup rəsmilər tərəfindən hazırlanması qərara alınan yeni sənəd 2022-ci ildə Strasburq Prinsipləri adı altında dərc edilmişdir. Sənədin ekoloji məsələlər üzrə beynəlxalq məhkəmə çəkişmələri ilə məşğul olan hakimlər və digər hüquq mütəxəssisləri tərəfindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu [33, s.195].

BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının oxşar qətnaməni dərc etməsindən bir il sonra təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühitin insan hüquqları kimi tanınmasında başlıca addım olaraq 28 iyul 2022-ci ildə BMT Baş Assambleyası Qətnamə qəbul etdi [31]. Baş katib qeyd edirdi ki, Qətnamədə yer alan müddəalar dövlətlər üçün öhdəliklər formalaşdırsa və onların icrasını sürətləndirsə belə, bu yalnız başlanğıcdır, dövlətlər hər yerdə, hər kəs üçün təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnu reallaığa çevirməyə çalışmalıdırlar [12].

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən 2023-cü ildə İqlim dəyişikliyinə xüsusi diqqət yetirməklə uşaq hüquqları və ətraf mühitə dair 26-cı Ümumi Şərh nəşr edilmişdir. Şərhdə uşaqların və gənclərin sağlam ətraf mühit hüququna dair dövlətlərin bilavasitə öhdəlikləri müəyyən olunmuşdur. Xüsusilə, beş yaşınadək uşaqlar arasında uşaq ölümünün qarşısını almaq üçün həm açıq hava və məişət havasının çirklənməsini azaltmaqla havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, su ilə yoxlan xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün təhlükəsiz və kifayət qədər suya, kanalizasiyaya və sağlam su ekosistemlərinə çıxışı təmin etmək, qida çatışmazlığının qarşısını almaq, uşaqların böyüməsini və inkişafını təşviq etmək məqsədilə sağlam və dayanıqlı qida, kömür, neft və təbii qazdan ədalətli şəkildə istifadəni dayandırmaq, enerji mənbələrinin ədalətli keçidini təmin etmək, iqlim böhranını həll etmək üçün bərpa olunan enerji səmərəliliyinə nail olmaq, biomüxtəlifliyin qorunması və bərpası; maddələrin dəniz mühitinə birbaşa və ya dolay yolla daxil olmasını qadağan etməklə dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq, uşaqların sağlamlığı və dəniz ekosistemləri üçün təhlükəli, uşaqların sağlamlığına qeyri-mütənasib mənfi təsir göstərən zərərli maddələrin, xüsusən də inkişaf neyrotoksinləri olan maddələrin istehsalını, satışını, istifadəsini və sərbəst buraxılmasını yaxından tənzimləmək, lazımi hallarda aradan qaldırmaq və s. müddəalar yer alırdı [13].

Dubayda keçirilən iqlim konfransı COP28-də Beşinci Beynəlxalq Konfrans (ICCM5) tərəfindən beynəlxalq kimyəvi maddələr və tullantıların idarə edilməsi sahəsində yeni könüllü global çərçivə kimi Kimyəvi maddələrdən və tullantılardan

zərərsiz planet üçün 2023-cü il Bonn Bəyannaməsi qəbul edilmişdir [30].

2023-cü ilin dekabrında isə Paris Sazişinin davamı kimi BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransında (COP28) qəbul edilən Qlobal Stocktake Proqramı çərçivəsində sağlam ətraf mühit hüququnun vacibliyinə istinad edilir.

Sağlam ətraf mühit hüququna birbaşa istinad edən beynəlxalq müqavilələrdən əlavə, həm də müəyyən sahəvi sənədlərdə müvafiq hüququn elementlərinə və dolayısıyla tənzimlənməsinə rast gəlirik. Məsələn, 1989-cu il tarixli Ozon qatını pozan maddələr üzrə Monreal Protokolu qüvvəyə minmişdir ki, müvafiq sənədlə ozon təbəqəsinin bərpası istiqamətində müəyyən fəaliyyətlər nəzərə tutulurdu. Bundan başqa, ayrı-ayrı sahələri əhatə edən sahəvi sənədlər qismində bir sıra sənədlər də müvafiq sahəni tənzimləyir. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransı haqqında Baş Assambleyanın 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/228 sayılı, 6 dekabr 1988-ci il tarixli 43/53, 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/207 sayılı, 6 dekabr 1991-ci il tarixli 45/212 sayılı və 6 dekabr 1991-ci il tarixli 43/53 sayılı Qətnamələrini, Baş Assambleyanın 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/206 sayılı, 19 dekabr tarixli 44/172 sayılı Qətnamələrini, 7 noyabr 1990-cı ildə qəbul edilmiş İkinci Ümumdünya İqlim Konfransının Nazirlər Bəyannaməsini və s. bu qəbildən olan sənədlər sırasında qeyd edə bilərik.

III. Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun regional çərçivədə müdafiəsi

Universal səviyyədə ətraf mühitin tanınmasından əlavə, bir də onun regional sənədlərə ehtiva edildiyinin şahidi oluruq. Regional səviyyədə müvafiq hüququ tanıyan ilk sənəd 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası idi. Sənəddə bütün insanların inkişafı üçün əlverişli ümumi qənaətbəxş mühit hüququ rəsmən tanınırdı [19]. Müvafiq sənədin ardınca İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının qərarlarında və İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsinin presedent hüququnda da sağlam ətraf mühit hüququna istinad edildiyini şahidi oluruq. Bundan başqa, Afrika regionunda İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə 1981-ci il Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, bütün xalqların inkişaf

fı üçün əlverişli olan ümumi qənaətbəxş mühit hüququ vardır [5]. Afrikada Qadın Hüquqlarına dair 2005-ci il Maputo Protokolunun 18-ci maddəsində də qadınların sağlam və davamlı mühitdə yaşamaq hüququna malik olduqları müəyyən olunur [25].

Avroregionda isə məsələnin nəzəri hissəsindən daha çox həyata keçirilməsinə diqqət yetirilir. Belə ki, Avropa Şurası iqlim dəyişikliyinə dünyanın üzləşdiyi ən ciddi ekoloji problem hesab edərək onunla bağlı iki istiqamət izləyir: 1) təbii ehtiyatlar və biomüxtəlifliyin qorunması; 2) dünya mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin və vacibliyinin qorunması. Qeyd etməliyik ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası və Avropa Sosial Xartiyasında sağlam ətraf mühit hüququ nəzərdə tutulmur, habelə Konvensiyaya Əlavə protokol vasitəsi ilə sağlam mühit hüququnun əlavə edilməsi söyləri də nəticəsiz qalmışdır. Bununla belə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının şəxsi və ailə həyatını nəzərdə tutan 8-ci maddəsinin də böyük ekoloji pozuntulara tətbiq edilə bilməsini tanıyır. Bütünlükdə isə, regionda ətraf mühit proqramına 1961-ci ildə başlanmış və Avropa Landşaft Konvensiyası, Avropanın Canlı Təbiətinin və Təbii Mühitinin Qorunması haqqında Konvensiyası və Mədəni İrsin Cəmiyyət üçün Dəyəri haqqında Çərçivə Konvensiyalarının qəbulu ilə müşayiət olunmuş, 1965-ci ildə etibarən ecazkar elmi, mədəni və estetik keyfiyyətlərə malik olan ərazilər üçün Qorunan Ərazilər üzrə Avropa Diplomu proqramı həyata keçirilmişdir. Son dövrlərdə isə müvafiq hüququn mühafizəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması Avropa Şurasını bu istiqamətdə normalar qəbul etməyə vadar edir. Nəticədə qurum tərəfindən 2022-ci ilin sentyabrında Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Tövsiyə qəbul edildi və üzv dövlətləri ətraf mühit hüququnun milli səviyədə tanınması məsələsini fəal şəkildə tanımağa çağırırdı [27].

Sağlam ətraf mühitin ayrı elementi kimi qiymətləndirilən təmiz hava ilə nəfəs almaq üçün gizli hüququnun mövcudluğu da Avropa Birliyinin Hava Keyfiyyəti Direktivində nəzərdə tutulur. Regionda ətraf mühit haqqında məlumatlara çıxış hüququnu tanıyan ilk beynəlxalq-hüquqi sənəd kimi Ətraf mühitlə bağlı məlumatlara çıxışa dair 1990-cı il tarixli EC 90/313/EEC Direktivi qəbul edilmişdir. Sənəd ətraf mühitə dair məlumatların əldə edilməsinin sadə şərtlərini nəzərdə tutur, habelə dövlət orqanlarının əlində olan ekoloji məlumatlara Avropa Birliyi daxilində sərbəst çıxışı və yayılmanı nəzərdə tuturdu. Üzv dövlətlər tərəfindən sorğu əsasında ayrı-ayrı şəxslərə ekoloji məlumatı vermək və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ümumi məlumatın ictimaiyyətə çatdırılması əsas məqsəd kimi müəyyən olunmuşdu. Deməli, sənəddə ətraf mühitlə bağlı açıq informasiyanı təqdim etmək və qapalı məlumatlarla bağlı sorğuları icra etmək dövlətlərin öhdəliyini kimi müəyyən olunurdu. Regionda ətraf mühitin qiymətləndirilməsinin strukturu və əhatə dairəsi, ondan istifadə və prosesdə iştirak hüquqları ilk dəfə Avropa Şurasının 85/337/EEC sayılı Direktivi ilə müəyyən olunmuşdur. Direktiv 10 üzv dövlət tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmiş, lakin 1997-ci ildə 97/11/EC sayılı Şura Direktivi ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilərək 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Bundan başqa, 2001-ci ildə Aİ ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2001/42 EC sayılı Direktiv də qəbul etmişdir.

Amerika regionunda isə İnsan Hüquqları üzrə Amerikalı Komissiya tərəfindən sağlam ətraf mühit hüququna güclü nəzarət mexanizmi mövcuddur [15, para. 169]. Bölgədə məhkəmələr tərəfindən sağlam ətraf mühit ekosentrik insan hüququ kimi şərh edilir. Bu istiqamətdə Amerikalı Komissiya İnsan Haqları Məhkəməsinin qəbul etdiyi Məsləhət Rəyindən ilhamlanaraq bölgədə Kolumbiya, Kosta-Rika, Ekvador və Meksika məhkəmələri tərəfindən sağlam ətraf mühit hüququ istiqamətində qərarlar qəbul olunmuşdur. Bölgədə 2018-ci ildə İnformasiya əldə etmək, ictimai iştirakçılıq və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində ədalət haqqında Escazu Sazişi qəbul edilmişdir. Sənəd Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Konfransının (Rio+20) 10-cu Prinsipinin Həyata keçirilməsi Bəyannaməsindən irəli gələn məcburi sənəd olaraq Latın Amerikasına və Karib hövzəsi hövzələrində ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək hüquqlarının tam və səmərəli həyata keçirilməsini, ətraf mühitlə bağlı qərarların

qəbulu proseslərində ictimaiyyətin iştirakı və ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə ədalət mühakiməsinə çıxışı, habelə indiki və gələcək nəsillərin, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq və davamlı inkişaf hüquqlarının qorunmasına töhfə verməklə, bacarıqların və əməkdaşlığın yaradılması və gücləndirilməsini əks etdirir.

IV. Dövlətdaxili hüquq sistemlərində sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ.

Sadaladığımız sənədlər və onların ayrı-ayrı müddəaları bir sıra milli qanunvericiliklərdə implementasiya etmiş, hətta müvafiq hüquq dünyasının 110-dan artıq ölkəsində konstitusion norma kimi əsas konstitusiyalara daxil edilmişdir [8, s.18]. Bundan başqa, 85-dən çox ölkə sağlam mühit hüququnu açıq şəkildə təmin edir, 15-dən çox ölkə yaşamaq hüququ, ləyaqət hüququ kimi ana konstitusiya hüquqlarından sadələşdirilmiş ekoloji hüquqları tanıyır, 30-dən çox ölkə məlumat, iştirak və ədalətə çıxış üçün xüsusi prosessual ekoloji hüquqları təmin edir, 40-dan çox ölkə ətraf mühiti qorumaq üçün davamlılığını, ictimai etimadı və ya gələcək nəsillərin hüquqlarını özündə birləşdirir ki, onlardan da 30-dan çoxu su hüququnu, 5-dən çoxu bərpa olunan enerji hüququnu, 1-i isə təbiət hüquqlarını açıq şəkildə bəyan edir [11].

Bəzi dövlətlər sağlam ətraf mühit hüququnu hələ 1970-ci tanıtaraq vətəndaş cəmiyyətinə bu güclü alətlə səmərəli işləməyə şərait yaratmışlar. Müvafiq məsələnin konstitusiyalarda birbaşa əks olunub-olunmaması mübahisəli məsələdir. Oposa Faktorana qarşı işində iddiaçılar iddia edirdilər ki, Filippində qalan meşə örtüyü baxımsızlıq səbəbindən illər ərzində ciddi şəkildə azalıb və ekoloji böhranla nəticələnir, habelə bu hallar Filippinlilərin balanslaşdırılmış və sağlam ekologiyaya dair konstitusiya hüququna və dövlətin indiki və gələcək nəsillər üçün bu cür hüquqları qorumaq öhdəliyinə təmamilə ziddir. Məhkəmə həqiqətən də ədalətli qərar qəbul edərək müvafiq hüququn konstitusiyada yazılmasına belə ehtiyac olmadığı və onun bəşəriyyətin yaranmasından bəri mövcud olduğu faktorlarını da qeyd edərək ədalətli qərar qəbul etdi [21].

Lakin qeyd etməliyik ki, əksər dövlətlər sağlam ətraf mühit hüququnu və ya onun ayrı-ayrı elementlərini konstitusion norma kimi tanıyır.

2014-cü ildə Tunis, 2022-ci ildə Nyu-York Ştatının Konstitusiyalarında sağlam ətraf mühit hüququ konstitusiyalara daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu, Kosta Rika Konstitusiyasının 50-ci, Portuqaliya Konstitusiyasının 66-cı, Keniya Konstitusiyasının 69 və 70-ci, Cənubi Koreya Respublikasının 35-ci, Yamaika Konstitusiyasının 13.3-cü, Sloveniya Respublikasının 72-ci, Pensilvaniya Konstitusiyasının 1-ci maddələrində, Cənubi Afrika (1996), Braziliya (1998), Fransa 2005, Ekvador (2011), Fici (2013), Vyetnam (2013), Tunis (2014) və Qrenada (2015) və s. konstitusiyaların ayrı-ayrı maddələrində müvafiq olaraq sağlam ətraf mühit hüququ tənzimlənmişdir. Pakistan, Hindistan, Nepal, Banqladeş, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi ölkələr isə konstitusiya səviyyəsində ətraf mühitin əhatə ediyi digər bu qəbildən olan hüquqları tanıyır. Albaniya, Argentina, Azərbaycan Respublikası kimi ölkələrin konstitusiyalarında ətraf mühit məsələləri haqqında məlumat almaq hüquqları tanınır. Braziliya, Kolumbiya, Ekvador dövlətlərində vətəndaşların ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində konstitusiyalaşdırılmış iştirakı, Anqola Konstitusiyasında insanların ətraf mühit məsələləri haqqında məhkəmə sisteminə çıxış hüquqları tanınır.

Konstitusiyalardan əlavə, müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində sağlam və tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququnun müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik sahəvi aktlar çərçivəsində məcəllələşdirilərək vahid akt formasına salındığını da müşahidə edirik. Xüsusən qeyd olunmalıdır ki, XX yüzilliyin ikinci yarısı Avroregionda Avropa hüququnun kütləvi şəkildə ekologiyalaşdırılması ilə müşayiət olunur. 1996-cı ildə Almaniyada Ekologiya məsələləri üzrə Avropa Komitəsi tərəfindən keçirilən ümumi iclasda müvafiq məsələ gündəmə gətirilmişdir. Fransa Respublikasında 21 sentyabr 2000-ci ildə Ümumi və Xüsusi hissədən – 975 maddədən ibarət Ekologiya Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Hansı ki, bu sənəd müvafiq sahəni ətraflı olaraq özündə ehtiva edir və digər dövlətlər üçün vahid təcrübəni formalaşdırırdı. Bölgədə başqa bir dövlət olan Almaniya Federativ Respublikasında 20 may 2008-ci ildə 775 paragrafdan ibarət Ekologiya Məcəlləsinin layihəsinin ha-

zırlanmasına baxmayaraq, hal-hazırda orada ekoloji məsələlər 800-dən artıq qanun və 2000-dən çox tövsiyə xarakterli aktla tənzimlənir [2, s.97].

Regionlar üzrə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnu araşdırarkən müəlliflər tərəfindən ekologiyadan istifadə və onun mühafizəsi sahəsində qanunvericilik normaları sırasında MDB məkanında mövcud normaların xüsusilə əhəmiyyətli və məhsuldar hesab edildiyinin şahidi oluruq [2, s.96]. Bu dövlətlərin demək olar ki, hamısında ekologiya hüququnun konstitusiya əsasının mövcudluğunun şahidi oluruq [3, s.191]. Regionda bu sektorda bir sıra sənədlər qəbul olunmuşdur. Qazaxıstan Respublikasında 9 bölmə, 47 fəsil və 326 maddədən ibarət Ekologiya Məcəlləsi 30 yanvar 2012-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Ukrayna Respublikasının Ekologiya Məcəlləsinin işlənib hazırlanması vəzifəsi Ukrayna Ali Radasının 5 mart 1998-ci il tarixli Ukraynanın ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyadan istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri adlı qərarı qəbul edilmişdir. Rusiya Federasiyasında Ekologiya Məcəlləsi 2015-ci ilin noyabrında parlamentin müzakirəsinə çıxarılmışdır. Bundan başqa, Belarus Respublikasında da dövlət daxili qüvvədə olan “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri haqqında” və bir sıra normativ aktlarda 21 fəsil, 124 maddədə ümumiləşdirilərək Ekologiya Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmışdır.

Müəlliflərin sağlam ətraf mühitin tərkib hissəsi olaraq bəyan etdiyi, bizim isə öncəki tədqiqatlarımızda həm də layiqli həyat hüququnun müstəqil elementi olaraq təhlil etdiyimiz su hüququ da ölkələrin milli qanunvericilikləri ilə müxtəlif səviyyəli hüquqi qüvvəli aktlarla tənzimlənir. Konstitusional norma kimi müvafiq hüquq Braziliya, Xorvatiya, Ekvador, Misir, Sloveniya və Uruqvay kimi dövlətlərin milli hüquq sistemlərində, qanun çərçivəsində isə Cənubi Afrikada qüvvədə olan Cənubi Afrikada Milli Su Aktı, Rusiyada Su Məcəlləsi, Nepalda və s. dövlətlərdə müxtəlif aktlarla tanınır.

Bundan başqa, Filippinin 1999-cu il tarixli Təmiz Hava Aktında vətəndaşların təmiz hava ilə nəfəs almaq, bütün təbii sərvətlərdən istifadə etmək, ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi, formalaşdırılması, planlaşdırılması, habelə qərarların

qəbulunda iştirakı, öz müvafiq hüquqlarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsi üçün lazım ola biləcək ictimai qeydlərə əlyətərliklik və məhkəmə müdafiəsi hüquqları tanınır.

Avstraliyanın 2023-cü il tarixli İqlim Dəyişikliyi (Net Zero Future) Aktının Rəhbər prinsiplər adlanan 8-ci maddəsi iqlim dəyişikliyinə yönəlmiş fəaliyyətləri təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ ilə əlaqələndirir.

Bundan başqa, torpaq hüquqlarının tanınması istiqamətində Keniyada 2016-cı il tarixli İcma Torpaq Aktı, Malidə 2017-ci il tarixli Kənd Təsərrüfatı Torpaqları Qanunu, Zambiyada 2015-ci il tarixli Meşə Aktı qəbul edilmişdir.

Nəzəri cəhətdən sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ istiqamətində geniş təcrübəyə məhz Cənubi Afrika dövləti sahibdir. Belə ki, ölkə ərazisində mövcud 2004-cü il tarixli Biomüxtəliflik Aktı və 2008-ci il Bio-Axtarış Aktında biomüxtəlifliyin qorunması normaları tənzimlənir. Bundan başqa, ölkədə 1998-ci il tarixli 107 sayılı Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi Aktının Preambulası, 2 və 31-ci maddələrində, 2004-cü il tarixli Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: Havanın Keyfiyyəti Aktının 2 və 3-cü maddələrində, “Biomüxtəlifliyin Milli Ətraf Mühitin İdarə edilməsi haqqında” 2004-cü il Qanununun 3-cü bölməsində, 1998-ci il Milli Su Aktının Preambula və 4-cü maddəsində, “Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: Tullantılar haqqında” 2008-ci il Qanununun 3-cü maddəsinin b bəndində, “Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: İntegrasiya edilmiş Sahil İdarəetmə haqqında” 2008-ci il Qanununun 3-cü maddəsində də müvafiq ekoloji məsələlər tənzimlənir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sağlam ətraf mühit hüququnun realizə prosesində ən vacib məqamlardan biri də müvafiq hüquqla bağlı məlumatlara əhalinin əlyətərliliyinin təmin olunmasından ibarətdir. Dövlətdaxili hüquq sistemlərində belə aktları qəbul edən ölkələr sırasında Norveç və Sloveniyanın adı çəkilməlidir. Belə ki, ölkə ərazisində qüvvədə olan “Ətraf mühit məlumatı” Qanunu hər kəsin dövlət və özəl qurumlardan müfəssəl ətraf mühit məlumatı əldə etmək hüququnu tənzimləyir. Sloveniyada da qüvvədə olan Ətraf Mühit Aktı ilə ətraf mühitlə bağlı məlumatların hər kəsə açıq olduğu bəyan edilir.

Təmiz hava sahəsində mövcud hüquqları araşdırarkən Fransa və Filippində nəfəs almaq hüququna istinad edən qanunların mövcudluğunun şahidi olur. Bundan başqa, Böyük Britaniyada Ella Qanunu ölkədə hava keyfiyyəti standartlarını gücləndirən hüquqi aktdır.

Yeni Zelandiyada Teitiota Biznes, İnnovasiya və Məşğulluq Nazirliyinin Baş İcraçı Nazirliyinə qarşı işi dünyanın ilk iqlim dəyişikliyi qaçqını kimi hüquq tarixinə daxil olmuş ilk iş idi [29].

V. NƏTİCƏ

Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal səviyyədə tanınması onu gündəlik hüquqlarımız sırasına daxil etməklə bərabər, həm də insanların layiqli həyat səviyyəsinin bir hissəsinə çevirdi. Belə ki, təmiz hava, adekvat su, yararlı qida, təhlükəsiz iqlim və s. sağlam ətraf mühit hüququnun mühüm elementlərindən olmaqla bərabər, həm də insan həyatı və rifahı üçün mütləq vacibdir.

Ətraf mühit bütün insanların, habelə indiki və gələcək nəsillərin ümumi mülkiyyətidir və bu sərvətin qəyyumu kimi çıxış edən dövlətlər mövcud sahədə münasibətlərin ədalətli və balanslaşdırılmış tənzimləməsinə görə məsuliyyətlidirlər. Qəbul etməliyik ki, təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ bəzi dövlətlərdə yalnız kağız üzərində faktiki xarakter daşıyır. Lakin Avropa regionu timsalında bu istiqamətdə nəzəri əsasdan daha çox təşkilati tənzimləmənin həyata keçirilməsinə üstünlük verən bölgələr də az deyil.

Tədqiqat boyu apardığımız təhlillər üzrə aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilirik:

- Son dövrlərdə sağlam ətraf mühit hüququnun universal hüquq kimi tanınması və bu sahədə mövcud münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində çoxsaylı beynəlxalq-hüquqi müqavilələrin qəbul olunmasının başlıca səbəbi insanlığın gələ-

cəyi barədə mövcud narahatlıqlardır;

- Sağlam ətraf mühit hüququnun son zamanlarda universal insan hüququ kimi tanınması hökumətlər üçün geniş öhdəliklər və insanlar üçün isə daha artıq məsuliyyət müəyyən edir. Təbii ki, müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən tənzimləmələr son nəticədə insanlar arasında sosial bərabərsizliyin də aradan qalxmasına mühüm töhfə verəcəkdir;

- Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ insanın rifah halına təsir edən əsas faktorlardandır. Məhz buna görə də, universal və unikal hesab olunmaqla bərabər, həm də insanın layiqli həyat kompleks hüququnun mühüm elementi kimi qəbul edilməlidir;

- Müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən bütün təşkilati mexanizmlər mövcud problemləri həll etmək istiqamətində hökumətlərarası səylər üçün ümumi sərhədlər formalaşdırır, Avroregionda isə məsələnin nəzəri hissəsindən daha çox həyata keçirilməsinə diqqət yetirilir;

- Nə Hüquqlar haqqında Bill, nə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası, nə də Avropa Sosial Xartiyasında sağlam ətraf mühit hüququ nəzərdə tutulmur, habelə bu sənədlərə Əlavə protokol vasitəsi ilə sağlam mühit hüququnun əlavə edilməsi səyləri də uzun illərdir nəticəsiz qalmış, müvafiq hüquq digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə tənzimlənilir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, beynəlxalq və milli qanunvericiliyə dair təkliflərimiz var:

- Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına “Sağlam və Davamlı Ətraf Mühit Hüquqları haqqında” Fakultativ Protokolun qəbul edilməsi zəruridir;

Azərbaycan Respublikasında Ətraf Mühit Məcəlləsinin qəbul edilməsi məqsədmüvafiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Orxus Konvensiyası haqqında ümumi məlumat.
URL: https://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190420145531_99302500.pdf
2. Qasımov A.M., Cəfərov Z.İ., Əliyev M.O. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyinin müasir vəziyyəti haqqında. // Qanun jurnalı, N07 (357), 2024, s. 93-99.
3. Qənbərov D.M., Hüseynov Ə.İ. Ekologiya hüququ. Xüsusi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Sabah, 2017, 260 səhifə.
4. Rzayeva G.A. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Səhifə 306-313.

5. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982). URL: <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/AFRICAN-BANJUL-CHARTER-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS.pdf>
6. Ashgar Leghari v. Islamic Republic of Pakistan Case No: W.P. No. 25501/2015 (2018).
7. Barry Commoner. *The Closing Circle: Nature, Man & Technology* Paperback . – Dover Publications; Reprint edition (March 18, 2020). - 352 pages.
8. Boyd, Catalyst for Change, in Knox and Pejan (eds.) *The Human Right to a Healthy Environment*, (2018)
9. Committee releases statement on climate change and the Covenant. **Statement of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights**. 08 October 2018. URL: www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23691&LangID=E.
10. Decision 1/CP.21. Adoption of the Paris Agreement. URL: <https://unfccc.int/files/home/application/pdf/decision1cp21.pdf>
11. Environmental Constitutionalism: linking Sustainable Development, Environment and Human Rights/ Judicial Colloquium SDG16: Role Of Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. Geneva, February 27, 2019. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/JEN/2019_JEN/Statements_and_presentations/JC_II.A.ii_1_SDG_May.pdf
12. Excerpt from Statement attributable to the Spokesperson for the Secretary-General – on the adoption of United Nations General Assembly resolution on the right to a healthy environment. 28 July 2022. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2022-07-28/statement-attributable-the-spokesperson-for-the-secretary-general-the-adoption-of-united-nations-general-assembly-resolution-the-right-healthy-environment>
13. General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment with a special focus on climate change.. 22 August 2023. CRC/C/GC/26. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crcgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights>
14. Human rights and a safe climate/A/74/161-Executive summary/Special Rapporteur on human rights and the environment, David Boyd/Gouvernement Princier/ UN HR special Procedures, 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/safe-climate-report>
15. Inter-American Commission on Human Rights, "Caso No. 12.718: Comunidad de La Oroya, Perú – informe No. 330/20", September 2021.
16. Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment - Report of the Special Rapporteur. 08 January 2019. A/HRC/40/55. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4055-issue-human-rights-obligations-relating-enjoyment-safe-clean>
17. *Juliana v. United States*, No. 18-36082 (9th Cir. 2020).
18. Kyoto Protocol to The United Nations Framework Convention on Climate Change. 1998. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
19. Lumina, *The Right to a Clean, Safe and Healthy Environment under the African Human Rights System*, in Addaney and Jegede (eds.). // *Human Rights and the Environment under African Union Law*. 2020. Pp. 25–54.
20. Nicholas S. Bryner. *Never Look Back: Non-Regression in Environmental Law*. // *LSU Law Digital Commons*. Vol 43. 2022/ Pages 555-610.
21. *Oposa vs Factoran: Upholding Intergenerational Responsibility and Environmental Justice*. G.R. No. 101083. July 30, 1993 (Case Brief / Digest
22. Pankaj Gupta. *Environmental Health and Occupational Safety*. - Published June 3, 2024 by CRC Press. - 276 Pages.
23. Paris Agreement. 4 November 2016, No 54113, URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en
24. *Pro Public v. Godavari Marble Industries*, 068–WO–0082 (April 15, 2015).
25. Protocol to The African Charter on Human and Peoples' Rights on The Rights of Women in Africa. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf>
26. Recognizing the contribution of environmental human rights defenders to the enjoyment of human rights, environmental protection and sustainable development. esolution adopted by the Human Rights Council on 21

March 2019. A/HRC/RES/40/11. URL: <https://www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-40-11/>

27. Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on Human Rights and the Protection of the Environment (*Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2022 at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies*).

URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a83df1

28. Sophie Gambardella. International environmental law (2019). Yearbook of international disaster law, 2021, 2019 (2), pp.492-500.

29. Teitiota v Chief Executive Ministry of Business, Innovation and Employment SC 7/2015 [2015] NZSC 107

30. The Bonn Declaration for a Planet Free of Harm from Chemicals and Waste. September 2023. URL: <https://www.unep.org/global-framework-chemicals/framework/text-global-framework-chemicals#introduction>

31. The human right to a clean, healthy, and sustainable environment. GA Res, 28 July 2022. A/76/L.75.

32. The Right to a Healthy Environment. A User's Guide. Y David R. Boyd Special Rapporteur on The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment 2024. URL:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/environment/srenvironment/activities/2024-04-22-stm-earth-day-sr-env.pdf>

33. The Strasbourg Principles of International Environmental Human Rights Law – 2022. // Journal of Human Rights and the Environment, Vol. 13 Special Issue, September 2022, pp. 195–202. URL:

<https://www.elgaronline.com/view/journals/jhre/13/0/article-p195.xml>

34. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/70/L.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3923923?v=pdf>

35. Universal Declaration of the Right of Mother Earth. URL: <https://www.navdanya.org/earth-university/universal-declaration-of-the-rights-of-mother-earth>

36. World Charter for Nature. General Assembly. A/RES/37/7. / The Ecozoic Journal No. 5. 2018: The Ecozoic Way. Pp. 197-201. URL: https://ecozoicstudies.org/wp-content/uploads/2022/10/United-Nations-General-Assembly.World-Charter-For-Nature.EJ5_2018.pdf

Мелекханым РАГИМОВА

ДОГОВОРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗДОРОВЫХ И УСТОЙЧИВЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРАВА НА ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ

РЕЗЮМЕ

Достойный уровень жизни – это наивысший уровень, которого человек может достичь в обществе, сохраняя достоинство, безопасность и удовлетворяя свои потребности. Упомянутое здесь понятие безопасности охватывает весь материальный мир и включает в себя, по отношению к природе, адекватное жилье, приличную воду, здоровую пищу, чистый воздух и т. д., которые считаются важными элементами окружающей среды и в конечном итоге направлена на обеспечение благополучия человека как права на здоровую и устойчивую окружающую среду. Этот закон воплощает в себе единство конституционных ценностей и основных прав с международными экологическими принципами и действует в духе уважения прав человека и принципа нерегресса. Отсутствие признания права на здоровую окружающую среду в Билле о правах и других важных всеобщих документах является одним из основных факторов, осложняющих проблему. Однако его всеобщее признание резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 2022 года создает для государств соответствующие теоретические и организационные обязательства в этом отношении. В статье анализируется договорная основа права на здоровую и устойчивую окружающую среду на универсальном, региональном и местном уровнях. Автор делает определенные обобщения относительно этой области права и выдвигает предложения по принятию «Факультативного протокола о праве на здоровую и устойчивую окружающую среду» к Пакту о Социальных, Экономических и Культурных Правах 1966 года и «Экологического кодекса Азербайджанской Республики».

Ключевые слова: право на достойную жизнь, право на здоровую окружающую среду, экология, международное право, внутреннее право, договор, правовое регулирование, организационные механизмы, устойчивость.

Melekkhanim RAKHIMOVA

TREATY MECHANISMS OF HEALTHY AND SUSTAINABLE ENVIRONMENTAL RIGHTS AS AN ELEMENT OF THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE**SUMMARY**

A decent standard of living – is the attainment of the highest standards attainable by a person in society in a dignified, safe, and well-sustained manner. The concept of security mentioned here encompasses the entire material world and combines concepts such as adequate housing, clean water, wholesome food, clean air, etc., which are considered important elements of the environment in relation to nature and ultimately aim to ensure human well-being as a right to a healthy and sustainable environment. This right embodies the unity of constitutional values and fundamental rights with international environmental principles and is carried out in the spirit of respect for human rights and the principle of non-retreat. The lack of recognition of the right to a healthy environment in the Bill of Rights and other important universal documents is one of the main factors complicating the issue. However, its universal recognition by the UN General Assembly Resolution in 2022 establishes relevant obligations for states in this direction in both theoretical and organizational aspects. The article analyzes the treaty basis of the right to a healthy and sustainable environment at the universal, regional, and local levels. The author makes certain generalizations regarding this area of law and puts forward proposals for the adoption of the “Optional Protocol on the Right to a Healthy and Sustainable Environment” as amendments to the 1966 Covenant on Social, Economic, and Cultural Rights and the “Environmental Code of the Republic of Azerbaijan”.

Key words: right to a decent life, right to a healthy environment, ecology, international law, domestic law, contract, legal regulation, organizational mechanisms, sustainability.

Zaur BAĞIROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Dövlət və
hüquq nəzəriyyəsi kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovniki*

DOI: <https://doi.org/10.62130/CQDY4416>

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA ZƏRƏRİN ÖDƏNİLMƏSİ FORMALARI

XÜLASƏ

Bu məqalədə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti ilə bağlı ən mühüm məsələlər - məsuliyyətin formaları və ziyanın ödənilməsi məsələləri müzakirə edilir. Həmçinin müəllif Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı hüquqi aspektləri analiz edir.

Açar sözlər: ziyanın ödənilməsi, reparasiya, satisfaksiya, restitusya, kompensasiya

Beynəlxalq hüquq bütün dövlətlərdən müvafiq qaydalara riayət etməyi tələb edir. Bu, sadəcə seçim məsələsi deyil, beynəlxalq münasibətlərin hər bir subyektində təsbit olunmuş öhdəlikdir. Bu qaydaların pozulması avtomatik olaraq yaranmış qanunsuz vəziyyətə görə məsuliyyətə və vurulmuş zərərin ödənilməsi tələbinə səbəb olur. Bu kontekstdə Azərbaycan ərazilərinin təcavüzü və işğalına görə Ermənistan tərəfindən təzminat ödənilməsi məsələsi xüsusi diqqətə layiqdir ki, buna beynəlxalq hüquq normaları prizmasından baxmaq olar.

Zərərin ödənilməsi məsələsi uzun əsrlər boyu beynəlxalq münasibətlərin mühüm elementi olmuşdur. Bu əsasən iqtisadi və ticarət mübahisələrinə aiddir, burada bir dövlət digər dövlətin ərazisində ticarət nümayəndələrinə dəymiş zərərin ödənilməsini tələb edirdi. Bununla belə, beynəlxalq hüququn inkişafı və müasir normaların müəyyən edilməsi ilə dövlətlərin zərərin ödənilməsi üzrə öhdəlikləri dövlətlərin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində yaranan təcavüz, hərbi işğal və dağıntı hallarını əhatə etməklə xeyli genişlənməmişdir.

Tarix dövlətlərin təzminat məsələsini hərbi müdaxilə və ya daxili işlərə qarışmaq üçün bəhanə kimi istifadə etməsinin bir çox nümunəsini bilir.

Məlum olduğu kimi, Ermənistanın Azərbayca-

na təcavüzü nəticəsində Azərbaycan əhalisinə, ərazisinə, iqtisadiyyatına və ekologiyasına, flora və faunasına böyük iqtisadi və mənəvi ziyan vurulmuşdur.

Bəzi məlumatlara görə, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin ümumi dəyəri ilkin və tam təsdiqlənməmiş məlumatlara görə, bu günə qədər yəndən hesablandıqda on milyardlarla ABŞ dolları təşkil edir.

Beləliklə, gəlin beynəlxalq hüquqa, yəni bu problemin həlli alətlərinə və üsullarına, onun oxşar məsələləri necə tənzimləməsinə müraciət edək. Belə ki, 2001-ci ildə BMT "Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti" maddələrinin layihəsini qəbul etdi. Layihənin maddələri nəzərə alınmış, əlavə olaraq qətnaməyə daxil edilmiş və "hökumətlərin gələcək qəbulu və ya digər müvafiq tədbirlərlə bağlı məsələyə xələl gətirmədən" tövsiyə edilmişdir [1].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı dəymiş konkret maddi və mənəvi zərəre görə məsuliyyət daşımaması dəymiş ziyanın tam şəkildə ödənilməsinə ehtiyac yaradır. Beləliklə, beynəlxalq hüquqa görə, məsul dövlət qanunsuz davranışı nəticəsində dəymiş ziyanı tam şəkildə ödəməyə borcludur. Qeyd etmək lazımdır ki, zərərin tam ödənilməsi

öhdəliyi həm beynəlxalq hüquqa, həm də milli hüquq sistemlərinə xas olan ümumi prinsipdir. Beynəlxalq hüquqda bu prinsip XX əsrin əvvəllərində təsbit edilmişdir. 1928-ci ildə Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Xarjuv fabriki işində belə qərara gəldi ki, beynəlxalq məsuliyyət prinsipi “beynəlxalq hüququn prinsipi və üstəlik, ümumi hüququn anlayışıdır ki, bununla da razılaşmanın pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi öhdəliyi yaradır” [2, s.29]. Və daha sonra: “təzminat, mümkün qədər, qanunsuz hərəkətin bütün nəticələrini aradan qaldırmalı və əməl edilməsəydi, ehtimal ki, mövcud olacaq vəziyyəti bərpa etməlidir”.

Müasir beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, dövlətin qanunsuz hərəkəti nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi restitusiya, kompensasiya, satisfaksiya və reparasiya şəklində həyata keçirilə bilər.

Restitusiya. Məsuliyyət maddələrinə görə, restitusiya məsuliyyətli dövlətin cinayət baş verməmişdən əvvəl mövcud olan vəziyyəti bərpa etmək vəzifəsi deməkdir, çünki bu restitusiya maddi cəhətdən qeyri-mümkün deyildir və kompensasiya əvəzinə restitusiyadan əldə edilən fayda ilə tamamilə qeyri-mütənasib bir yük yaratmır.

Beynəlxalq doktrinada restitusiyanın iki forması fərqləndirilir: “birincisi, əvvəlki maddi vəziyyətin bərpasından ibarət olan natura şəklində restitusiya (restitutio in integrum). İkincisi, qeyri-maddi hüquqların bərpası olan restitusiya (restitutio in pristinum). Bura qanunsuz işğala son qoyulması, qanunvericilik, icra və məhkəmə aktlarının ləğvi və s. Restitusiya prioriteti beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Restitusiya maddi cəhətdən mümkün olmayan dərəcədə həyata keçirilir. Yəni bərpa qismən və kompensasiya ilə müşayiət oluna bilər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə gəlicə, Ermənistanın qanunsuz əməli nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyanın bərpası şəklində ödənilməsi, əsasən, bütün işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılması deməkdir. Bəzən başqa formalarda bərpa etmək çətin və ya mümkün deyil olur. Məsələn, muzeyin dağıdılması və onun eksponatlarının itməsi halında onun bərpası faktiki olaraq qeyri-mümkün olur. Azərbaycan ərazilərinin işğal təxminən iyirmi il

bundan əvvəl həyata keçirildiyinə görə, bu proses zamanı zəbt olunmuş əmlakın (tarixi-mədəni dəyərə malik olan əşyalar istisna olmaqla) geri qaytarılması kompensasiya ilə əvəz edilməlidir.

Kompensasiya zərərin, o cümlədən itirilmiş mənfəətin ödənilməsidir.

“Dövlətlərin Məsuliyyəti haqqında” maddələrin 36-cı maddəsində qeyd olunduğu kimi, qanunsuz hərəkət edən dövlət öz qanunsuz hərəkətləri nəticəsində dəymiş zərərin əvəzini bərpa yolu ilə ödənilmədiyi dərəcədə ödəməyə borcludur. Təsdiq kimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Qabcikovo-Nadmaroş işi [3, s.1] üzrə qərarını göstərmək olar. Məhkəmə qərara aldı ki, beynəlxalq hüququn müəyyən edilmiş qaydasına əsasən, zərər çəkmiş dövlət vurulmuş zərəərə görə beynəlxalq hüquqa zidd hərəkəti törətmiş dövlətdən təzminat almaq hüququna malikdir. Kompensasiya dəyən ziyanın tam ödənilməsinə nəzərdə tutur. Kompensasiya dövlətin özünə, onun vətəndaşlarına, vəzifəli şəxslərə və şirkətlərə dəymiş ziyana, habelə mənəvi zərəərə (məsələn, ailənin və dostların itkisi, ağrı, izzət, təhqir) məruz qalır. Kompensasiya hər hansı maliyyə baxımından qiymətləndirilə bilər zərəri, o cümlədən itirilmiş mənfəəti, müəyyən edilmiş dərəcədə kompensasiya etməlidir.

Satisfaksiya. Satisfaksiya beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin qeyri-maddi məsuliyyətinin əsas formasıdır. Əksər hallarda, qeyri-maddi (mənəvi) zərərin vurulması ilə əlaqədar, yəni digər dövlətin şərəf və ləyaqətinə toxunan hüquqazidd əməllərlə bağlı tətbiq olunur. Alimlər satisfaksiyanın iki növünü - adi və fəvqəladə növünü fərqləndirir.

Adi satisfaksiya, C.Braunliyə görə, “çox vaxt kümülatif xarakter daşıyan üç məqsəd güdür: üzr istəmək və ya bayrağa salam vermək və ya təzminat ödəmək yolu ilə törədilən əməlin qanunsuzluğunun başqa cür etirafı; təqsirkarların cəzalandırılması... və pozuntunun təkrarlanmasının qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsi” [4, s.117].

Fəvqəladə satisfaksiya “beynəlxalq cinayət törətmiş dövlətin suverenliyinə və beynəlxalq hüquqi subyektlərinə müxtəlif növ sadə təminatdan kənara çıxan müvəqqəti məhdudiyətləri” hesab edilir [5, s.227]. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq

Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı satisfaksiya baş verə bilər! Azərbaycana qarşı təcavüz və onun torpaqlarının işğalı faktının tanınması, Xocalı soyqırım faktının tanınması və Azərbaycan xalqından rəsmi üzr istəməsi şəklində.

Reparasiya qanun pozuntusuna yol vermiş dövlət tərəfindən ödənilməli olan məbləğə ekvivalent pul məbləğlərinin ödənilməsi, malların tədarükü və ya xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə qanun pozuntusuna məruz qalmış dövlətə dəymiş maddi zərərin ödənilməsidir. Beynəlxalq hüquq doktrinasında “reparasiya” termini maddi məsuliyyət forması kimi istifadə olunur [6, s.104].

Reparasiya bərpa ilə yanaşı, habelə maddi təzminatın natura şəklində ödənilməsi mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilir.

Doktrina iki növ reparasiya konsepsiyasını irəli sürdü. Adı reparasiya dövlətin maddi zərər vürməsinə görə təqsirkar dövlətin üzərinə qoyulan və vurulmuş zərərin pul və ya natura ekvivalentinin verilməsində təzahür edən maddi məsuliyyətinin formasıdır.

Fövqəladə reparasiya təqsirkar dövlət tərəfindən beynəlxalq cinayət törətdiyinə görə baş verir və onun maddi ehtiyatlarına sərəncam verilməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Maddi zərərin ödənilməsi ilə yanaşı, fəvqəladə reparasiyalara beynəlxalq cinayətin törədilməsinə şərait yaradan amilləri aradan qaldırmaq vəzifəsi qoyulur. “Müvafiq olaraq, onlar təzminat mənbələrini seçməkdə təqsirkar dövlətin müstəqilliyini məhdudlaşdırma bilirlər” [7, s.240].

Təzminat ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda tətbiq edilmişdir. 1919-cu ildə Almaniya və müttəfiqlərinin məsuliyyətini tanıyan Versal müqaviləsi imzalandı və təzminat təxminən 100 min ton qızıl bərabər olan 269 milyard qızıl markası müəyyən edildi.

Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İraqa 1990-1991-ci illərdə Küveytin qanunsuz işğalı nəticəsində dəyən zərər və itkiləri kompensasiya etməyi tapşırıb. Məlum olduğu kimi, Küveyt İraqın Küveytə təcavüzü nəticəsində dəymiş maddi ziyanı görə ilkin olaraq 177 milyard dollar təzminat tələb etmişdi. İraqın Küveyti işğalına görə təzminat olaraq 52,4 milyard dollar məbləğində vəsait ödənilib ki, bunun 47,9 milyard dol-

ları bu günə qədər ödənilib. İraq ödənişləri 1991-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasına hesabat verən qurum kimi yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təzminat Komissiyası (UNCC) vasitəsilə həyata keçirir.

Biz Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi mexanizmi ilə bağlı məsələ qaldırmaq istərdik. Erməni tərəfinin törətdiyi cinayətlər beynəlxalq cinayət sayılır və universal yurisdiksiyaya malikdir, bu isə o deməkdir ki, digər dövlətlər öz daxili qanunvericiliklərinə əsaslanaraq beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsləri təqib edə və Azərbaycanda məhkəmə prosesləri apara bilərlər. Buna misal olaraq, Yuqoslaviyada və Ruandada insanlıq əleyhinə cinayətlər və hərbi cinayətlər törətmiş şəxslərin daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq mühakimə olunmasını göstərmək olar ki, bu da xüsusi olaraq universal yurisdiksiyaya əsaslanaraq son illərdə Danimarka, Almaniya və digər ölkələrdə praktikada tətbiq edilmişdir.

Ermənistanın beynəlxalq səviyyədə məsuliyyət daşımamasının başqa yolları da var. Belə bir qurum 1998-ci ildə Romada 160 ölkənin diplomatik nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən konfransda yaradılan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsidir. BMT Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi yaradan Roma Nizamnaməsi kimi tanınan müqaviləni qəbul etdi. 124 ölkə tərəfindən ratifikasiya olunmuş Roma Statutuna əsasən fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (ICC) beynəlxalq səviyyədə törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyanların məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edir.

BCM-in yurisdiksiyası beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizədə dövlətlər arasında əməkdaşlıqda mühüm hadisədir. Təsdiq edilmiş Əsasnaməyə uyğun olaraq, 5-ci maddədə [8, s.4] məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilən səlahiyyətlərə aşağıdakı kimi cinayətlərin daxil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- a) soyqırım cinayəti;
- b) insanlığa qarşı cinayət;
- c) hərbi cinayətlər;
- d) təcavüz cinayətləri.

Belə ki, 5-ci maddəyə əsasən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi bu Statunun qüvvəyə minmə-

sindən sonra törədilmiş təcavüz cinayətləri üzrə yurisdiksiyaya malikdir. Bundan əlavə, Məhkəmə təcavüz cinayəti qəbul edildiyi andan onun yurisdiksiyasını BMT-nin bu tərifin məzmununa uyğun olaraq həyata keçirir (5-ci maddənin 2-ci bəndi).

Bu baxımdan Azərbaycan sözügedən təcavüz cinayətlərini davam edən cinayətlər kimi təsnifləşdirməli və bu halda konkret məsuliyyət məsələsini nəzərdən keçirməlidir.

BCM konkret cinayət işlərinə baxır. Təcavüz halında bu, dövlət başçısına aid olan məsələ olacaq. Və burada dövlətin cinayəti ilə fərdin cinayəti arasında fərq qoymaq çox çətindir. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə əsasən təcavüz aktı Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsnif edilir. Konkret təcavüz işinin BCM tərəfindən baxılmasından əvvəl Təhlükəsizlik Şurasının bu aktı təcavüz kimi qiymətləndirən qərarı olmalıdır.

BCM milli məhkəmələri əvəz etmir, əksinə onları tamamlayır və başqa cür ola da bilməz. Dövlət başçıları bu və ya digər qərar qəbul edərkən beynəlxalq cinayət ədalətinin mövcud olması və etdikləri əmələ görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti baxımından bu yükü dövlətin üzərinə ataraq dövlət başçıları kimi deyil, cinayət prosesində şəxsən məsuliyyətə cəlb oluna biləcəkləri barədə düşünməlidirlər.

Bütün bunlar Azərbaycanın Roma Statutuna qoşulmasının və Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasını tələb etməsinin məqsədəuyğunluğundan xəbər verir.

Ərazisində cinayət baş vermiş dövlət Nizamnamənin iştirakçısı deyilsə və ya belə dövlətin vətəndaşları ağır cinayətlərdə şübhəli bilinirlərsə, cinayət təqibinin başlanması mandatı BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən verilə bilər. Bundan əlavə, öz ərazisində törədilmiş cinayətin araşdırılmasında maraqlı olan BCM-in üzvü olmayan dövlətlər xüsusi bəyannamə ilə həmin cinayətlə bağlı məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıya bilərlər.

Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyanə görə məsuliyyət daşmasının aydın beynəlxalq hüquqi əsası var. Günahı etiraf etmək və təzminat ödəmək öhdəliyini yerinə yetirmək ədalətin bərpası və uzunmüddətli sülhün bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlardır. Beynəlxalq ictimaiyyət bu məqsədlərə nail olmağa kömək etməlidir və təzminatların hüquqi mexanizmləri sülh və regionun gələcəyi ilə bağlı danışıqların əsas elementinə çevrilə bilər.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycana dəymiş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi probleminin həlli vacib aspektlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Доклад Комиссии международного права о работе ее пятьдесят третьей сессии. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/ 56/ 82 о 12 декабря 2001 года Нью-Йорк: ООН, 2002.
2. Permanent Court of International Justice, Factory at Chorzow (Claim for Indemnity) case (Germany v. Poland #17, 1928, P.29.
3. Краткое изложение решений консультативных заключений и постановлений Международного суда 1997-2002 годы. ООН. Нью-Йорк, 2006 год, Решение от 25 сентября 1997 года, 107, с.1.
4. Броунли Я. Международное право. Книга вторая. Пер. с англ. под ред. Г.И.Тункина. М.,1977. с.117.
5. Васильенко В.А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986, с.227.
6. Бирюков П.Н. Международное право. М.,2001. с.104.
7. Курс международного права. В семи томах. Т.3. отв. ред. Ушаков Н.А. М., 1990, с.240.
8. Римский статут Международного уголовного суда. с.4. В.Заключительный акт Дипломатической конференции полномочных представителей под эгидой ООН по учреждению Международного уголовного суда.

Zaur BAĞIROV

ФОРМЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ**РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются важнейшие вопросы международно-правовой ответственности государств-формы ответственности и возмещение ущерба. Также автор анализирует правовые аспекты возмещения ущерба, причиненного Азербайджану в результате оккупации Армении.

Ключевые слова: возмещение ущерба, репарация, сатисфакция, реституция, компенсация

Zaur BAĞIROV

FORMS OF DAMAGES IN INTERNATIONAL LAW**SUMMARY**

In this article, the most important issues of international legal responsibility of the state-forms of responsibility and compensation of damage are considered. Also, the author analyzes the legal aspects of compensation for damage caused to Azerbaijan as a result of the occupation of Armenia.

Key words: reparation, satisfaction, restitution, compensation.

UOT: 341.3

Asəf HÜSEYNOV*Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyası Dövlət və**hüquq nəzəriyyəsi kafedrasının müəllimi,**polis leytenantı**huseynovasef504@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/WXRG1409>

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQDA İNSAN HÜQUQLARI VƏ HUMANİZMİN TƏMİNATI PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

İnsan hüquqları fundamental və daha geniş bir anlayış olub, bir növ hörümçək torunu xatırladır. Beynəlxalq humanitar hüquq isə nisbətən dar anlayış olmaqla, o tora yapışmalı olan həşəratdır. Bu torun miqyasını böyütmədikcə, o tor bütün dünyanı əhatə etmədikcə biz bütün coğrafi regionlarda baş verən müharibələri tora yapışdırıb hüquqdan asılı hala gətirərək onlara beynəlxalq nəzarəti həyata keçirə bilməyəcəyik. Bu işdə isə bütün dünya dövlətləri maraqlı olmalıdır.

Açar sözlər: *Beynəlxalq müharibə hüququ, insan hüquqları, humanizm prinsipi, hüquqi mexanizmlər və s.*

Müasir dünyamızda baş verən iqtisadi, siyasi və sosial proseslər, suveren dövlətlərin mövcudluğu, uzun illərdə öz həllini tapmamış irqi, milli, dini və torpaq mübahisələri müharibələri qaçınılmaz edir. Bu mövzunun bizim üçün əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müharibələr insan hüquqları və humanizmə ən çox qəsd edən ictimai, hərbi və hüquqi münasibətlərdir. Onun sayəsində insanlar özlərinə məxsus “yaşamaq”, “azadlıq”, “şəxsi həyatın toxunulmazlığı” və s. kimi önəmli təbii və mütəlak hüquqlarından məhrum olur.

Əksər dünya dövlətlərinin müharibələr zamanı “Bir qayda var - O da heç bir qaydanın olmamasıdır” prinsipi, güc nümayişi, öz-özlüyündə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kağız üzərində qalması üçün zəmin yaradır. Məsələnin nə dərəcədə aktual və önəmli olduğunu bilmək üçün araşdırmalarım zamanı son 10 (on) il ərzində müharibələrdən zərər çəkən insanların, insanlığın, o cümlədən insan hüquqlarının rəsmi statistikasını tapmağa çalışdım. Araşdırmalarıma əsasən dəqiq bir rəqəm söyləmək mümkün olmasa da, son 10

ildə müharibələrdən əziyyət çəkən insanların sayının təxminən 10.000.000-dan artıq olduğu bildirilir. Bu da öz növbəsində, 10.000.000-dan çox insan hüquqlarının pozulması faktı deməkdir. Sözügedən rəqəmlər dünya dövlətləri üçün həyəcan təbili çalmaqla yanaşı, bizi müharibələr zamanı yeni, daha işlək insan hüquqlarının təmini mexanizmi ətrafında düşündürməyə vadar edir.

Mövzunun təhlilinə keçməzdən əvvəl qısaca olaraq “beynəlxalq humanitar hüquq”, “insan hüquqları” və “humanizm” anlayışlarına, eyni zamanda onlar arasındakı əlaqəyə, oxşar və fərqli cəhətlərə nəzər salaq.

Beynəlxalq humanitar hüquq nədir?

Beynəlxalq humanitar hüquq yeni-nisbətən gənc bir hüquq sahəsi kimi görünə də, biz onun ilkin və təkmil formasına hələ VII əsrdə İslam hüququna dair mənbələrdə rast gəlirik.

İslam hüququnda müharibə qaydaları özündə aşağıdakı əsas 8 prinsipi ehtiva edir:

1. Ağacaları kəsməyin;
2. Tərk edilmiş evlərə hücum etməyin;
3. Təslim olmuş insanları qətlə yetirməyin;

4. Qadın, qoca, uşaq, xəstə və din adamlarını öldürməyin;
5. Ölülərə zərər verməyin;
6. Yemək (qida) xaricində heyvanları qətlə yetirməyin;
7. Əsirlərə yaxşı davranın və onları qoruyun;
8. İslama zorlamayın [1].

Müasir dövrdə ilk dəfə olaraq Jan Pikte tərəfindən işlənilərək hüquq leksikonuna salınmış bu termin əsasən müharibə və silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilərək mülki şəxslərin, döyüşçülərin və yaralıların hüquqlarını qorumağa yönəlir. Beynəlxalq humanitar hüququn məqsədi münaqişələr zamanı mülki insanlara, yaralılara və əsirlərə qarşı zorakılığı məhdudlaşdırmaq, humanitar yardımın təmin edilməsini asanlaşdırmaq və münaqişələrdən zərər çəkmiş şəxslərin əsas ehtiyaclarını qarşılayaraq onlara humanitar dəstək verməyi özündə ehtiva edir [6].

Beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Humanizm prinsipi: Silahlı münaqişələr zamanı bütün şəxslərə, xüsusilə mülki əhali və yaralılara humanist şəkildə rəftarı nəzərdə tutur.
2. Proporsionallıq prinsipi: Münaqişələrdə hər hansı bir hərbi əməliyyatın nəticələri mülki şəxslər üçün çox böyük itkilərə səbəb olmamalıdır. Hərbi məqsəd və mülki zərər arasında balans qorunub saxlanılmalıdır.
3. Ayrırma prinsipi: Bu prinsip müharibə tərəfləri ilə mülki şəxslər, mülki obyektlər və hərbi obyektlər arasında fərq qoymağı və yalnız hərbi məqsədlər üçün hücum etmənin vacibliyini ehtiva edir. Prinsipin tələbinə əsasən mülki şəxslər və obyektlər heç bir halda hədəf ola bilməz.
4. Yaralılar və xəstələrin qorunması: Yaralılar və xəstələr, həmçinin onların müalicə edilməsi, nəzarət altına alınması və qorunması beynəlxalq humanitar hüquqla təmin olunmalıdır.
5. Hərbi əsirlərin müalicəsi: Hərbi əsirlər hər hansı bir şəkildə alçaldılmamalı, işgəncəyə məruz qalmamalıdır. Onların digər insanlar kimi hüquqları qorunmalıdır.
6. Müharibə qanunlarının tətbiqi: Tərəflər müharibə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə əməl etməli və silahlı münaqişənin müddətində bu hüquq norma və prinsiplərinə riayət et-

məlidir. Hər kəsin əsas məhkəmə təminatı hüququ və s. bu prinsip daxilində öz əksini tapır [3].

İnsan hüquqları nədir?

İnsan hüquqları isə hər bir fərdin təbii və mütəlq hüquqlarını, o cümlədən yaşayış, azadlıq, ifadə azadlığı, təhsil və sağlamlıq hüquqlarını qorumağa yönəlir. İnsan hüquqları, müharibə və ya sülh vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər bir insana qarşı bərabər və layiqli şəkildə rəftar edilməsini tələb edir [2].

Humanizm prinsipi nədir?

Humanizm prinsipi beynəlxalq humanitar hüququn (BHH) təməl konsepsiyalarından biri olub, silahlı münaqişələr zamanı insan ləyaqətinin qorunmasını və insan izzitlərinin azaldılmasını hədəfləyir. Bu prinsipin mahiyyəti hərbi əməliyyatlar çərçivəsində qeyri-insani rəftarın qarşısını almaq, mülki şəxslərə, yaralılara və əsirlərə humanist yanaşmanı təmin etməkdir. BHH-nin əsas məqsədlərindən biri də müharibə vəziyyətində belə insan hüquqlarının qorunmasını mümkün qədər təmin etməkdir.

Humanizm prinsipinin hüquqi əsasları

Humanizm prinsipi beynəlxalq hüququn bir sıra əsas sənədlərində öz əksini tapmışdır. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onların 1977-ci il Əlavə Protokolları bu prinsipin hüquqi çərçivəsini formalaşdıran əsas mənbələrdir. Eyni zamanda BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948) və digər beynəlxalq müqavilələr də humanizmin qorunmasını təmin edən əsas sənədlər sırasındadır.

Humanizm prinsipinin əsas aspektləri.

Humanizm prinsipi münaqişə dövründə insan haqlarının qorunmasını təmin etməyə yönəlmiş normativ yanaşmalar təqdim edir. Onun əsas elementləri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- Mülki əhalinin qorunması – Döyüşən tərəflər mülki şəxsləri məqsədli hücumlardan qorumaq öhdəliyi daşıyır.
- Yaralı və xəstələrə qayğı – Onlara fərq qoyulmadan tibbi yardım göstərilməli və onların hüquqları qorunmalıdır.
- Hərbi əsirlərlə humanist rəftar – İşgəncə, alçaldıcı rəftar və qeyri-insani davranışlar qadağandır.
- Silahların və döyüş metodlarının məhdud-

laşdırılması – İnsanlıq əleyhinə fəsadlar yarada biləcək silahların istifadəsi yolverilməzdir.

- Humanitar yardımların təmin edilməsi – Döyüş bölgələrində yardımın maneəsiz və ədalətli şəkildə çatdırılması vacibdir [4].

Müasir silahlı münaqişələrdə humanizm prinsipinin əhəmiyyəti

Müasir beynəlxalq hüquqda humanizm prinsipinin tətbiqi daha da inkişaf etdirilmiş və müxtəlif təşkilatlar tərəfindən dəstəklənmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) Roma Statutu (1998) insanlığa qarşı cinayətləri, müharibə cinayətlərini və qeyri-insani rəftarı qadağan edən normativ mexanizmlər təklif edir. Bundan əlavə, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi (BQXK) və digər humanitar təşkilatlar bu prinsiplərin tətbiqinə nəzarət edir və münaqişə bölgələrində insan hüquqlarının qorunması üçün fəaliyyət göstərir. Humanizm prinsipi beynəlxalq humanitar hüququn əsas sütunlarından biri olaraq, müharibə şəraitində belə insan ləyaqətini qorumağı, mülki əhalini müdafiə etməyi və qeyri-insani rəftarın qarşısını almağı təmin edir. Bu prinsipin beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş çərçivələri, xüsusilə Cenevrə Konvensiyaları və Əlavə Protokollar vasitəsilə tətbiq edilir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar humanizm prinsipinə uyğun hərəkət etməli və onun icrasını effektiv mexanizmlərlə dəstəkləməlidirlər [4].

Oxşar və fərqli cəhətləri:

BHH yalnız müharibə zamanı tətbiq olunur, amma insan hüquqları prinsiplərini yerinə yetirməyi şərt qoyur, xüsusilə mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək və onlara qarşı heç bir zorakılığın tətbiq edilməməsini nəzərdə tutur. İnsan hüquqları isə tam əksinə olaraq yalnız müharibə zamanı deyil, həm müharibə, həm də sülh dövrü üçün işlək normalar müəyyən edir. Məsələn: İnsan Hüquqları üzrə Bəyannamə müharibə və sülh vəziyyətində fərdlərin hüquqlarını qorumağı qarşısına məqsəd qoyur. Beynəlxalq humanitar hüquq müharibə zamanı mülki əhaliyə humanitar yardım göstərilməsi, xəstəxanaların qorunması və digər həyat təmini sahələrində əhəmiyyətli qaydalar yaradır. Eyni zamanda insan hüquqları bu yardımın hər kəsə bərabər və ədalətli şəkildə çatmasını təmin etməyə çalışır. Həm BHH, həm də

insan hüquqlarının əsas hərəkətverici qüvvəsi humanizm prinsipidir. Yəni hər ikisinin kökündə insanın layiqli yaşamını təmin etmək və onun təbii hüquqlarını qorumaq ideyası durur.

Beynəlxalq humanitar hüquqda insan hüquqları və humanizmin təmini problemləri müharibə və silahlı münaqişələr zamanı ortaya çıxan ciddi hüquqi və praktiki məsələlərdən biridir. Hər nə qədər beynəlxalq humanitar hüquq (BHH) və insan hüquqları müharibə şəraitində insanların həyatını və layiqli yaşamını qorumağa yönəlsə də, bu iki hüquq sahəsinin tətbiqi müxtəlif problemlərlə üzləşir. Bu problemləri daha yaxşı anlamaq üçün həm nəzəri, həm də praktik müstəvidə bir neçə əsas məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, onların başında müharibə cinayətlərinin cəzasız qalması gəlir. Müharibə cinayətləri, o cümlədən mülki əhaliyə qarşı zorakılıqlar çox zaman cəzalandırılmır və bu, beynəlxalq hüquq sistemində ciddi boşluqlara gətirib çıxardır. Müharibə cinayətləri cəzalandırılsa belə, müvafiq cinayət işləri üzrə mühakimələr çox zaman ziddiyyətli və ədalətsiz olur. Buna misal olaraq “Serebnitsa” və “Xocalı” soyqırımlarını gətirə bilərik [3].

Siyasi təsirlər və beynəlxalq əlaqələr:

Beynəlxalq hüquq sisteminin fəaliyyətində bəzən güclü dövlətlərin siyasi maraqları toqquşur. Onların bu və ya digər səbəbdən beynəlxalq hüququn fəaliyyətinə təsirləri beynəlxalq hüququn pozulmasına qarşı mübarizəni də çətinləşdirir.

Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqində yerli münaqişə tərəflərinin səssizliyi: Münaqişə tərəfləri çox vaxt beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə ilk növbədə elə özləri biganə yanaşır. Onlar öz maraqlarını təmin etmək, bu maraqlardan irəli gələn məqsədlərə çatmaq üçün beynəlxalq hüququn prinsiplərini pozurlar.

Texnoloji inkişaf və müasir müharibələr.

Müasir dövrdə texnoloji inkişaf beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrinə, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquqa (BHH) təsir göstərir. Xüsusilə süni intellekt, kiberhücumlar və pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) istifadəsi silahlı münaqişələrin xarakterini dəyişmiş və yeni humanitar problemlər yaratmışdır.

1. Süni İntellekt və Avtonom Silah Sistemləri
Süni intellektin tətbiqi ilə tamamilə avtonom

silah sistemləri (LAWS – Lethal Autonomous Weapon Systems) meydana gəlmişdir. Bu cür sistemlərin beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərinə uyğunluğu müzakirə mövzudur. Mühəribə zamanı fərqləndirmə (distinction), mütənəşiblik (proportionality) və hərbi zərurət (military necessity) prinsiplərinin süni intellekt tərəfindən düzgün tətbiq edilib-edilməyəcəyi sual altındadır.

2. Kiberhücumlar və beynəlxalq humanitar hüquq

Kiberhücumlar dövlətlərarası və qeyri-dövlət aktorları tərəfindən istifadə edilən yeni mühəribə formalarından biridir. Xüsusilə enerji şəbəkələri, səhiyyə sistemi və su təchizatı kimi mülki infrastrukturun hədəf alınması BHH-yə ziddir. Lakin mövcud beynəlxalq hüquq bu cür hücumların qarşısının alınması və məsuliyyətin müəyyən edilməsi baxımından yetərli deyil [7].

3. Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və dəqiq zərbə sistemləri

PUA-ların istifadəsi müasir münaqişələrdə geniş yayılmışdır. ABŞ, İsrail, Türkiyə və digər dövlətlər bu texnologiyadan effektiv şəkildə istifadə edir. Lakin PUA-ların qeyri-dövlət silahlı qrupları tərəfindən istifadəsi və onların qeyri-müəyyən hüquqi statusu BHH çərçivəsində ciddi problemlər yaradır.

Beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində problemlər.

1. Hüquqi boşluqlar və tənzimləmə ehtiyacı

Beynəlxalq humanitar hüquq ənənəvi mühəribələr üçün tərtib edildiyindən, müasir texnoloji silahların tətbiqi ilə yaranan problemləri tam şəkildə tənzimləmir. Xüsusilə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onların Əlavə Protokolları yeni texnologiyaların istifadəsini nəzərə almır.

2. Avtonom silahların qadağan edilməsi müzakirələri

Beynəlxalq ictimaiyyət, xüsusilə BMT və qeyri-hökumət təşkilatları, avtonom ölümcül silah sistemlərinin (LAWS) qadağan edilməsi və ya ciddi şəkil-

də tənzimlənməsi üçün müzakirələr aparır. Lakin böyük hərbi güclər, xüsusilə ABŞ, Rusiya və Çin bu cür tənzimləmələrə qarşı çıxırlar [5].

3. Kiberhücumların beynəlxalq cinayət hüququ perspektivindən qiymətləndirilməsi

Kiberhücumların mühəribə cinayəti və ya terror aktı kimi təsnif edilib-edilməməsi məsələsi mübahisəlidir. Hal-hazırda beynəlxalq hüquqda kiberhücumların silahlı hücum kimi tanınması üçün dəqiq hüquqi çərçivə yoxdur.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları müasir dövrdə bir-birini tamamlayan, bir məqsədə — insan ləyaqətinin və hüquqlarının qorunmasına xidmət edən sahələrdir. Mühəribələr və münaqişələr zamanı insanın hüquqlarına hörmət və humanizmin təşviqi əsas prinsiplərdir. Mühəribə dövründə insan hüquqlarını təmin etməklə biz həm də, sülh dövrü üçün bir sıra arzuolunan nəticələr əldə edə bilərik. Çünki unutmamaq lazımdır ki, cinayətkarın şəxsiyyətinə təsir edən əsas 3 amildən biri də məhz elə sosioloji amillərdir. Araşdırmalar da onu deməyə əsas verir ki, mühəribələrin yetişdirdiyi uşaqların gələcəkdə cinayətkar olmaq riski çox böyükdür. Bunun üçün də artıq yeni hüquqi təminat və məcburetə mexanizmlərinin yaradılması günümüzdə təxirəsalınmaz hal kimi görsənir.

Yuxarıda sadalananlara əsasən beynəlxalq humanitar hüquqda insan hüquqları və humanizmin təminatının daha üstün üsulu kimi təklif edə bilərik:

1. BMT – nin yenidən və daha effektiv təşkili və ya onun bazasında yeni və daha sərt sanksiyalar qoya biləcək beynəlxalq qurumun yaradılması zəruriliyi

2. Dünyada yalnız orduların, hərbi birləşmələrin iştirak edə biləcəyi mülki əhalidən uzaq döyüş ərazilərinin yaradılması. Mühəribələrin mərhələli qaydaya salınması.

Mühəribələrin yalnız ümumxalq səsverməsi olan referendum yolu ilə könüllü aparılmasının məcburiliyi. Referendumun keçirilməsinin üçüncü bir neytral tərəf dövlətlərə həvalə edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Hüseynov “Hərbistan” Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2023
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948)
3. Cenevrə Konvensiyası (1949) və Əlavə Protokolları (1977)

4. İbrahim A. (2006). Beynəlxalq Humanitar Hüquq: Prinsiplər və Tətbiqlər. Bakı: Hüquq Nəşriyyatı.
5. International Committee of the Red Cross (ICRC) (2021). Autonomous Weapon Systems and International Humanitarian Law: A Primer.
6. L. Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2012.
7. Schmitt, M. N. (2017). Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare. Cambridge University Press.

Асəф ГУСЕЙНОВ

**ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГУМАНИЗМА
В МЕЖДУНАРОДНОМ ГУМАНИТАРНОМ ПРАВЕ**

РЕЗЮМЕ

Права человека — это фундаментальное и более широкое понятие, которое напоминает паутину. Международное гуманитарное право, в свою очередь, является более узким понятием и представляет собой насекомое, которое должно попасть в эту паутину. Пока мы не расширим масштабы этой паутины и не охватим весь мир, мы не сможем привязать все войны, происходящие в разных географических регионах, к праву, сделав их зависимыми от него, и осуществить международный контроль над ними. Во всем этом должны быть заинтересованы все государства мира.

Ключевые слова: Международное гуманитарное право, права человека, принцип гуманизма, правовые механизмы и др.

Asaf HUSEYNOV

**PROBLEMS OF ENSURING HUMAN RIGHTS AND HUMANISM
IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW**

SUMMARY

Human rights are a fundamental and broader concept, resembling a spider's web. International humanitarian law, on the other hand, is a relatively narrower concept and can be seen as an insect that should stick to this web. Unless we expand the scale of this web and ensure it covers the entire world, we will not be able to attach the wars occurring in all geographical regions to this web, making them subject to law, and exercise international control over them. In this regard, all the states of the world should be involved.

Key words: International humanitarian law, human rights, principle of humanism, legal mechanisms and etc.

P.T. АБДУЛЛАЗАДЕ

*Преподаватель кафедры международного публичного
права Бакинского государственного университета*DOI: <https://doi.org/10.62130/QULF4588>

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО НАЛОГОВОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Возрастающая степень взаимосвязанности мира требует координации усилий государств в сфере налогообложения, прежде всего в рамках международных организаций и интеграционных объединений. Такая необходимость возникает, в частности, из-за того, что процессы углубления интеграции государств, особенно на региональном уровне, сопровождаются динамичным развитием и гармонизацией налогов, а гармонизация налогов, в свою очередь, предполагает унификацию налоговых систем государств.

В этих условиях вопрос создания национальной налоговой системы уже не является чисто внутренним аспектом государств, он приобретает все большее международное значение в процессе углубления интеграции. Следовательно, любая попытка государств разработать эффективную модель национальной налоговой системы без учета международных достижений в этой сфере обречена на провал. На данном этапе развития остро стоит вопрос поиска, прежде всего, механизма устранения налоговых барьеров для международного движения товаров, услуг и капитала.

Современный этап развития человечества характеризуется тенденцией, которая в доктрине получила название «Глобальная налоговая реформа». В рамках этой глобальной реформы идет процесс ужесточения не только национального законодательства государств, но и международных налоговых правил и процедур, совершенствуется международно-правовая база в сфере налогообложения.

Целью исследования является анализ различных аспектов глобальной налоговой реформы, процессов гармонизации и унификации налоговых систем государств и их влияния на формирование международно-правовых норм и принципов в сфере налогообложения.

Достижение данной цели осуществляется путем решения ряда задач: исследовать основные понятия, используемые в международных соглашениях о налогообложении, а также принципы, используемые в налогообложении; рассмотреть различные аспекты суверенитета и территориального верховенства государств, выступающие основой налогообложения.;

В частности, в связи с тем, что процессы углубления интеграции государств, особенно на региональном уровне, сопровождаются динамичным развитием и гармонизацией налогов, а гармонизация налогов

Ключевые слова: реформа, налогообложение, интеграция

В настоящее время государства все чаще становятся участниками отношений, связанных с международным налогообложением, когда выясняется вопрос о правомерности взимания государством налогов с доходов/имущества (или объектов налогообложения) иностранных граждан (как резидентов с объектами налогообложения за грани-

цей, так и нерезидентов с объектами налогообложения на территории государства).

Поскольку налоговый суверенитет, которым государства обосновывают свое право осуществлять налогообложение в силу различного рода критериев (например, осуществление деятельности через постоянное представительство), продолжает играть решающую роль,

проблемы международного двойного налогообложения и международного уклонения от уплаты налогов остаются актуальными и затрагивают интересы всех государств.

Международное двойное налогообложение и международное уклонение от уплаты налогов происходят из-за различий в налоговых законах государств. В этих законах закрепляется право государства взимать налоги, определяются границы налоговой юрисдикции, правила налогообложения. В силу того, что каждое государство стремится защитить свой налоговый суверенитет, указанные проблемы невозможно решить в одностороннем порядке. Требуется комплексный подход к изучению имеющихся у государств способов предотвращения или устранения двойного налогообложения, выявления и пресечения практики уклонения от уплаты налогов, а также разработка предложений более эффективного разрешения таких проблем.

Существенную помощь в данном случае может оказать международное налоговое право, объединяющее юридические нормы (международные и внутренние) в сфере международного налогообложения. Государства в силу наличия у них корыстного интереса (а именно - пополнение государственного бюджета) в пресечении международного уклонения от уплаты налогов, дают согласие принимать во внимание не только правовые нормы, но и идеи, а также следуют документам, не носящим в большинстве своем обязательного характера с юридической точки зрения, однако способствующим достижению поставленной задачи. С другой стороны, государствам приходится считаться и с принципом справедливости, являющимся атрибутом международного налогового права, который не позволяет перекладывать на остальных налогоплательщиков, у которых отсутствует возможность уклониться от уплаты налогов, налоговое бремя избежавших налогообложения лиц. Для достижения справедливости в налоговой сфере государства стремятся предотвратить возможности многократного налогообложения одних и тех же лиц или доходов [10].

Несмотря на то, что обе указанные выше проблемы получили распространение сравнительно недавно (точнее – после второй мировой войны), на данный момент благодаря изысканиям западных исследователей в области налогов (например, Ф. Бейкера, О. Бюлера, А. Кнечтла, К. ван Раада, К. Фогеля) накоплен значительный материал, объединяющий знания по вопросам международного налогообложения, опыт государств в разрешении различного рода проблем международного налогообложения (в том числе проблем двойного налогообложения и уклонения от уплаты налогов).

Если на Западе опыт сотрудничества государств по налоговым вопросам, доктрины налогообложения индивидов и компаний рассматриваются в трудах ученых, посвященных международному налоговому праву¹, то в Азербайджане, несмотря на наличие обширного нормативно-правового материала в сфере международного налогообложения, научное обоснование и разработка такой отрасли, как международное налоговое право, запаздывают. В настоящее время российская юридическая наука уделяет внимание, как правило, лишь отдельным аспектам международного налогообложения; в качестве

Анализ научной литературы по вопросам налогообложения, имеющейся в мире, свидетельствует о том, что весьма незначительная ее часть ориентирована на решение проблем международного налогообложения.

Как правило, такие проблемы международного налогообложения, как двойное налогообложение и уклонение от уплаты налогов, которые выступают либо как самостоятельный объект исследования, либо рассматриваются наряду с другими налоговыми вопросами, изучаются российскими учеными строго в рамках правовой системы России, часто исключительно с экономической, а не юридической точки зрения, в отрыве от концепций, получивших свое развитие с момента возникновения таких проблем и нашедших закрепление как в трудах известных на Западе ученых, так и в решениях международных судов.

Если же авторы касаются отдельных концепций международного налогообложения (как правило, имеющих место в право-применительной практике), все это дается весьма сжато и без оценки возможностей их использования в Азербайджан [11].

Например, в настоящее время имеется значительное количество работ, в том числе диссертационных исследований (как на русском языке, так и на иностранных языках), посвященных определению понятия, признаков, способов уклонения от уплаты налогов, а также ответственности за уклонение от уплаты налогов. При этом в основном рассматриваются вопросы уклонения от уплаты налогов внутри государства. Однако недостаточно изучены возможности государств в противодействии практике международного уклонения от уплаты налогов, не дано анализа такого рода практики.

Для Азербайджана, заинтересованной в поиске дополнительных источников доходов, учет мировых знаний и опыта в сфере международного налогообложения, нашедших свое отражение в международном налоговом праве, может способствовать разработке концепций более эффективного сотрудничества в международном налогообложении, когда российская сторона будет оценивать возможные последствия передачи прав по налогообложению определенных видов дохода другому договаривающемуся государству.

Учет таких знаний необходим и самим налогоплательщикам, которые могут заранее определить позицию зарубежного государства, его судебных и налоговых органов по тому или иному вопросу, связанному с международным налогообложением. Опыт других государств может оказать значительную помощь и в процессе совершенствования действующего законодательства АР, особенно если речь идет о необходимости точного определения терминов, используемых в налоговых соглашениях, и в правоприменительной практике, в частности, при применении и толковании судами международно-правовых норм, касающихся налогообложения, при ре-

шении вопроса о возможности применения норм внутреннего права для налогообложения, например, нерезидентов АР.

Эти и некоторые другие обстоятельства обусловили актуальность рассматриваемых проблем и выбор темы разработать вопросы дальнейшего совершенствования теории международного налогового права, рассмотреть возможности использования опыта государств в международном налогообложении Россией для защиты своих интересов и интересов ее налогоплательщиков, а также предложить более действенные способы разрешения проблем международного двойного налогообложения и международного уклонения от уплаты налогов [16].

В процессе создания теоретической основы и понятийного аппарата диссертации был изучен значительный объем нормативно-правового материала, на основе которого сделаны выводы, были исследованы научные идеи как отечественных, так и зарубежных специалистов в области общей теории права, международного публичного права, международного частного права, финансового права: С.С. Алексеева, М.М. Богуславского, Я. Брунли, А.В. Брызгалина, А.Б. Венгерова, О.Н. Горбуновой, Е.Ю. Грачевой, М.Д. Загряцкова, С.В. Запольского, В.А. Кашина, А.Н. Козырина, Ю.М. Колосова, М.И. Лазарева, Д.Б. Левина, Р.З. Лившица, В.И. Лисовского, И.И. Лукашука, Л.А. Лунца, Ф.Ф. Мартенса, В.С. Нерсисянца, Л. Оппенгейма, Н.А. Падейского, С.Г. Пепеляева, Е.А. Ровинского, Г.П. Толстопятенко, Л. Фридмана, Н. Чешира, В.М. Чхиквадзе, Р.О. Халфиной, Н.И. Химичевой, Ц.А. Ямпольской и других. Также были рассмотрены и проанализированы положения и выводы, представленные в трудах западных ученых в области международного налогового права на иностранных языках, поскольку на русском языке отсутствует литература по вопросам теории международного налогового права. Среди таких ученых диссертант считает уместным выделить: Ф. Бейкера (Ph. Baker), О. Бюлера (O. Buhler), Ж. Далимье (G. Dalimier), П. Деперона (P. Deperon), Р. Дерн-

берга (R. Doernberg), М. Кретьена (M. Chretien), М. Кэррола (M. Carrol), А. Кнечтла (A. Knechtle), Р. Марту (R. Martha), К. ван Раада (C. van Raad), Ж.-М. Ривье (J.-M. Rivier), Э. Селигмана (E. Seligman), А. Тиалати (A. Tialati), Ж. Тиксье (G. Tixier), К. Фогеля (K. Vogel) [12, 14].

В силу различных причин, среди которых можно назвать двойственную природу источников международного налогового права, исследователи в области налогов изучают только отдельные вопросы международного налогообложения, не уделяя должного внимания теории международного налогового права, его сущности, юридическому содержанию, предмету и роли в разрешении проблем международного налогообложения. Большинство имеющихся работ зарубежных авторов по вопросам теории международного налогового права носят фрагментарный характер или посвящены изучению практики отдельно взятого государства без учета имеющегося мирового опыта в сфере международного налогообложения [1]. Примерами в данном случае могут быть труды следующих исследователей в области налогов: совместная работа Ж. Керогуса и Ж. Тиксье [3].

Автор попытался показать наличие обширного нормативно-правового материала в области международного налогообложения, мировых знаний о различных проявлениях налоговой юрисдикции государства, особенности международных налоговых отношений, в которых участвуют не только государства в лице их налоговых органов, но и налогоплательщики, а также проанализировать практику различных государств по вопросам международного налогообложения. По мнению автора работы, в России должна быть в первую очередь разработана теоретическая база всех имеющихся в настоящее время проблем международного налогообложения, основные направления которой представлены в данном диссертационном исследовании [4].

В статье впервые для азербайджанской науки предложены взгляды на то, что представляет собой международное налоговое

право, на особенности его субъектов, исследованы способы воздействия на отношения, связанные с международным налогообложением, а также различные имеющиеся в настоящее время концепции международного налогообложения, в том числе касающиеся международного двойного налогообложения и международного уклонения от уплаты налогов. Дальнейшее изучение таких концепций и исследование возможностей их использования в рамках правовой системы России должно способствовать более эффективному реагированию российской стороны на различного рода проблемы международного налогообложения, а также обеспечению защиты прав российских граждан и компаний, осуществляющих деятельность или имеющих имущество за границей [5].

Разрешению проблемы международного двойного налогообложения может способствовать и более эффективное использование процедуры взаимного согласования и процедуры арбитража для достижения общего толкования налоговых соглашений с учетом административной и судебной практики государств [6].

Разработанные автором положения, новые для российской науки, обогащают теорию налогообложения, могут служить обоснованием правомерности осуществления государством налогообложения иностранных лиц. Отсутствие должного внимания к вопросам регулирования международных налоговых отношений оказывает негативное воздействие на процессы обеспечения интересов российских налогоплательщиков и России в целом. Это обуславливает необходимость диссертационное исследование предложения и выводы, сделанные автором на основе сравнительного анализа отобранных материалов, могут быть использованы при формировании общих концептуальных подходов к дальнейшему изучению проблем международного налогового права и разработке механизмов их реализации, а также в учебном процессе в рамках курса «Налоговое право России», а также спецкурса «Основы международного налогового права» [7].

Накопленный другими государствами опыт противодействия международному двойному налогообложению и международному уклонению от уплаты налогов может быть востребован как при совершенствовании внутреннего законодательства России, так и при заключении налоговых соглашений с иностранными государствами.

Основные положения и выводы диссертационного исследования были использованы российским отделением Международной Налоговой Ассоциации (Рос-ИФА) для ознакомления исследователей в области международного налогообложения, а также при подготовке и проведении обще-российской научно-практической конференции, посвященной совершенствованию российского законодательства по вопросам уклонения от уплаты налогов. На этой конференции диссертантом был представлен доклад с указанием возможных способов совершенствования законодательства РФ (как уголовного, так и налогового) на основе заимствования положительного опыта зарубежных государств в

Актуальность темы диссертационного исследования. Активно осуществляемая во второй половине XX в. интеграция, в особенности затронувшая экономическую сферу, обеспечившая свободное движение капиталов, товаров, услуг и рабочей силы, выдвинула в качестве одной из первоочередных задач — совершенствование международно-правового регулирования сотрудничества государств по налоговым вопросам.

Количество заключаемых двухсторонних международных договоров по налоговым вопросам имеет тенденцию к росту. Всего в мире только двухсторонних соглашений об избежании двойного налогообложения заключено более 2,5 тыс. При этом соглашениями охвачены страны практически всех континентов. Азербайджаном за период с 1992 г. по настоящее время заключено 80 соглашений об избежании двойного налогообложения.

Расширение практики заключения международных соглашений по налоговым вопросам, появление типовых моделей соглашений

об избежании двойного налогообложения, разработанных международными организациями, а также проекта мирового налогового кодекса, дает основание некоторым авторам утверждать, что сформировалось международное налоговое право или, по крайней мере, его основы. Между тем констатировать факт формирования международного налогового права сегодня представляется преждевременным.

Характерной особенностью большинства действующих на сегодняшний день многосторонних налоговых соглашений является то, что они, как правило, заключены в рамках региональных политико-экономических союзов -ЕС (Многосторонняя конвенция об избежании двойного налогообложения выплат авторского вознаграждения 1979 г., Конвенция об устранении двойного налогообложения в связи с корректировкой (уточнением размеров) прибыли ассоциированных предприятий 1990 г.), СНГ (Соглашение о согласованных принципах налоговой политики 1992 г.), ранее - СЭВ (Соглашение об устранении двойного налогообложения доходов и имущества физических лиц 1977 г. и Соглашение об устранении двойного налогообложения доходов и имущества юридических лиц 1978 г.).

В научной литературе внимание вопросам правовой природы международных налоговых отношений, регулирования международного сотрудничества в налоговой сфере, предоставления налоговых льгот, унификации и гармонизации налогового законодательства стали уделять начиная с 60-х годов прошлого века. Примерно на это время приходится активизация международного сотрудничества в налоговой сфере, выработка унифицированных методологических подходов к заключению налоговых соглашений, содержащихся, в частности, в Типовом налоговом соглашении Британского содружества наций 1964 г., Типовом проекте об устранении двойного налогообложения при взаимоотношениях стран, входящих в Андский пакт, 1971 г., Модельной конвенции Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) об избежании

нии двойного налогообложения 1977 г., Модельной конвенции ООН об избежании двойного налогообложения 1980 г., Типовом соглашении об избежании двойного налогообложения СНГ 1992 г.

Большинство государств-членов ЕС при заключении двухсторонних налоговых соглашений ориентируются на Модельную конвенцию об избежании двойного налогообложения, разработанную ОЭСР. Разработку типовых конвенций об избежании двойного налогообложения практикуют и отдельные государства, в частности, США, Россия.

Одной из главных проблем в налоговой сфере, решение которой выносится на межгосударственный уровень, остается двойное налогообложение. Возникновение двойного налогообложения обусловлено суверенным правом государств устанавливать и взимать налоги с доходов субъектов налогообложения, где бы эти доходы не были получены.

Применение односторонних мер, ограничивающих двойное налогообложение, как и различных критериев определения налоговой юрисдикции, не приводит к решению проблемы в целом.

Осознание того, что внутригосударственные меры решить проблемы двойного налогообложения в той мере, какая необходима для эффективного международного экономического сотрудничества (особенно в условиях расширения экспорта капиталов и инвестиционных процессов), не могут, потребовало от государств совместного поиска путей решения этой проблемы на международном уровне. Как отмечали Е.А. Ровинский и А.М. Черепакин, «переход от односторонних действий отдельных стран к межгосударственным отношениям, основанным на взаимных обязательствах, означал превращение двойного налогообложения из объекта воздействия внутринационального права в объект международно-правовых отношений, а содержащиеся в специальных международных актах нормы, регулирующие их, образовали . новый международно-правовой институт по предотвращению двойного налогообложения» [8].

Значение соглашений об избежании двойного налогообложения состоит в том, что полное или частичное освобождение от налогообложения доходов субъектов налогообложения государства, как правило, связывают с наличием таких соглашений. По своей сути такие соглашения являются собственно соглашениями о предоставлении налоговых льгот.

В целом соглашения об избежании двойного налогообложения доходов являются комплексными международно-правовыми актами, включающими в себя нормы, касающиеся налогообложения доходов (прибыли), получаемых физическими и юридическими (корпоративными) лицами от различных видов предпринимательской или профессиональной деятельности. При этом такие соглашения распространяются исключительно на прямые налоги. Международное же сотрудничество в сфере косвенных налогов не столь широко распространено, и недостаточно освещено в научной литературе.

Значительное количество соглашений, в которых затрагиваются налоговые вопросы, предполагает необходимость их систематизации и классификации. Предлагаемые рядом автором классификации неполны и не учитывают всего многообразия налоговых соглашений [9].

Анализ соглашений по налоговым вопросам свидетельствует об отсутствии унифицированного терминологического аппарата, используемого при заключении налоговых соглашений. Очевидным примером в этом отношении является толкование понятия «постоянное представительство», используемого в соглашениях об избежании двойного налогообложения. В настоящее время одним из способов устранения разночтений в толковании налоговых терминов является заключение соглашений об избежании двойного налогообложения на языках договаривающихся сторон и на английском языке и придание англоязычному тексту преимущества при толковании соглашений. Снимая проблему в двусторонних отношениях, подобный подход не со-

действует ее решению на универсальном уровне. Очевидно, что в данном случае необходима унификация в международном масштабе.

Как свидетельствует анализ работы по сближению (унификации и гармонизации) в сфере налогообложения, существенных результатов в данном вопросе добились государства в рамках ЕС. Вне рамок политико-экономических союзов и объединений процесс сближения налогового законодательства, как правило, малоэффективен или даже, вероятно, невозможен.

Одним из неразрешенных остается вопрос правового регулирования межгосударственной налоговой конкуренции, осуществляемой через оффшорные юрисдикции. Как свидетельствует практика, именно через оффшорные зоны уводятся от налогообложения прибыли и сверхприбыли, получаемые крупными предпринимательскими структурами. Принимаемые международными организациями, главным образом ОЭСР, меры по противодействию недобросовестной налоговой конкуренции приводят к ужесточению в оффшорах налогового законодательства, но не обеспечивают решения проблемы. Одним из шагов в данном направлении явилось бы принятие международно-правового акта универсального характера, устанавливающего на межгосударственном уровне правила налоговой конкуренции.

При написании работы автор использовал известных ученых, специалистов по международному праву, а также работающих в смежных отраслях знаний, изучающих те или иные аспекты проблемы, являющейся предметом диссертационного исследования. В числе других были использованы работы Л.П. Ануфриевой, С.В. Бахина, И.П. Блищенко, М.М. Богуславского, А.В. Брызгалина, Г.М. Вельяминова, Д.В. Винницкого, Л.Н. Галенской, В.А. Кашина, И.И. Кучерова, И.И. Лукашука, С.А. Малинина, Т.Н. Нешатаевой, С.Г. Пепеляева, А.В. Перова, Н.Г. Скачкова, Е.Я. Сорокиной, Г.П. Толтопятенко, Г.И. Тункина, О.А. Фоминой, Д.Г. Черника, С.В. Черниченко и др.

Из зарубежных авторов использованы работы П. Ваттела, П.-М. Годме, Р. Дернаберга, Ж.-П. Жарневица, Н. Маттсона, К. Мессере, Р. Пальссона, Э. Селигмана, Ж. Тэксье, Б. Терра, Л. Тротоба и др.

Теоретические основы работы и выводы, содержащиеся в диссертации, кроме работ вышеуказанных авторов основаны на изучении нормативно-правовых актов, прежде всего Устава ООН, международных соглашений по налоговым вопросам, международных соглашений по вопросам международного сотрудничества в экономической и других сферах, Заключительного акта Совецания по безопасности и сотрудничеству в Европе, Единого европейского акта, международно-правовых актов СНГ по вопросам, относящимся к теме диссертационного исследования, документов и решений региональных межправительственных организаций, а также конституций и иных законодательных актов различных государств. Также были рассмотрены и проанализированы отдельные положения модельной конвенции ООН об избежании двойного налогообложения 1980 г., модельной конвенции ОЭСР об избежании двойного налогообложения 1977 г., Типового соглашения об избежании двойного налогообложения СНГ 1992 г. государственной налоговой конкуренции.

Одним из способов борьбы с оффшорными юрисдикциями является заключение соглашений об избежании двойного налогообложения и о сотрудничестве и обмене информацией по вопросам соблюдения налогового законодательства. При этом представляется необходимым заключать указанные соглашения одновременно либо в обязательном порядке включать в них положение об обмене информацией и сотрудничестве по вопросам соблюдения налогового законодательства в соглашения об избежании двойного налогообложения.

Типовые соглашения об избежании двойного налогообложения доходов, ни заключенные Азербайджана соглашения по данному вопросу (за исключением соглашения с Бразилией) не содержат нормы, регулирующей

налогообложения доходов, полученных в оффшорных юрисдикциях. Отсутствие такой нормы в соглашениях об избежании двойного налогообложения способствует уходу от налогообложения значительного дохода оффшорных компаний, поддержке существования оффшорных зон. Принимая во внимание данное обстоятельство, представляется необходимым внести, путем подписания протоколов, во все ранее заключенные Россией соглашения об избежании двойного налогообложения норму, регламентирующую налогообложения оффшорных доходов.

Актуальность темы обусловлена необходимостью с научных позиций показать особенности процессов кодификации, гармонизации и унификации норм российского налогового правового регулирования, выделив важность национальных законотворческих мероприятий, сопряженных с выявлением сущности объединенных усилий публичной власти в направлении «конструктивного и эффективного единообразия» налогово-правовых режимов.

Вопросы кодификации и гармонизации налогового законодательства опосредуют процессы развития системы налогов, поскольку эффективность налоговой системы Азербайджанпа и других государств зависит от единообразия и современных мировых стандартов правовых понятий, используемых в юридической регламентации финансовой, банковской, бюджетной, налоговой деятельности. Процесс кодификации в области налогов и сборов происходит под воздействием следующих факторов: Диалоговые режимы государств все активнее влияют на торговлю, инвестиции, рынок финансовых услуг, страхование; 2) налоговое законодательство «восполняет пробелы» правового регулирования предпринимательства; 3) налоговые нормы являются юридическим выражением экономических механизмов управления товарными, инвестиционными, конкурентными отношениями. В настоящее время основные понятия и институты налогового законодательства государств испытывают на себе влияние процессов унификации и гармонизации.

Государства, с одной стороны заинтересованы, а с другой стороны, «вынуждены» придерживаться общих тенденций сближения налогово-правовых режимов как участники Всемирной торговой организации (ВТО), как члены Международного валютного фонда (МВФ), действующие в рамках универсальных международных конвенций по предотвращению легализации (отмыванию) незаконно полученных доходов, по контролю за международными оффшорными финансовыми центрами, по надзору за международной банковской деятельностью, по противодействию терроризму и коррупции.

Кодифицированные и гармонизированные правовые понятия в сфере налогов и сборов, с точки зрения международного налогообложения, как правило, адекватны проверенным практиков общепризнанным подходам в конкретной сфере налогов и сборов. На практике это способствуют ясности взимания налогов и сборов с коммерческих организаций различной национальной принадлежности и стабильности норм в правовой системе государства. Налоговая система, обеспечивая аккумуляцию свободных денежных средств хозяйствующих субъектов и физических лиц, вовлекает их в официальный денежный и товарный оборот, выступая механизмом межотраслевого и межрегионального перераспределения денежного капитала. Особая сложность взимания налогов с доходов с коммерческих организаций обусловлена многообразными и комплексными финансовыми операциями организаций с использованием современных деловых правил, новейших технологий, информационных и учетных систем, новых договорных форм и коммерческих обычаев мирового имущественного оборота.

Актуальность темы обусловлена тем, что процессы кодификации и гармонизации налоговых норм требуют особого внимания ввиду неполноты учета законодателем влияния общепризнанных мировых норм на российское налоговое законодательство. Юридическая четкость и экономическая обоснованность гармонизированных положений в сфере налогообложения способствует, в частности:

1)устранению негативных последствий «умышленной» минимизации показателей балансовой прибыли; 2)исключению условий создания искусственных расходов юридических лиц; 3)предотвращению направления банковских средств в «специализированные» дочерние структуры; 4) установлению обоснованных льгот, например, по налогообложению государственных ценных бумаг, доходов по кредитам предприятиям приоритетных отраслей экономики и т.д.

Применительно к области «частично» гармонизированных правовых понятий в сфере налогообложения, изменения и дополнения законодательства продолжают носить хаотичный и противоречивый характер, что не позволяет им достигнуть ясного и экономически обоснованного правового регулирования налоговых отношений. В свою очередь, разработка кодифицированной законодательной базы налогообложения должна осуществляться системно, с учетом современных приемов гармонизации и комплексного подхода к юридическому содержанию таких базовых правовых институтов как «международное налогообложение доходов», «трансграничное налогообложение доходов», «налоговый контроль за отражением в отчетности налогооблагаемых доходов», «налоговый контроль за правильностью исчисления конкретных видов доходов», «налоговый контроль за правомерностью определения расходов, исключаемых из налоговой базы», «законность отнесения расходов на формирование резервов», «убытки», «ответственность за нарушение налогового законодательства», «информационные права и обязанности субъектов налогообложения» и другие.

Вместе с тем, при комплексной разработке в научных работах и учебниках вопросов налогового права, кодификация и унификация норм правового регулирования налоговых отношений, как самостоятельный предмет сравнительно-правового научного анализа, не рассматривались. То есть в российской правовой науке не проводилось концептуальное теоретическое исследование кодификации и уни-

фикации норм правового регулирования налоговых отношений как результата взаимодействия правовых систем (международных, зарубежных) разного вида и уровня, как результата влияния на российское налоговое законодательство мировых финансово-экономических и налогово-правовых режимов, как итога политического и экономического взаимодействия финансово-правовых интересов стран в международном хозяйственном обороте в конкретный исторический период.

Пока в науке налогового права не дана должная научная оценка процессу обособления кодификации и гармонизации норм налогового законодательства от общего процесса кодификации административно-правовых, финансово-правовых и гражданско-правовых норм, что приводит к нарушению целостности правовой системы, регулирующей институты как публичного, так и частного права. Но главное, что является отличительным признаком эффективности процесса кодификации и унификации налогово-правовых норм - это признание государством и обществом «целостности доктринальных системообразующих положений кодифицированного акта».

9. Установлено, что в мировой практике налогообложения кредитных организаций налогом на добавленную стоимость оценивается как значительное препятствия при осуществлении ими своих прав. Это вызвано необходимостью ведения отдельного учета облагаемых и не облагаемых налогом операций, проблемой возврата излишне уплаченного налога на добавленную стоимость. В п.4 статьи 146 НК РФ следует указать, что не признаются объектом налогообложения НДС «операции кредитных организаций по обслуживанию коммерческой деятельности с долей денежных средств бюджетов и иных государственных и муниципальных накопительных фондов, список которых утверждается Правительством РФ».

10. Доказано, что гармонизация и унификация норм налогового права и отчетности по международным стандартам (МСФО) позволит как разрешить вопросы правового статуса

международных стандартов финансовой отчетности, так и исключить дублирование в НК РФ нескольких видов учетов (бухгалтерского, налогового, МСФО).

11. Выявлено, что конкретные вопросы международного налогообложения в российском налоговом законодательстве регламентируются в соответствии с двусторонними соглашениями, заключенными Российской Федерацией с иностранными государствами. В этой связи предлагается с учетом опыта Европейского Союза и российских договоренностей с ЕС, включить в статью 72 НК РФ «Способы обеспечения исполнения обязанности по уплате налогов и сборов» пункт 4 следующего содержания «К мерам, содействующим обеспечению исполнения обязанности по уплате налогов и сборов, относятся мероприятия по сбору налоговыми органами сведений об имуществе налогоплательщиков за рубежом, если местом его преимущественного дохода является Российская Федерация». При этом статью 72 НК РФ следует переименовать «Способы и меры обеспечения исполнения обязанности по уплате налогов и сборов».

Теоретическая и практическая значимость диссертационной работы обусловлена возможностью использования отдельных выводов и предложений, сформулированных в диссертации, для совершенствования законодательного регулирования и практики правоприменения в сфере налогов и сборов. Эффективное международное сотрудничество налоговых и других государственных органов способствует стабильности бюджетного суверенитета государства, влияет на состояние гармонизированной правовой системы страны. Теоретические положения работы развивают теорию международного налогового права. Результаты исследования также могут найти применение в научно-преподавательской деятельности, в частности, в процессе преподавания и изучения курсов международного налогового права, международного финансового права при проведении занятий на иностранных языках по изучению интеграционного права ЕС со студентами высших

учебных заведений, а также при проведении научных

Помимо этого сначала на международном уровне, а затем на внутригосударственном уровне государствам следовало бы решить вопрос о необходимости установления благоприятного налогового режима (или налогового убежища) на той или иной своей территории с обеспечением соблюдения банковской тайны и конфиденциальности сведений для лиц размещающих свои средства на такой территории (в налоговом убежище). В случае если государство не согласно на полную ликвидацию оффшорных зон (налоговых убежищ) на своей территории или на зависимых от него территориях, оно должно представить на межгосударственном уровне, например, на сессиях ООН или конференциях ОЭСР, доклад о причинах сохранения оффшорных зон (налоговых убежищ), который рассмотрят другие государства и решат вопрос о правомерности позиции такого государства.

Если государства после рассмотрения указанного выше доклада придут к выводу об обоснованности сохранения оффшорных зон (налоговых убежищ) на территории государства, тогда с таким государством необходимо будет решить вопрос об обмене любой информацией в отношении совершаемых там сделок, поскольку действующие в настоящее время соглашения, в которых предусматривается обмен информацией только по подозрительным сделкам или только при представлении запрашиваемым государством доказательств об уголовном преследовании в связи с совершением обмана налоговых органов или иных преступлений в сфере налогов, не обеспечивают реализацию задачи выявления и пресечения такого рода преступлений и не позволяют определить схемы уклонения налогов для устранения возможностей их последующего использования.

Государства могут заключать с оффшорными зонами (налоговыми убежищами) соглашения, касающиеся обмена информацией. Необходимо иметь в виду, что при наличии подобных соглашений возражения государств

- оффшорных зон (налоговых убежищ) по поводу предоставления информации, составляющей банковскую тайну, со ссылкой на типовые конвенции, на основе которых заключены эти соглашения, являются неправомерными, поскольку анализ положений типовых конвенций позволяет сделать вывод, что отсутствует какой-либо особый, или более ограничительный, режим в отношении такого рода информации по сравнению с другими видами сведений.

Государству — оффшорной зоне (налоговому убежищу) также следует учесть рекомендации ОЭСР, ООН и Совета Европы о необходимости отмены неоправданно строгих правил законодательства о защите банковской тайны и конфиденциальности информации, создающих препятствия для налоговых органов других государств получать сведения о сделках их резидентов на территории этого государства, обвиняемых в уклонении от уплаты налогов. В случае несогласия государства с изменением его законодательства о банковской тайне и конфиденциальности сведений, заинтересованные государства имеют возможность на основании принципа взаимности отказать такому государству в предоставлении какой-либо информации о его резидентах или об интересующих его сделках. Также государства могут создать на своей территории некий централизованный банк, или единую систему, информации обо всех налогоплательщиках, совершающих сделки и/или имеющих счета в государствах со строгими правилами о банковской тайне или конфиденциальности сведений, с последующим анализом такой информации, обменом с налоговыми органами других заинтересованных государств для целей выявления нарушений налогового законодательства.

Главной задачей международного общения государств по налоговым вопросам должно стать усовершенствование процесса обмена информацией, в том числе с применением последних информационных технологий, которые могут помочь в процедуре установления резидентства лица для целей предостав-

ления налоговых преимуществ по тому или иному соглашению. Например, Рабочая группа по уклонению от уплаты налогов Комитета ОЭСР по налоговым делам систематически информирует государства об имеющихся в их распоряжении средствах для противодействия уклонению от уплаты налогов, включая законодательство, судебные решения и аудиторскую практику. Именно обмен опытом может способствовать эффективному и справедливому выполнению налоговых законов в государствах. Так, многие государства уже реализовали в своем внутреннем законодательстве рекомендацию ОЭСР об использовании и раскрытии идентификационного налогового номера (ИНН) в целях учета потока доходов между государствами. Улучшению обмена информацией по налоговым вопросам может способствовать и проведение регулярных встреч налоговых инспекторов различных государств для обмена опытом и информацией среди лиц, работающих в сфере налогового аудита и выявления обмана со стороны налогоплательщиков, которые стремятся уменьшить свои налоговые обязанности перед государством; а также для изучения схем уклонения от уплаты налогов при сделках и механизмов минимизации налогов в оффшорных зонах (налоговых убежищах).

4. Нормы международного налогового права представлены в налоговых соглашениях, разрабатываемых на основе различных типовых конвенций (например, конвенций Организации Экономического и Социального Развития, Организации Объединенных Наций). В основном заключаются двусторонние налоговые соглашения в силу возможности более ускоренного согласования позиций государств, различающихся по содержанию налоговых законов.

Указанные выше нормы в большинстве своем сначала существовали в форме международных обычаев (например, факт учреждения дочерней компании не означает, что такая компания представляет собой постоянное представительство материнской). При отсутствии надлежащего регулирования нормой

налогового соглашения между государствами, которые придерживаются в своей налоговой практике определенных международных обычаев, будет действовать норма обычная. В целях обоснования правомерности осуществления налоговой юрисдикции государства могут ссылаться и на дополнительные средства доказывания в судах (в частности, международных), например, на общие принципы права, признанные государствами. Правда, в данном случае суду предоставляется право определять, насколько ссылка на такие источники оправданна.

Что касается норм внутреннего права как источников международного налогового права, то эти нормы применяются, когда к ним отсылают международно-правовые нормы, и предписывают порядок налогообложения иностранных лиц (резидентов и нерезидентов) и/или их доходов.

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что лицам, намеривающимся осуществлять деятельность за границей, необходимо помнить, что государства различаются между собой в вопросах, связанных с правовым регулированием налогообложения. Поэтому важно знать законодательство о налогах, особенности налогообложения не только государства гражданства, но и государства, в котором лицо собирается извлекать доход (размещать капитал) или владеть и распоряжаться имуществом, а также имеющиеся налоговые соглашения и позицию этих государств по вопросам их применения и толкования.

5. В силу того, что международные налоговые отношения являются правовыми отношениями, регулируются нормами права, то может иметь место как надлежащее применение или выполнение, так и нарушение этих норм (например, международное уклонение от уплаты налогов) или их коллизия (например, международное двойное налогообложение одного и того же лица или дохода). В последнем случае государства могут придерживаться различающихся позиций, когда речь идет, в частности, о коллизии международно-

правовых норм и внутренних норм, направленных на регулирование одних и тех же отношений в сфере международного налогообложения. Так, одно государство может придерживаться монистической концепции, когда судами применяется и толкуется само налоговое соглашение, а другое — дуалистической концепции, когда рассматривается в первую очередь не налоговое соглашение, а нормы внутреннего налогового законодательства, воспроизводящие это соглашение.

В данном случае роль международного налогового права может заключаться в исследовании причин и способов нарушения/коллизии норм, разработке и предложении более действенных механизмов регулирования международных налоговых отношений, позволяющих предотвратить различного рода посягательства на основу международного налогового права — его цель — справедливое международное налогообложение. Здесь необходимо учитывать положительный опыт государств в данной области, например, применение налоговой администрацией Франции доктрины злоупотребления правом (*abus de droit*), налоговыми органами Австрии, Люксембурга, Нидерландов, ФРГ гражданско-правового критерия *Jraus legis* (обман в отношении закона) для выяснения того, нарушены нормы или нет.

6. В основном международное двойное налогообложение возникает из-за конфликта (совпадения) налоговой ответственности лица, рассматриваемого в качестве налогоплательщика в двух или более государствах. Например, лицо может подлежать неограниченной (или ограниченной) налоговой ответственности в обоих государствах или же в одном нести неограниченную ответственность, а в другом - ограниченную. Наиболее распространенным является последний случай, когда одно государство (государство гражданства лица) взимает налог на основе принципа личного суверенитета, а другое — следуя принципу территориальности, поскольку является государством-источником дохода.

Государства могут использовать как меж-

дународно-правовые нормы, так и внутренние нормы о применении соответствующего метода устранения двойного налогообложения (метода вычета, метода налогового кредита или метода освобождения). При этом важно, чтобы оба заинтересованные в налогообложении государства применяли одинаковый метод, поскольку в противном случае возможно остаточное двойное налогообложение.

Проблема международного двойного налогообложения часто возникает и как результат расхождений позиции государств относительно толкования терминов, важных для распределения прав по налогообложению. Это касается, например, критериев установления резидентства лица (постоянное жилище, центр жизненных интересов, фактический руководящий орган), которые государства определяют, исходя из норм внутреннего законодательства. В данном случае направляющим началом могли бы служить более тщательно продуманные типовые конвенции, а также комментарии к ним, что способствовало бы разработке международного налогового языка. Государствам важно использовать и возможности определения терминов в процессе переговоров по заключению налоговых соглашений, на что, к сожалению, редко обращают внимание государства, в том числе Азербайджан. Также следовало бы ограничить ссылки на внутреннее законодательство случаями, когда налоговые соглашения вообще не закрепляют разрешения какой-либо ситуации.

7. Что касается проблемы международного уклонения от уплаты налогов, то государства могут использовать для ее разрешения внутренние нормы, содержащие положения о контролируемой иностранной корпорации («положения субчасти F»), что имеет место, например, в Великобритании, Канаде, США, Японии, для осуществления налогообложения невозвращенного дохода компаний, учрежденных в оффшорных зонах (налоговых убежищах) и контролируемых резидентами таких государств.

В силу значительного участия транснаци-

ональных корпораций в международном уклонении от налогов, государствам, не имеющим в своем законодательстве положений о контролируемой иностранной корпорации («положений субчасти F»), имеет смысл предусмотреть такие нормы для целей обложения (при наличии соответствующих обстоятельств, например, подозрения в уклонении от налогов) резидента - акционера (например, материнской компании) в отношении нераспределенной прибыли его иностранной контролируемой компании (например, базовой компании). При несогласии резидента с позицией налоговых органов по осуществлению такого обложения у него остается возможность представить доказательства отсутствия оснований для налогообложения (преследование чисто экономических целей, не связанных с уменьшением или устранением своей обязанности по уплате налогов), что имеет место, например, в Бельгии, Франции.

Помимо этого могут использоваться на примере Чехии, Франции, США возможности заключения с налогоплательщиками (в частности, с транснациональными компаниями) соглашений о заранее согласованных ценах. Поскольку такого рода соглашения всегда оказываются привлекательными как для налогоплательщиков в силу предварительного определения налоговых последствий сделок, так и для налоговых органов благодаря меньшим затратам (в том числе материальным) для установления существования сделок, эта практика представляет собой один из эффективных способов пополнения государственного бюджета.

8. Также государствам целесообразно пересмотреть свои налоговые законы, предоставляющие значительные налоговые льготы иностранным лицам; установить высокий налог «у источника» в отношении дивидендов, процентов, доходов от авторских прав и лицензий, других подобных платежей, выплачиваемых в пользу резидентов государств с наносящими значительный ущерб другим государствам благоприятными налоговыми режимами; ввести минимальный налог, кото-

рый компании должны платить ежегодно вне зависимости от того, где распределяется прибыль; осуществлять предварительное налогообложение в отношении не фактически полученного дохода, а предполагаемого дохода. Это может способствовать сокращению количества искусственных конструкций (в частности, подставных, базовых компаний), используемых для уклонения от уплаты налогов. С другой стороны, например, высокая ставка налога «у источника» может быть снижена договорным путем, что позволит вынудить государства — оффшорные зоны (налоговые убежища), не согласные с возможным сокращением потоков инвестиций, заключать соглашения об оказании административной помощи (обмене информацией) по налоговым вопросам.

9. Для борьбы с уклонением от уплаты налогов государствам необходимо активнее использовать обмен информацией по налоговым вопросам. В настоящее время этот процесс только начинает получать свое развитие. По этой причине пока имеются недостатки (например, апеллирование со стороны компетентных органов запрашиваемого государства положениями внутренних законов о защите банковской тайны для отказа в предоставлении необходимой информации), препятствующие эффективному взаимодействию по данному вопросу. Учитывая, что такого рода информация может быть раскрыта только определенным лицам (публичным органам) и для конкретных целей (например, для расследования преступления в налоговой сфере), имеет смысл сначала на основе взаимности, а затем посредством внесения изменений в соглашения устранить указанные недостатки. Так, в России имеется лишь несколько примеров (договор с Канадой 1997 г., Индией 1998 г., США 1999 г. о взаимной помощи по уголовным делам), когда запрещается ссылка на внутреннее законодательство для оправдания отказа в представлении информации о преступлениях (к которым относится и уклонение от уплаты налогов).

Другое действенное средство для получе-

ния информации относится к оффшорным зонам (налоговым убежищам). Если государство, рассматриваемое мировым сообществом в качестве оффшорной зоны (налогового убежища), отказывает в предоставлении требуемой информации, государства могут рассматривать его как соучастника деятельности, связанной с сокрытием доходов. В данном случае государства и на национальном уровне, и в рамках международного сотрудничества разрабатывают так называемые «черные» списки государств, сделки с которыми признаются подозрительными, и налогоплательщикам предоставляется право доказать обратное.

Лицам, которые, следуя схемам, предложенным аудиторскими компаниями, юристами в области налогов, либо собственному опыту в налоговой сфере, исходят из законности проводимой ими политики уменьшения своего налогового бремени, необходимо иметь в виду следующее.

Если налоговые власти государства не согласны с подобной позицией налогоплательщика, на последнем лежит бремя доказывания, что в его деяниях отсутствует нарушение правовых норм (налоговых соглашений, внутренних законов) и он преследовал экономические цели, не связанные с получением налоговых преимуществ. В первом случае он может сослаться на избежание налогов, если в государстве проводится различие между законным избежанием налогов и незаконным уходом от налогов (уклонением от уплаты налогов). Однако в последнее время государства, осознавая, что и избежание, и уклонение приводят к значительным потерям государственного бюджета, приходят к выводу о необходимости ужесточения внутреннего законодательства, в результате чего судом может быть признана неправомерность минимизации налоговых платежей при отсутствии доказательств обратного со стороны налогоплательщика.

10. Наиболее действенным способом противодействия уклонению от уплаты налогов является совершенствование внутреннего законодательства с учетом имеющегося опыта

государств, например, посредством разработки и введения эффективной налоговой системы, включая определение размера ставки того или иного налога, когда налогоплательщикам

станет выгоднее заплатить налог, чем искать пути (или схемы) для уклонения от уплаты налогов.

Список использованной литературы:

1. Hretien M. A la Recherche du Droit International Fiscal Commun, 1955; Knechtle A. Basic Problems in International Fiscal Law, 1979; Knechtle A. Grundfragen des Internationalen Steuerrechts, 1976; Rivier, J.-M. Droit fiscale Suisse - Le droit fiscal international, 1983; Tixier G., Gest G., Kerogues J. Droit Fiscal International, 1979, Road, C. van. Nondiscrimination in International Tax Law, 1986.
2. Использование трансфертных цен в международном избежании и уклонении от уплаты налогов // Сб. научных трудов МГИМО. М., 2002.
3. Основы международного налогового права // Актуальные проблемы юриспруденции. Сб. научных трудов. Владимир, 2002. № 3;
4. Международное налоговое право // Московский журнал международного права. 2001. №4
5. Двойное налогообложение юридических лиц // Юридический мир. 2002. № 3;
6. Налоговая Практика Франции (1974 г.); Ж. Тиксье и Ж. Ги «Международное налоговое право» (1985 г. вая юрисдикция на континентальном шельфе // Право и политика. 2002. № 3;
7. "The Practice of France" (1974); J. Tixier and J. Guy "International Tax Law" (1985
8. The 1964 Model Tax Agreement of the British Commonwealth of Nations, the Model Draft on the Elimination of Double Taxation in Relations between the Countries of the Andean Pact, 1971, the Model Convention of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) for the Avoidance of Double Taxation 1977, the United Nations Model Convention for the Avoidance of Double Taxation 1980, the Model Agreement on the Avoidance of Double Taxation CIS 1992
9. Ровинский Е.А., Черепяхин А.М. Международно-правовое регулирование двойного налогообложения // Советское государство и право. 1975. № 6. С. 93.
10. Seligman E.R.A. La Double Imposition et la Cooperation Fiscale Internationale, 1927).
11. Chretien M. A la Recherche du Droit International Fiscal Commun, 1955;
12. Knechtle A. Basic Problems in International Fiscal Law, 1979;
13. Knechtle A. Grundfragen des Internationalen Steuerrechts, 1976;
14. Rivier, J.-M. Droit fiscale Suisse - Le droit fiscal international, 1983;
15. Tixier G., Gest G., Kerogues J. Droit Fiscal International, 1979, Road, C. van. Nondiscrimination in International Tax Law, 1986.
16. Использование трансфертных цен в международном избежании и уклонении от уплаты налогов // Сб. научных трудов МГИМО. М., 2002.
17. Основы международного налогового права // Актуальные проблемы юриспруденции. Сб. научных трудов. Владимир, 2002. № 3;
18. Международное налоговое право // Московский журнал международного права. 2001. №4
19. Двойное налогообложение юридических лиц // Юридический мир. 2002. № 3;
20. Ж.Тиксье и Ж. Ги «Международное налоговое право» (1985 г. вая юрис-дикция на континентальном шельфе // Право и политика. 2002. № 3;

R. ABDULLAZADƏ

BEYNƏLXALQ VERGİ HÜQUQUNUN AKTİV MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Dünyanın artan qarşılıqlı əlaqəsi dövlətlərin vergi sahəsində söylərinin, ilk növbədə, beynəlxalq təşkilatlar və inteqrasiya assosiasiyaları çərçivəsində əlaqələndirilməsini tələb edir. Bu zərurət, xüsusən də ondan irəli

gəlir ki, dövlətlərin inteqrasiyasının dərinləşməsi prosesləri, xüsusən də regional səviyyədə vergilərin dinamik inkişafı və uyğunlaşdırılması ilə müşayiət olunur və vergilərin uyğunlaşdırılması, öz növbəsində, dövlətlərin vergi sistemlərinin unifikasiyasını nəzərdə tutur.

Bu şəraitdə milli vergi sisteminin yaradılması məsələsi artıq dövlətlərin sırf daxili aspekti deyil, inteqrasiyanın dərinləşməsi prosesində beynəlxalq əhəmiyyəti getdikcə artır. Nəticə etibarilə, dövlətlərin bu sahədə beynəlxalq nailiyyətləri nəzərə almadan milli vergi sisteminin effektiv modelini hazırlamaq cəhdi uğursuzluğa məhkumdur. İnkişafın hazırkı mərhələsində, ilk növbədə, malların, xidmətlərin və kapitalın beynəlxalq hərəkətində vergi maneələrinin aradan qaldırılması mexanizminin tapılmasına təcili ehtiyac var.

İnsan inkişafının hazırkı mərhələsi doktrində “Qlobal Vergi İslahatı” adlanan tendensiya ilə səciyyələnir. Bu qlobal islahat çərçivəsində təkcə dövlətlərin milli qanunvericiliyinin deyil, həm də beynəlxalq vergi qayda və prosedurlarının sərtləşdirilməsi prosesi baş verib, vergitutma sahəsində beynəlxalq hüquqi baza təkmilləşdirilir.

Əslində, vergilərin uyğunlaşdırılması prosesi XIX əsrin sonlarına, vahid gömrük siyasətini həyata keçirmək üçün dövlətlərin ilk gömrük ittifaqlarının yarandığı vaxta təsadüf edir. Bununla belə, vergilərin uyğunlaşdırılması prosesi XX əsrin 80-ci illərində aydın şəkil almağa başladı. Bu, xüsusən də ona gətirib çıxardı ki, son iyirmi ildə vergitutma üzrə beynəlxalq müqavilələrin sayı kəskin artıb. Hazırda dünyada vergitutma məsələlərini tənzimləyən mindən çox beynəlxalq müqavilə mövcuddur.

Bu tədqiqat xüsusilə dövlətlərin milli qanunvericiliyinin deyil, həm də beynəlxalq vergi qaydalarının və prosedurlarının sərtləşdirilməsi prosesinin getməsi, beynəlxalq hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əməliyyatların izlənilməsi imkanlarının artırılması, vergi hesablarının qarşılıqlı surətdə vergiyə cəlb edilməsi, vergiyə cəlb edilməsi ehtimalı olan bank hesablarının vergiyə cəlb olunması ilə xarakterizə olunan hazırkı inkişaf mərhələsi üçün xarakterik olan prosesi nəzərə alaraq xüsusilə aktuallaşır. gizlətmə və s.

1992-ci ildə vergitutmanın əsasları qanun səviyyəsində müəyyən edildi. Rusiya Federasiyasının sistemləri 31 iyul 1998-ci ildə Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsini (Ümumi hissə) qəbul etmişdir. Hazırda Sec sahələrində müxtəlif qanunlar da qüvvədədir: BMT-nin Müqavilə Seriyası. Kommutativ indeks. № 23, 24, 1999. vergitutma ki, bu, prinsipcə, Məcəllənin xüsusi hissəsinin əsas bölmələrini müəyyən etməlidir, lakin bununla bağlı hələ də qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu qanunvericilik aktlarının mövcud olmasına baxmayaraq, Rusiya Federasiyasında vergi sistemi hələ inkişaf etdirilməyib, o, mükəmməllikdən uzaqdır və bu, həm ölkə daxilində, həm də xaricdə tənqidlərə səbəb olur. Eyni zamanda, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, Rusiya xalqlarının rifahı, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələri daha çox vergi sisteminin mükəmməlliyindən asılıdır.

Bu şəraitdə vergitutmanın strukturunun və prinsiplərinin unifikasiyası üçün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin və vergi siyasətinin uyğunlaşdırılması proseslərinin təhlili, vergi islahatlarının ümumi istiqamətləri, bu sahədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və digər beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, vergi məsələlərinə dair ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin sayının artması, ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması üçün beynəlxalq standart modellər və bu vergitutmanın qarşısının alınması üçün beynəlxalq standart modellər və digər beynəlxalq hüquq normaları müəyyən edilmişdir. Xüsusilə Rusiya Federasiyası kimi keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün müvafiq əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi qlobal vergi islahatlarının müxtəlif aspektlərini, dövlətlərin vergi sistemlərinin uyğunlaşdırılması və unifikasiyası proseslərini və onların vergitutma sahəsində beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinin formalaşmasına təsirini təhlil etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq bir sıra vəzifələrin həlli ilə həyata keçirilir: vergitutma üzrə beynəlxalq müqavilələrdə istifadə olunan əsas anlayışları, habelə vergitutmada istifadə olunan prinsipləri araşdırmaq; vergitutma üçün əsas olan dövlətlərin suverenliyinin və ərazi üstünlüyünün müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirmək;

Xüsusilə ona görə ki, dövlətlərin inteqrasiyasının dərinləşməsi prosesləri, xüsusən də regional səviyyədə vergilərin dinamik inkişafı və uyğunlaşdırılması, vergilərin harmonizasiyası ilə müşayiət olunur.

R. ABDULLAZADE

CURRENT ISSUES OF INTERNATIONAL TAX LAW**SUMMARY**

The increasing degree of interconnectedness of the world requires the coordination of States' efforts in the field of taxation, primarily within the framework of international organizations and integration associations. This need arises, in particular, from the fact that the processes of deepening the integration of States, especially at the regional level, are accompanied by dynamic development and harmonization of taxes, and the harmonization of taxes, in turn, presupposes the unification of the tax systems of States.

In these circumstances, the issue of creating a national tax system is no longer a purely internal aspect of States; it is becoming increasingly important internationally in the process of deepening integration. Consequently, any attempt by States to develop an effective model of the national tax system without taking into account international achievements in this area is doomed to failure. At this stage of development, there is an urgent need to find, first of all, a mechanism to eliminate tax barriers to the international movement of goods, services and capital.

The current stage of human development is characterized by a trend that is called "Global Tax Reform" in the doctrine. As part of this global reform, there has been a process of tightening not only the national legislation of States, but also international tax rules and procedures, and the international legal framework in the field of taxation is being improved.

In fact, the process of tax harmonization dates back to the end of the 19th century, when the first customs unions of states emerged to implement a unified customs policy. However, the process of tax harmonization began to take a clear shape in the 80s of the 20th century. This has led, in particular, to the fact that over the past twenty years the number of international agreements on taxation has increased dramatically. Currently, there are over a thousand international agreements regulating taxation issues in the world¹.

This study becomes particularly relevant given the process characteristic of the current stage of development, which, in particular, is characterized by the fact that there is a process of tightening not only the national legislation of states, but also international tax rules and procedures, the international legal framework is being improved, the possibilities for tracking international transactions are increasing, mutual extradition of tax criminals is envisaged, arrest bank accounts suspected of tax concealment, etc.

In 1992, the basics of taxation were defined at the level of the law! Russian Federation systems. On July 31, 1998, the Tax Code (General Part) of the Russian Federation was adopted. Currently, various laws in the Sec areas are also in force: the UN Treaty Series. Commutative index. No. 23, 24, 1999. taxation, which, in principle, should determine the main sections of the special part of the Code, but there is still uncertainty in this regard. It should also be emphasized that despite the existence of these legislative acts, the Russian Federation has not yet developed a tax system, it is far from perfect, which causes criticism both inside and outside the country. At the same time, economic reforms in the country, the welfare of the peoples of Russia, and the relationship of the Russian Federation with international financial and credit organizations largely depend on the perfection of the tax system.

Under these conditions, the analysis of the processes of harmonization of tax systems and tax policies of economically developed countries to unify the structure and principles of taxation, the general directions of tax reforms, the activities of the United Nations and other international organizations in this area, the increasing number of bilateral and multilateral agreements on tax issues, international standard models for the avoidance of double taxation, the foundations of the World Tax Code and other international legal aspects to which this dissertation is devoted are of relevant importance., especially for countries with economies in transition, such as the Russian Federation.

The purpose of the study is to analyze various aspects of global tax reform, the processes of harmonization and unification of tax systems of states and their impact on the formation of international legal norms and principles in the field of taxation.

The achievement of this goal is carried out by solving a number of tasks: to explore the basic concepts used

in international agreements on taxation, as well as the principles used in taxation; to consider various aspects of sovereignty and territorial supremacy of states that serve as the basis for taxation.;

In particular, due to the fact that the processes of deepening the integration of states, especially at the regional level, are accompanied by dynamic development and harmonization of taxes, and the harmonization of taxes, in turn, presupposes the unification of the tax systems of states.

In these circumstances, the issue of creating a national tax system is no longer a purely internal aspect of States; it is becoming increasingly important internationally in the process of deepening integration. Consequently, any attempt by States to develop an effective model of the national tax system without taking into account international achievements in this area is doomed to failure. At this stage of development, there is an urgent need to find, first of all, a mechanism to eliminate tax barriers to the international movement of goods, services and capital.

The current stage of human development is characterized by a trend that is called "Global Tax Reform" in the doctrine. As part of this global reform, there has been a process of tightening not only the national legislation of States, but also international tax rules and procedures, and the international legal framework in the field of taxation is being improved.

Anar MİKAYİLOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının Cinayət prosesi kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı,
Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzinin doktorantı
DOI: <https://doi.org/10.62130/LFTX6776>

MÜTƏXƏSSİSİN AYRI-AYRI İSTİNTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNDƏ İŞTİRAKININ TƏŞKİLATI, TAKTİKİ VƏ PROSESSUAL ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə cinayət mühakimə icraatının məhkəməyədək mərhələsində mütəxəssisin iştirakının bir sıra təşkilati-prosessual aspektləri nəzərdən keçirilmiş, istintaq hərəkətlərində mütəxəssisin iştirakının əsas prinsipləri sistemləşdirilmişdir. Hadisə yerinə baxış, şəxsi müayinə, axtarış, istintaq eksperimenti və digər istintaq hərəkətlərində mütəxəssisin iştirakının bəzi taktiki, təşkilati və prosesual xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Cinayət mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq mütəxəssislərin xüsusi biliklərindən və bacarıqlarından istifadə məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyan olunmuşdur.

Açar sözlər: Cinayət-Prosessual Məcəllə, istintaq hərəkətləri, mütəxəssis, prinsiplər, hadisə yerinə baxış, şəxsi müayinə, axtarış, istintaq eksperimenti

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra digər sahələrlə yanaşı hüquq sahəsində də köklü islahatlar aparılmış və bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Belə ki, yeni ictimai münasibətlər yarandıqca yeni normaların şərhə və bir çox normativlərin isə yenilənməsi zərurəti yarandı. Bu yeniliklər özləri ilə bəzi dəyişikliklər və innovativlər yaratdı. Çünki istənilən demokratik dövlətin əsas vəzifələrindən biri vətəndaşların şəxsi və əmlak hüquqlarının dönmədən müdafiəsindən ibarətdir.

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edilməsi, istintaq təcrübəsinə ən yeni elmi-texniki metodların və vasitələrin tətbiqi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Hal-hazırda və müasir dövrdə elmi və texniki nailiyyətlərin cinayət prosesində rolu durmadan artır. Bu nailiyyətləri cinayət mühakimə icraatına tətbiq edən əsas subyektlər qismində mütəxəssislər, o cümlədən mütəxəssis-kriminalistlər çıxış edirlər.

Azərbaycan SSR-in 1961-ci ildə qüvvəyə minmiş CPM-in ilk redaksiyasında mütəxəssis kimi bir subyekt nəzərdə tutulmurdu. Yalnız Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 23 dekabr 1966-cı il tarixli Fərmanı ilə Məcəlləyə yeni 77-1 və 77-2-ci maddələri əlavə edilmiş və bu maddələrlə Azərbaycanın cinayət prosesində mütəxəssisin iştirakı və ona etiraz etmə məsələləri öz hüquqi tənzimini tapmışdır. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 77-1-ci maddəsində göstərilmişdir: Bu Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda müstəntiq istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirak etmək üçün işin nəticəsi ilə maraqlı olmayan mütəxəssis çağırmağa haqlıdır. Mütəxəssisin çağırılması haqqında müstəntiqin qərarı mütəxəssisin işlədiyi müəssisə, idarə və ya təşkilatın rəhbəri üçün məcburidir. Mütəxəssis çağırıldıqda gəlməyə; özünün ixtisas biliyindən və vərdişlərindən sübutları aşkar etməkdə, rəsmiləşdirməkdə və götürməkdə müstəntiqə kömək üçün istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirak etməyə; sübutların aşkar edilməsi, rəsmiləşdirilməsi və götürülməsi

ilə əlaqədar hallarda müstəntiqin diqqətini cəlb etməyə; yerinə yetirdiyi hərəkətlər barədə izahat verməyə borcludur. Mütəxəssis sübutların aşkar edilməsi, rəsmiləşdirilməsi və götürülməsi ilə əlaqədar olan və protokola yazılmalı olan məlumatlar verməyə haqlıdır.

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş CPM-də mütəxəssis institutu və cinayət prosesində xüsusi biliklərdən istifadə qaydalarına aid olan normalar yeni forma və məzmun almış və əvvəlki cinayət-prosessual qanunvericiliklə müqayisədə ciddi dəyişikliklər edilmiş və daha da təkmilləşmişdir. 1961-ci il tarixli CPM ilə müqayisədə qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik cinayət mühakimə icraatında mütəxəssislərdən daha fəal şəkildə istifadə edilməsi üçün zəruri olan ilkin şərtlər yaratmışdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının CPM-in 96.1-ci maddəsinə uyğun olaraq mütəxəssis cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı əsasında istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin aparılmasında elm, texnika, incəsənət və digər peşə sahəsindəki xüsusi bilik və bacarığından istifadə edərək kömək göstərmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təyin edilmiş şəxsdir. Yetkinlik yaşına çatmamış zərərçəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, habelə şahidin dindirilməsində iştirak etmiş müəllim mütəxəssis hesab olunur.

Əvvəllər qanunvericilikdə mütəxəssisin əsas təyinatı maddi sübutların aşkar edilməsi, təsbiti və götürülməsində müstəntiqə kömək göstərməkdən ibarət idi. Yeni cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə mütəxəssis qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra digər vəzifələrin və hüquqların da daşıyıcısı olmuşdur.

Belə ki, CPM-in 96.4.5-ci maddəsinə uyğun olaraq mütəxəssisin vəzifələri sırasında istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirən şəxsə kömək məqsədilə sənədlərin və əşyaların aşkar edilməsi, möhkəmləndirilməsi, götürülməsi, texniki vasitələrdən və kompüter proqramlarından istifadə edilməsi, iş materiallarının tədqiq edilməsi, ekspert qarşısında suallar qoyulması üçün öz bacarığından və biliyindən istifadə edərək, cinayət prosesini həyata keçirən şəxsə, orqa-

na, məhkəmə iclasında iştirak edən cinayət prosesi tərəflərinə peşəsinə aid sualları və hərəkətləri izah etmək də göstərilmişdir.

CPM-in 96.6.3-cü maddəsinə əsasən proses iştirakçısı kimi mütəxəssis digərləri ilə yanaşı, həm də cinayət prosesinin iştirakçılarının diqqətini sənədlərin və əşyaların aşkar edilib möhkəmləndirilməsinə və götürülməsinə, texniki vasitələrin və kompüter proqramlarının istifadəsinə, iş materiallarının tədqiqinə, ekspert qarşısında suallar qoyulmasına, həmçinin öz peşəsinə aid olan sualların məzmununa yönəltmək kimi hüquqların da daşıyıcısı olmuşdur. Bundan başqa, cinayət mühakimə icraatında çəkişmə prinsipini reallaşdıraraq və tərəflərin bərabərliyinə çalışaraq, qanunverici müdafiəçiyə müqavilə əsasında ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək (CPM-in 92.9.9-cu maddəsi) kimi yeni səlahiyyət vermişdir.

Tanınmış prosesualist alim R.H. Ataşova yazır ki, "mütəxəssis, cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə apardığı tədqiqatın (araşdırmanın) nəticələri sübut əhəmiyyəti kəsb etməsə də, cinayət təqibi üzrə icraat gedəndə fərziyyələrin irəli sürülməsinə, bu və ya digər istintaq hərəkətinin keçirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinə, məhkəmə ekspertizasının təyin edilməsinə, ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər" [1, s.282].

Cinayət-prosessual qanunvericiliklə istintaq hərəkətlərində mütəxəssisin iştirakı praktiki olaraq məhdudlaşdırılmamışdır. Çünki Azərbaycan Respublikası CPM-də, xüsusi halda 96-cı maddədə mütəxəssisin iştirakı ilə keçirilən istintaq hərəkətlərinin dairəsi göstərilmiş, yalnız onların cəlb olunmasının məqsəd və vəzifələri, qaydası, mütəxəssisə irəli sürülən tələbləri müəyyən edir.

Cinayət işi üzrə icraatda mütəxəssisin iştirakının hər bir forması cinayət mühakimə icraatının məqsədlərinə nail olmaq üçün onun tərəfindən xüsusi biliklərdən istifadəni nəzərdə tutur, müəyyən qaydalara və prinsiplərə əsaslanır.

Prosesi aparan şəxsin xüsusi biliklərdən istifadə formaları haqqında məlumatlı olması qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün onlar arasında ən effektiv və daha optimal olanının seçimini xeyli asanlaşdırır.

Cinayət mühakimə icraatında mütəxəssisin iştirakının prosessual formaları qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- predmetlərin və sənədlərin aşkar edilməsi, təsbiti və götürülməsində kömək etmək üçün mütəxəssisin istintaq hərəkətlərində və məhkəmə baxışında iştirakı;

- cinayət işi materiallarının tədqiqində texniki vasitələrin tətbiqi;

- ekspert qarşısında sualların qoyulması;

- səlahiyyətinə daxil olan məsələlər üzrə tərəflərə və məhkəməyə izahların verilməsi;

- mütəxəssis tərəfindən müstəntiqin tapşırığı ilə prosessual hərəkətin müstəqil aparılması (məsələn, digər cinsdən olan şəxslərin tanınması üçün təqdim edilməsi).

Mütəxəssisin iştirakının qeyri-prosessual formalarına aid edilə bilər:

- mütəxəssis tərəfindən sənədli yoxlamaların, təftişlərin aparılması;

- təhqiqat orqanı, müstəntiq, istintaq orqanının rəhbərinin tələbi üzrə sənədlərin, predmetlərin, meyitlərin və s. ilkin tədqiqi;

- mütəxəssisin məsləhət xarakterli fəaliyyəti.

Mütəxəssisin istintaq hərəkətlərində iştirakının təşkilinə dair məsələləri üç əsas mərhələyə ayırmaq olar.

İstintaq hərəkətinə başlamazdan əvvəl müstəntiq xüsusi vəzifələrin həlli üçün konkret mütəxəssisin cəlb edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edir, onun səlahiyyətliyini müəyyən edir, konkret iş üzrə maraqlı olmaması yoxlanılır, təlimatlandırılır, onun iştirakı üçün optimal şəraitlər yaradır.

İkinci mərhələdə müstəntiq tərəfindən mütəxəssisin fəaliyyətinin idarə edilməsi (mütəxəssisin hüquqlarını və təşəbbüslərini məhdudlaşdırmadan) dörd əsas elementə əsaslanır. Bu, müstəntiq tərəfindən mütəxəssisin fəaliyyətinə rəhbərlik, istintaq hərəkətlərinin digər iştirakçıları, ilk növbədə digər mütəxəssislərlə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, mütəxəssis qarşısında qoyulmuş vəzifələrin dəqiqləşdirilməsi, mütəxəssisin hərəkətlərinin ardıcılığı və istiqaməti nöqtəy-nəzərdən onun fəaliyyətinə prosessual-taktiki və təşkilati nəzarətdən ibarətdir.

Qanunvericiliyə əsasən istintaq hərəkəti başa çatdıqdan sonra müstəntiq istintaq hərəkətləri ge-

dişində əldə edilmiş sübutların qeydə alınması və saxlanmasına istiqamətlənmiş bir sıra zəruri və əlavə tədbirləri həyata keçirir [8, s.22-23].

Bəzi hallarda mütəxəssislərin istintaq hərəkətlərində iştirakının iki istiqaməti fərqləndirilir: 1) elmi-texniki kömək; 2) məsləhət və tövsiyələr şəklində kömək göstərmə. V.N.Maxovun fikrincə, mütəxəssisin prosesdə iştirakının ikinci istiqaməti məsləhət deyil, təşkilati-taktiki kömək adlandırılması daha məqsədəmüvafiq və məntiqli olardı [10, s.11].

Mütəxəssisin elmi-texniki köməyinin əsas məzmunu - cinayətin maddi izlərinin aşkar edilməsi, təsbit olunması və götürülməsindən ibarətdir. Planların, sxemlərin tərtibi, istintaq hərəkətlərinin gedişi və nəticələrinin fotoçəkilişi, dindirmə və üzləşdirmə zamanı səsyazma və videoçəkilişin tətbiqi və s. də bu istiqamətə aid edilə bilər.

İstintaq hərəkətlərinə hazırlıq zamanı mütəxəssislərin məsləhətləri, tövsiyələri müstəntiqə istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinin ən düzgün taktikasını seçməyə, istintaq hərəkətinin təşkili və aparılmasını düzgün planlaşdırmağa, sualları formulə etməyə, onların ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. İstintaq hərəkətinin aparılması vaxtı iştirakçıların tərkibi, istifadəsi məqsədəuyğun olan texniki vasitələr barədə mütəxəssisin mövqeyi də faydalı ola bilər. İstintaq hərəkətinin keçirilməsi zamanı mütəxəssis müstəntiqə nəzərdə tutulmuş plana vaxtında düzəlişləri etməyə kömək edir, məsləhətlər, arayış xarakterli məlumatlar verir, istintaq hərəkətinin gedişində müstəntiqin qarşılaşdığı predmetlərin adı və təyinatı barədə məlumat verir [15, s.10-11].

B.Y.Txakumaçev mütəxəssisin istintaq hərəkətlərində iştirakı cəlb edilməsinin məqsədləri və ümumi prinsipləri nəzərə alınmaqla, praktiki fəaliyyətdə müstəntiqlərin rəhbər tutmalı olduqları iki prinsipi müəyyən edir: zərurilik prinsipi və praktiki məqsədəuyğunluq prinsipi [16 s.10].

Bu zaman mütəxəssislərin xüsusi biliklərindən və bacarıqlarından istifadə zəruriliyi olaraq istintaq hərəkətlərində iştirak üçün mütəxəssislərin cəlb edilməsinin qanunla birbaşa təsbit olunması, yəni belə bir cəlbətmənin məcburiliyi, mütəxəssisin iştirakı olmadan bu istintaq hərəkətlərinin aparılmasının mümkünsüzlüyü halları aid edilir.

E.B.Melnikova qeyd edir ki, “istintaq hərəkətlərinin icraatında mütəxəssisin iştirakının əsas prinsipi xüsusi biliklərin tətbiqinin praktiki məqsədə uyğunluğundan ibarətdir” [11, s.48]. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir istintaq hərəkətini, məsələn, baxışı keçirən şəxs bütün hallarda mütəxəssisi cəlb etməyə məcbur deyildir [7, s.12; 13, 98].

Mütəxəssislərin xüsusi biliklərinin və bacarıqlarının tətbiqinin praktiki məqsədə uyğunluğu müstəntiqin subyektiv imkanlarından asılı deyildir və cinayətlərin istintaqı zamanı xüsusi biliklərdən optimal istifadədən ibarət olmaqla əməyin elmi təşkilinə və istintaq hərəkətlərinin aparılması məsələlərinin həllinə kömək edir.

Qanunverici tərəfindən istintaq hərəkətlərində mütəxəssisin iştirakının istər imperativ, istərsə də dispoziitiv başlanğıcları müəyyən edilmişdir: bir sıra hallarda istintaq hərəkətlərinə mütəxəssislərin cəlb edilməsi ilə aparılmasının məcburiliyi müəyyən olunmuş (meyitin müayinəsi, eksqumasiya, yetkinlik yaşına çatmamış şahidin və ya təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi), digər hallarda isə belə bir iştirakın məqsədə uyğunluğu və ya zərurət yarandıqda (tanınma üçün təqdim etmə, müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi və s.) mütəxəssisin cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdur [16, s.10-12].

Hazırda hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində belə bir real problem mövcuddur ki, müstəntiqlər hadisə yerinə baxış, axtarış, götürmə və s. kimi istintaq hərəkətləri zamanı izlərin və maddi sübutların aşkar edilməsi, təsbiti və götürülməsi məqsədilə texniki vasitələrin tətbiqi məqsədilə mütəxəssisləri az hallarda dəvət edirlər. Bu isə artıq istintaqın ilkin mərhələsində sübutedic informasiyanın alınması imkanının xeyli aşağı düşməsinə, izlərin və maddi sübutların müəyyən hissəsinin götürülməmiş qalmasına səbəb olur.

Hər bir prosessual hərəkətdə mütəxəssisin iştirakı cinayət-prosessual qanunvericiliyin normaları ilə tənzimlənir, mütəxəssis qarşısında istintaqın konkret şəraitlərindən irəli gələn məqsəd və vəzifələrlə, iş metodları ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda bütün istintaq hərəkətləri üçün onların icraatında mütəxəssisin iştirakının təşkili və taktikası üçün ümumi olan bir sıra prinsipləri fərqləndirmək olar. Bu prinsiplər xüsusi biliklərdən isti-

fadəni və istintaq hərəkətlərinin nəticələrinin iş üzrə sübut keyfiyyətində istifadənin mümkünlüyü üzrə ən rəşional şərtləri təmin etməlidir.

Prinsiplər cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərindən irəli gəlir və əsasən aşağıdakı müddəalara əsaslanır:

- qanunçuluq – mütəxəssis tərəfindən onun fəaliyyətini tənzimləyən qanunların və digər normativ-hüquqi aktların tələblərinə ciddi əməl olunması;

- obyektivlik, hərtərəflilik və tamlıq - mütəxəssisin səlahiyyəti hüdudlarında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin maksimal tam həllini təmin edən, təcrübədə öz effektivliyini göstərmiş elmi əsaslı və mümkün qədər rəşmi tövsiyə olunan müasir metodların və texniki vasitələrin tətbiqi;

- vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına, peşə etikası normalarına əməl olunması – insan hüquqlarını pozan və ya istintaq hərəkəti iştirakçılarını mənəvi cəhətdən alçaldan, onların şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən kimi qəbul edilən hərəkətlərin istisna edilməsi;

- mütəxəssisin istintaq hərəkətində iştiraka məqsədyönlü və təşəbbüskar yanaşması – konkret halın xüsusiyyətləri və istintaq tərəfindən qarşıya qoyulmuş vəzifələr nəzərə alınmaqla effektiv iş metodlarının seçimi; iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktların üzə çıxarılması və qiymətləndirilməsində passiv deyil, təşəbbüskarcasına iştirak;

- əyanilik – mütəxəssis, istintaq hərəkətinin gedişində hərəkətlərini maksimal şəkildə açıq həyata keçirir, zərurət olduqda müstəntiqə uyğun izahlar verir, tam, dəqiq və hərtərəfli şəkildə istintaq hərəkətinin gedişi və nəticələrinin sənədləşdirilməsində texniki köməklik göstərir; protokolların və ona əlavələrin tərtibində iştirak edir;

- müstəntiqlə effektiv qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət – prosessual hərəkətin bütün mərhələlərində (planlaşdırma, icraat, nəticələrin formula edilməsi) müstəntiqlə fasiləsiz işgüzar təmasın və informasiya ilə çevik mübadilənin həyata keçirilməsi;

- istintaq hərəkətinin iştirakçılarının texniki və ya digər təhlükəsizliyinin təmini üzrə tədbirlərin müəyyən edilərək həyata keçirilməsində köməklik göstərmə və s. [10, s.47-48].

İstintaq hərəkətlərinin seçimi, onların aparıl-

ması ardıcılığı və taktikası, isti izlərlə cinayətlərin istintaqı zamanı istifadə edilən metodlar və vasitələr, onlarda iştirak edən subyektlərin dairəsi cinayətlərin istintaqı prosesinin həyata keçirildiyi şəraitdən asılıdır. Subyektlərin cinayətlərin açılması və istintaqına yönələn hərəkətlərin məqsədyönlü xarakter daşması və effektiv olması üçün baş verən hadisələrin və onların nəticələrini obyektiv və əhatəli qiymətləndirmək zəruridir [16, s.22].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, mütəxəssisin bir sıra istintaq hərəkətlərinin iştirakının bəzi təşkilati, taktiki və prosessual aspektlərini nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 236.5-ci maddəsində göstərilir ki, “baxış zamanı müstəntiq müstəqil və ya mütəxəssisin köməyi ilə izləri, əşyaları, sənədləri, habelə gələcəkdə iş üzrə sübut əhəmiyyəti kəsb edə biləcək digər əşyaları götürür”.

İ.U.Məmmədov qeyd edir ki, “hadisə yerinin xarakterindən və onun məzmunundan asılı olaraq, müstəntiq baxışın aparılmasında xüsusi bilik və bacarığa malik olan mütəxəssisin köməyindən istifadə edə bilər. Mütəxəssis qismində kriminalist, bioloq, həkim, mühəndis, kimyaçı və başqa ixtisas və ya peşə mənsubiyyəti olan şəxslər dəvət edilə bilər” [1, s.711].

Hadisə yerinə baxış – mütəxəssisin rolunun daha açıq şəkildə təzahür etdiyi istintaq hərəkətidir. Bir sıra kateqoriyalı işlər üzrə (məsələn, texnogen qəzalar, yanğınlar və s.) mütəxəssisin iştirakı olmadan hadisə yerinə baxışın effektiv aparılması sadəcə olaraq mümkün deyildir. Bir sıra müəlliflər, ümumiyyətlə, hadisə yerinə baxışda mütəxəssisin məcburi iştirakı kimi müddəaları özündə əks etdirən maddənin qanunvericiliklə təsbit edilməsini təklif edirlər. Fikrimizcə, hər bir cinayət işinin istintaqı zamanı mütəxəssisin hadisə yerində iştiraka cəlb edilməsinin məcburiliyi kimi müddəanı cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulması o qədər də məntiqli deyildir və bu məsələ konkretləşdirilməlidir.

C.H.Mövsumov bununla bağlı yazır: “Bir çox hallarda baxış zamanı müxtəlif elm, peşə və sənət sahələrinə aid olan məsələlərin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Belə hallarda baxışın obyektiv

və tam aparılması məqsədi ilə xüsusi biliyə malik olan şəxslərin dəvət edilməsi zəruridir. Mütəxəssislər hadisə yerinin planının çəkilməsində, aşkar edilmiş izlərin və digər maddi sübutların düzgün qablaşdırılmasında az rol oynamırlar. Müstəntiq hər bir konkret halda hadisənin xarakterindən asılı olaraq, hansı mütəxəssislərin baxışa dəvət edilməsini dərhal müəyyənləşdirməli və onların iştirakını təmin etməlidir. Mütəxəssislər hadisə yerinin müayinəsində iştirak etməklə müstəntiqin köməkçisi kimi fəaliyyət göstərirlər. Onlar xüsusi biliklərinə əsasən hadisə yerinin vəziyyətinin daha dəqiq müayinə olunmasında və protokolun tam və düzgün yazılmasında və s. bu kimi başqa məsələlərin həllində müstəntiqə yaxından kömək edirlər” [3, s.53].

Baxış zamanı mütəxəssisin təşkilati-taktiki köməyi müstəntiqə sübutların üzə çıxarılmasının düzgün və təhlükəsiz metodlarını və üsullarının seçimində məsləhətlər vermək; işə aid olan predmetlər, xüsusiyyətlər, əhəmiyyətli əlamətlər haqqında məlumatları protokolda qeyd etməkdə kömək etmək və s. ifadə olunur. Mütəxəssisin elmi-texniki köməyi sübutların aşkarı, təsbiti və götürülməsi zamanı elmi-texniki vasitələrin düzgün tətbiq edilməsində, müstəntiqin tapşırığı ilə ölçmələrin, fotoçəkilişin, videoyazının aparılmasında, baxışın ayrı-ayrı vəziyyətlərini əks etdirən edən planların, sxemlərin tərtibində kömək etməkdən ibarətdir [15, s.18].

Mütəxəssisin hadisə yerinə baxışa cəlb edilməsinin ümumi və xüsusi məqsədlərini fərqləndirmək olar. Ümumi məqsədlərə aid etmək olar: texniki axtarış vasitələrinin tətbiqi; texniki vasitələrin (foto, video çəkiliş) köməyi ilə baxışın gedişi və nəticələrinin qeydə alınması; aşkar edilmiş predmetlərin xassə və xüsusiyyətlərinin müstəntiqə izahı və s. Mütəxəssisin cəlb edilməsinin xüsusi məqsədləri qismində göstərilə bilər: müstəntiqin tapşırığı ilə aşkar edilmiş obyektlərin ilkin tədqiqatı; aşkar edilmiş predmetlərlə düzgün davranış üzrə müstəntiqə məsləhətlərin verilməsi; götürülmüş predmetlərin protokolda düzgün təsvirində müstəntiqə kömək göstərmə və s. [9, s.216-217].

Professor C.H.Mövsumov hadisə yerinə baxış zamanı mütəxəssis qismində kriminalistlərin cəlb

olunmasının zəruriliyini də xüsusi olaraq vurğulayırdı. Belə ki, müəllif bununla bağlı yazırdı: “Baxışın tam və ətraflı aparılması məqsədi ilə çox halda mütəxəssis-kriminalistlərin də iştirakı tələb edilir. Məsələn, hadisə yerində odlu silahın tətbiq edilməsini göstərən izlər qaldıqda, yaxud sındırma alət izləri və sair izlər olduqda mütəxəssis – kriminalistlərin iştirakı xüsusi ilə vacibdir” [3, s.53-54].

Məlum olduğu kimi, baxışın bir sıra növləri vardır ki, onlardan biri də insan meyitinə baxışdır. Bu istintaq hərəkətində bir çox hallarda mütəxəssisin də iştirakı zəruriliyi yaranır. İ.U.Məmmədov yazır: “İnsan meyitinə baxışının keçirilməsində məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssis, o olmadıqda, pataloq-anatom, cərrah və ya digər həkim iştirak etməlidir. Zərurət olduqda həkimdən başqa, digər mütəxəssislər də dəvət edilə bilər. Məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssisin iştirakı məhkəmə-tibb ekspertizasını əvəz edə bilməz və mütəxəssisin meyitin baxışında iştirakı onun gələcəkdə həmin iş üzrə ekspert qismində iştirakını istisna etmir. Baxış meyitin bədəninin, paltarının, ayaqqabılarının və onun üzərində aşkar edilmiş digər əşyaların baxışının keçirilməsini nəzərdə tutur. İnsan meyitinə baxışı zamanı meyitin olduğu yer, onun cinsi, təxmini yaşı, üzərində izlərin və ləkələrin olub-olmaması paltarının və ayaqqabılarının xarici görünüşü, zədələrin olub-olmaması və s. müəyyən edilməlidir” [1, s.712].

CPM-in 238.4-cü maddəsinə (şəxsi müayinə) uyğun olaraq, “zəruri hallarda şəxsi müayinə həkimin və ya məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssisin iştirakı ilə və ya qanunla müəyyən edilmiş hallarda həkim-narkoloq, həkim olmadıqda isə feldşer-narkoloq tərəfindən aparılır”.

İ.U.Məmmədov bununla bağlı daha sonra qeyd edir: “Həkim-narkoloq, həkim olmadıqda isə feldşer-narkoloq tərəfindən şəxsi müayinənin aparılmasını zəruri edən hallar “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanununda nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 25-ci maddəsinə əsasən insan bədənini daxilində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin gizlədilməsi hallarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə tibbi müayinə hə-

yata keçirilə bilər. Şəxsin öz bədənini daxilində narkotik vasitələr və psixotrop maddələr daşması haqqında əsaslı sübutlar olduqda, həmin şəxs tibbi müayinədən keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 avqust 2000-ci il tarixli 135 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik sərxoşluq vəziyyətinin, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakı və insan bədənini daxilində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin gizlədilməsi hallarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə tibbi müayinənin keçirilməsi Qaydası”na görə, tibbi müayinə vasitəsi ilə müayinə olunan şəxsin orqanizmində tədqiqat nəticəsində aşkarlanan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin növü, ehtiyac olduqda miqdarı və təxmini istehlak etmə vaxtı təyin olunur” [1, s.716-717].

Cinayət-Prosessual Məcəllənin “axtarış və ya götürmə zamanı iştirak edən şəxslər” adlanan 244-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə uyğun olaraq “zəruri hallarda axtarış və ya götürmənin aparılmasında tərəcəməçi və mütəxəssis iştirak edə bilər”.

R.İ.Qasimov bununla bağlı qeyd edir ki, “mütəxəssis o halda axtarış və götürmənin aparılmasına cəlb edilir ki, axtarış və ya götürmənin gedişində xüsusi axtarış cihazlarının və vasitələrinin tətbiqi, texniki təhlükəsizlik məsələlərinə dair məsləhət və tövsiyələrin verilməsi, habelə axtarılan əşya və sənədlərin saxlanması biləcəyi yerlərin yoxlanılması və aşkar edilmiş əşyalarla davranış qaydalarını bilən şəxs tərəfindən həmin əşyaların götürülməsi nəzərdə tutulmuş olsun. Zərurət olduqda, iynə görə axtarılan əşyaların və ya şəxslərin aşkar edilməsi üçün xidməti itlə birlikdə kinoluqun da dəvət edilməsi məqsədəuyğundur” [1, s.734].

Mütəxəssislərin biliklərindən və bacarıqlarından taktiki cəhətdən savadlı istifadə edilməsi praktiki olaraq həmişə axtarışın nəticəliliyinin yüksəlməsinə və onun aparılmasına sərf olunan vaxtın azalmasına səbəb olur.

Cinayətlərin tez bir zamanda açılmasına kömək edən təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərindən biri olan axtarışın keçirilməsinə cəlb olunan mütəxəssislərin dairəsi müxtəlifdir (onların sırasında kriminalistlər, əmtəəşünaslar, mühəndislər, zərgərlər, dağcıqlar və s. ola bilər). Bu məsələ konkret hallarla və bu məqamda təşəkkül tapmış istintaq şəraitindən asılı olaraq müəyyən edilir [16, s.23].

Xüsusi ədəbiyyatda axtarışın keçirilməsinə mütəxəssisin cəlb edilməsinin müəyyən məqsəd və vəzifələri fərqləndirilir:

- gizlədilmiş predmetlərin və gizli saxlanc yerlərinin üzə çıxarılması üçün elmi-texniki vasitələrin tətbiqi;

- bu və ya digər predmetlərin və obyektlərin əsl mahiyyətinin müəyyən edilməsi (məsələn, farmakoloq, kimyaçı, bioloq dərman, kimyəvi və bitki mənşəli narkotik vasitələrin tapılmasında kömək edə bilər; zərgərin köməyi ilə qiymətli daşların əyari müəyyən edilir və s.);

- qiymətli əşyaların və digər axtarılan predmetlərin gizlədilməsinin mümkün üsullarının müəyyən edilməsi [6, s.63].

Hesab edirik ki, mütəxəssislər qeyd olunanlarla yanaşı, həm də aşağıdakı məqsədlərlə də axtarışa cəlb edilə bilərlər:

- yerin relyefinin öyrənilməsi, axtarışın keçirildiyi sahənin sərhədlərinin müəyyən edilməsi; tikilinin xarakterinin, zirzəmi və damın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, gizli saxlanc yerləri ola bilən gizli boşluqların aşkarı (kriminalistlər, mühəndislər və s.);

- gizlədilmiş obyektlərin aşkarı üzrə texniki imkanların nümayiş etdirilməsi (münaqişəli vəziyyətlərdə) və bununla da həтта kömək olmadan da axtarılan obyektin tapılacağı barədə təsəvvürün yaradılması;

- xüsusi biliklər və vərdislər tələb edən tapşırıqların yerinə yetirilməsi (elektrik montyoru, dalğıcı və s.);

- texniki təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması məsələləri üzrə məsləhət və tövsiyələrin verilməsi (zəhərli və partlayıcı maddələrlə, elektrik cihazları, silahla davranış zamanı və s.);

- aşkar edilmiş kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin ilkin tədqiqi;

- predmetlərin və onların üzərində izlərin aşkarında, tapılmış predmetlərin götürülməsində, qablaşdırılmasında, daşınmasında, qeydə alınmasında köməklik göstərmə və axtarışın nəticələrinin müzakirə edilməsi;

- müqayisəli tədqiqat üçün sərbəst nümunələrin axtarışı (xətt nümunələri və s.), belə obyektlər istintaqı aparılan hadisə ilə birbaşa bağlı olmasalar da, onlar müqayisəli materiallar olmadığı şə-

raitlərdə eyniləşdirmə tədqiqatını aparmağa imkan verirlər.

Axtarış zamanı digər mühüm vəzifələr də həll edilməlidir: tapılmış obyektlərin zərərçəkənə və ya şübhəli şəxsə məxsusluğunu sübut edən informasiyanın toplanması; sonradan ekspertiza icraatı zamanı ekspert tədqiqatı obyektləri qismində çıxış edə bilən obyektlərin aşkarı, qeydə alınması və götürülməsi; hadisə yerində iz qoyan obyektlərin aşkarı və ilkin tədqiqi və s. Məsələn, dərman preparatları arasında narkotik vasitələrin, qan izlərinin, bioloji mənşəli digər izlərin aşkarı üçün mütəxəssis tərəfindən bilavasitə axtarış yerində ekspres-metodlardan istifadə etməklə ilkin tədqiqatlar aparıla bilər (o şərtlə ki, əgər belə ilkin tədqiqatlar tədqiq edilən obyektlərin itirilməsinə, onun xarici görünüşünün, xassə və keyfiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olmayacaq, sonradan ekspert tədqiqatının aparılması imkanını istisna etməyəcəkdir) [16, s.23-25].

CPM-in 262.3-cü maddəsinə (istintaq eksperimenti) görə, "müstəntiqin dəvəti ilə istintaq eksperimentinin aparılmasında, həmçinin şahid, mütəxəssis, müəllim, həkim və digər şəxslər iştirak edirlər".

C.H.Mövsumov bununla bağlı yazırdı: "Dəvət olunan mütəxəssislər yoxlanan hadisənin süni olaraq yenidən bərpa edilməsində, eksperimentdə iştirak edən şəxslərin düzgün yerləşdirilməsində, habelə aparılan təcrübi hərəkətlərin yüksək səviyyədə, səhvsiz yerinə yetirilməsində və alınan nəticələrin protokola tam qeyd edilməsində müstəntiqə yaxından kömək edə bilərlər" [4, s.131]. K.Q.Sarıcalinskaya da qeyd edir ki, "istintaq eksperimentinin həyata keçirilməsi zamanı mütəxəssis müstəntiqə təcrübənin hazırlanmasında, zəruri materialların seçilməsində, təcrübənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində və s. kömək edir" [3, s.75].

İstintaq eksperimentində mütəxəssisin iştirakının məqsədəuyğunluğu onunla şərtlənmişdir ki, bu istintaq hərəkəti təcrübələrin, sınaqların keçirilməsi ilə bağlıdır. Mütəxəssis yoxlanılan hərəkətin həyata keçirildiyi vəziyyətə maksimal yaxın olan şəraitin yaradılmasında, nəzərə alınmasında səhvlərə, düzgün olmayan nəticələrə gətirə bilən bütün halların hesaba alınmasında əhəmiyyətli kömək göstərə bilər.

Müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin alınması kimi istintaq hərəkətində də (CPM-in 275-ci maddəsi) mütəxəssisin iştirakı məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə ki, bu istintaq hərəkətində iştirak edərək mütəxəssis müstəntiqə hansı və nə qədər sayda nümunələrin zəruri olması ilə bağlı məsləhətlər verə bilər, nümunələrin alınması qaydasını hazırlaya, istintaq hərəkəti zamanı onda düzəlişlər edə, zəruri hallarda isə müstəntiqin tapşırığı ilə özü nümunələrin götürülməsini həyata keçirə bilər [15, s.20-21].

Mütəxəssis istintaqı aparın şəxsi əvəz etmədən onun tapşırığını yerinə yetirir və istintaq hərəkətinin texniki tərəfini təmin edir, yəni öz xüsusi biliklərindən istifadə edərək lazımı müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin alınması və onların təsbiti üçün zəruri olan şəraitlərin yaradılmasında iştirak edir.

İş üzrə istintaqı aparın və ekspertiza təyin etməyi planlaşdıran şəxs (müstəntiq) ekspert qarşısında sualların qoyulması üçün mütəxəssisi cəlb edə bilər.

Məhkəmə-istintaq təcrübəsinin təhlili göstərir ki, mütəxəssis ekspertizanın təyin edilməsi zamanı istintaqı aparın şəxsə aşağıdakı xarakterli köməyi göstərə bilər:

- müəyyən növ ekspertizanın təyini üçün işdə olan materialların kifayət etməsi, ekspertizanın aparılması üçün zəruri olan müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr, onların haradan və necə alınması, işin ayrı-ayrı halları barədə öz mülahizələrini söyləyə bilər;

- müasir imkanlara əsaslanaraq konkret ekspertizanın təyininin məqsədəuyğunluğu haqqında öz fikirlərini bildirə, istintaqı maraqlandıran sualların ekspertizanı təyin etmədən həllinin mümkün olmadığını göstərən dəlilləri gətirə bilər;

- həll edilməsi məqsədəuyğun olan sualları formulə etməkdə kömək göstərə, onların qoyuluşunun məntiqi ardıcılığını göstərə, ekspert tədqiqatına göndəriləcək maddi sübutların necə qablaşdırılması barədə məsləhət verə bilər [16, s.22].

Qeyd olunanlarla yanaşı, digər istintaq hərəkətlərinin təşkili və keçirilməsində də mütəxəssislər iştirak edə bilərlər. Məsələn, mütəxəssis-psixoloqun dindirmənin aparılmasında köməyindən istifadə edilməsi də perspektivli hesab edilə bilər. Dindirmə zamanı mütəxəssis-psixoloqun

müstəntiqə kömək göstərmək iqtidarında olduğu məsələlər kifayət qədər genişdir. Məsələn, dindirmənin aparılması taktikasının müəyyən olunması və ya onun çevik şəkildə korrektə edilməsi; dindirmədə şəxsin davranışı nəzərə alınmaqla alınmış ifadələrin mötəbərliyinin qiymətləndirilməsinə müstəntiqə kömək göstərilməsi və s. Bununla bağlı xüsusi texniki vasitələrdən istifadə də mümkündür. Öz fikrini bildirmək, məsləhət və tövsiyələr vermək üçün mütəxəssis digər istintaq hərəkətlərində iştirak üçün də cəlb edilə bilər. Məsələn, xüsusi biliklər tələb edən kifayət qədər mürəkkəb nəticələr alındığı hallarda istintaq eksperimenti mütəxəssisin peşəkar şərh (izahı) ilə müşayiət oluna bilər ki, bu şərh də müəyyən rəy (sənəd) formasında verilə bilər. Fikrimizcə, bununla bağlı müddələrin cinayət-prosessual qanunvericiliyə daxil edilməsi də məntiqli olardı.

Beləliklə, əvvəlki qanunvericiliklə müqayisədə qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə mütəxəssisin prosessual statusu ilə bağlı qeyd olunan və digər dəyişikliklər, sözsüz ki, əhəmiyyətlidir, onlar məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatlarından irəli gələrək cinayət mühakimə icraatında xüsusi biliklərdən istifadə hüdudlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişlər.

Hesab edirik ki, cinayət mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarından istifadə məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı dörd əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilməlidir:

- cinayət mühakimə icraatında iştirakın əlavə formalarının qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməklə mütəxəssisin prosessual statusunun hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi;

- Cinayət-Prosessual Məcəlləyə uyğun dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə mütəxəssis tərəfindən tərtib edilən sənədlərə (arayışlar, obyektlərin ilkin tədqiqi aktları, digər sənədlər) prosessual statusun verilməsi;

- mütəxəssisin iştirakı ilə istintaq hərəkətlərinin icraatı zamanı prosesin digər iştirakçılarının qanunla qorunan maraqlarının və hüquqlarının müdafiəsinin təmini;

- mütəxəssisin iştirakı ilə istintaq hərəkətlərinin icraatının prosessual qaydasının təkmilləşdirilməsi.

Mütəxəssisin iştirakı ilə istintaq hərəkətinin icraatı qaydasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə xüsusi mütəxəssis anketinin işlənilib hazırlanması və təbiiqi məqsədmüvafiq hesab edilməlidir. Bu

anket mütəxəssis tərəfindən doldurulmalı və orada əksini tapmış məlumatların mötəbərliyi mütəxəssisin imzası ilə təsdiq olunmalıdır [8, s.22-25].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası/C.N.Mövsumovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016.
2. İstintaq taktikası/K.Q.Sarıcalinskaya və başqaları. Bakı, 1991.
3. Mövsümov C.N. İbtidai istintaq. Bakı, 1973.
4. Виноградова О.С. Роль специалиста при производстве обыска//Актуальные проблемы криминалистики и судебной экспертизы. Сб.н.тр. по материалам научно-практ.интернет конфр. Ижевск, 2009. Вып.4.
5. Иванов А.Н. Производство обыска: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты. Саратов, 1999, с.63.
6. Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты. М., 1990, с.12.
7. Константинов А.В. Процессуальные и организационные проблемы участия специалиста в уголовном судопроизводстве на стадии предварительного расследования: автореф.дисс...к.ю.н. М., 2006.
8. Кубанов В.В. Участие специалиста при производстве осмотра места происшествия в современных условиях//Евразийский юридический журнал. 2015. №5(84), с.216-217.
9. Курзинер Е.К. Участие специалиста в следственных действиях//Вестник ЮУрГУ. Серия «Право», вып.13. 2008, №2.
10. Махов В.Н. Участие специалистов в следственных действиях: уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование: автореф.дисс...к.ю.н. М., 1972, с.10.
11. Мельникова Э.Б. Участие специалиста в следственных действиях. М., 1964, с.48.
12. Москаленко А.Н. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия преступлений по горячим следам: дисс...к.ю.н. Волгоград, 2002, с.98.
13. Пырьева Е.И., Потанина И.В. Участие специалиста в осмотре места происшествия, местности и помещений//Актуальные вопросы борьбы с преступлениями. 2016. №1, с.60-62.
14. Савицкая И.Г. Формы участия специалиста в уголовном судопроизводстве. Автореф.дисс...к.ю.н. Владимир, 2012.
15. Сысенко А.Р. Участие специалиста в обыске, проводимом при расследовании преступлений по горячим следам//Психопедагогика в правоохранительных органах. 2011. №3(46).
16. Тхакумачев Б.Ю. Тактико-организационные особенности участия специалиста при производстве следственных действий. Автореф.дисс...к.ю.н. Нальчик, 2005.

Анар МИКАЙЛОВ

НЕКОТОРЫЕ ФАКТИЧЕСКИЕ, ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ УЧАСТИЯ СПЕЦИАЛИСТА В ОТДЕЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрен ряд организационно-процессуальных аспектов участия специалиста на стадии досудебного производства, систематизированы основные принципы участия специалиста в следственных действиях. Проведен анализ некоторых тактических, организационных и процессуальных особенностей участия специалиста в осмотре места происшествия, личном обследовании обыске, следственном эксперименте и прочих следственных действиях. Определены основные направления совершенствования правового регулирования вопросов применения специальных знаний и умений специалиста в соответствии с целями и задачами уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: уголовно-процессуальный кодекс, следственные действия, специалист, принципы, осмотр места происшествия, личное обследование, обыск, следственный эксперимент.

Anar MIKAYILOV

THE ORGANIZATIONAL, TACTICAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF THE SPECIALISTS PARTICIPATION IN INDIVIDUAL INVESTIGATIVE ACTIONS**SUMMARY**

A number of organizational and procedural aspects of the specialist's participation in the pre-trial stage of criminal proceedings and the basic principles of the specialist's participation in the investigation are systematized in this article. Some tactical, organizational and procedural features of specialist's participation in the scene of crime, personal inspection, research, investigational experiment and other investigative actions were analyzed. The main directions of improving the legal regulation of the use of special knowledge and the expert's skills in accordance with the goals and objectives of the criminal proceedings are identified.

Key words: criminal-procedural codex, investigational acts, expert, principles, review to the scene of crime, personal inspection, research, investigational experiment

Barat SADIQOV

*Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
II kurs magistr dinləyicisi, Saatlı RPŞ-nin
İctimai Təhlükəsizlik Bölməsinin
polis sahə rəisi, polis baş leytenantı
e-mail: sadiqovbarat1234@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.62130/UXUS2567>*

PROSESSUAL QƏRARLARIN CİNAYƏT PROSESİNDƏ YERİ VƏ ROLU

XÜLASƏ

Cinayət prosesi nəzəriyyəsində tədqiq olunan məsələlərdən biri də “prosessual qərar” institutudur. Elmi ədəbiyyatlarda bir çox nəzəriyyəçilər qərar və prosessual qərar anlayışları arasında fikir müxtəlifliyinə sahibdir. Biz cinayət prosessual hüquq baxımından qərarın mahiyyətini və onun prosessuallığını araşdırmışıq. Qərarın prosessual xarakter daşması qərarı qəbul edən subyekt və onun qəbul edilmə forması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bu məqalədə bir sıra məsələlər araşdırılmışdır. Bu məsələlərə qərar və prosessual qərar anlayışı, onların növləri, xüsusiyyətləri və s. aiddir.

Açar sözlər: qərar, cinayət mühakimə icraatı, cinayət işi, cinayət prosesi, istintaq hərəkətləri

Prossesual qərarların mahiyyəti məsələsi uzun müddət cinayət prosesi nəzəriyyəsində tədqiq olunan əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Cinayət-prosessual qərarlarla bağlı tədqiqatlarla P.A. Lupinskaya, O.Y. Bayev, V.P. Bojyev, N.V. Bulanova və digərləri məşğul olmuşlar.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar içərisində ən geniş yayılmış nəzəriyyə O.Y. Bayevə məxsusdur. Belə ki, O.Y. Bayevin apardığı tədqiqatların nəticələrindən qənaətə gələrək belə deyə bilərik ki, bütün cinayət işləri üzrə icraatı onun çərçivəsində aparılan cinayət-prosessual araşdırmaları və bu araşdırmanı həyata keçirən subyektin müəyyən lokal vəzifələrə dair qərarlar qəbul etməsinin ardıcıl və ya paralel şəkildə həyata keçirilməsi kimi başa düşmək olar. Bu vəzifələrin minimal zəruri siyahısı cinayət işi üzrə sübutların təqdim olunması predmetinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi, həmçinin onların praktiki reallaşdırılması ilə müəyyən olunur.

Ümumiyyətlə, qərar anlayışı nəzəriyyədə müxtəlif mənalarda başa düşülə bilər. Bunlar əsasən bir şeyin edilməsi üçün düşünülmüş niyyət, nəti-

cə, müzakirə nəticəsində qənaət və ya qərar qəbul etmək kimi mənalarda işlədilir. Qərar qeyri-müəyyənliyi azaltmaq və ya problemlə vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə qəbul edilir. Psixologiya elminə görə, qərar ənənəvi olaraq, məqsədə çatmaq üçün fərdin hərəkət strategiyalarının və ardıcılığının formalaşması kimi təyin olunur.

O.Y. Bayevin fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. O.Y. Bayevin apardığı araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, cinayət prosesində qərar qəbul edən subyektlər yalnız peşəkar əsaslarla funksiyalarını həyata keçirən şəxslər (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, hakim) deyil, həm də prosesə cəlb olunan bütün şəxslərdir. Belə ki, cinayət işləri üzrə icraatın hər bir iştirakçısı qərar qəbul etmək zərurəti ilə qarşılaşır və bu qərarlar cinayət işində onların rolunu və cinayət haqqında məlumatın və ya istintaqı aparılan cinayət işi ilə bağlı iştiraklarını müəyyən edir. Həmçinin qərar qəbul etmə üsulu vahiddir, lakin fərq isə qarşılarına çıxan hüquqi problemlə vəziyyətlərdədir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, O.Y. Bayev cinayət işləri üzrə icraat zamanı

qəbul olunan qərarları iki yerə ayırır:

1. Cinayət-prosessual qərarlar;
2. Cinayət prosesində qəbul olunan qərarlar.

Birinci kateqoriya qərarlara təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən qəbul edilən qərarlar aiddir. Belə ki, bu subyektlər qanunvericinin səlahiyyətləndirdiyi və qərarların qəbul edildiyi şəxslər üçün məcburiyyət yaradan səlahiyyətli subyektlərdir (məsələn, məhkəmənin təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanma müddətinin uzadılması barədə qərarı və s.). İkinci kateqoriya qərarlara isə cinayət prosesinin digər iştirakçılarının qəbul etdiyi qərarlar daxildir. Burada qərar dedikdə tərəflərin verdikləri vəsatətlər başa düşülür.

Bu sahədə aparılan digər bir araşdırma isə professor P.A.Lupinskaya məxsusdur. Onun fikrinə, cinayət prosesi nəzəriyyəsinin vacib məsələsi cinayət prosesində qərar qəbul etmə ilə bağlı hüquq tətbiqi fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Yəni qərar qəbul etmə hüququnun dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər arasında bölgüsü, qərar qəbul edilməsi qaydalarında, qərarlara qoyulan tələblərdə və onların qanuniliyinin, əsaslılığının və ədalətliliyinin təminatlarında cinayət prosesinin prinsiplərinə riayət edilməsidir. Bu məsələləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, qərar qəbul edilməsi prosesində şəxslərin hüquqlarının təminatı, qəbul edilən qərardan şikayət və qərarın icra edilməsi məsələsi xüsusi diqqətəlayiqdir.

Şübhəsiz ki, “prosessual qərar” anlayışı “qərar” anlayışından daha genişdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 7.0.43-cü maddəsinə əsasən prosesual qərar dedikdə, cinayət işi və yaxud cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hakimlərin və ya hakimlərin (hökmlər istisna edilməklə), habelə təhqiqatçının, müstəntiqin, yaxud prokurorun Cinayət Prosesual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada qəbul etdiyi prosesual akt başa düşülür.

Cinayət mühakimə icraatında qəbul edilən qərarlar cinayət təqibi orqanlarının, məhkəmənin gündəlik fəaliyyətinin ifadəsidir və dövlətin sosial siyasətində iştirak etmək məqsədini güdür. Bu məqsəd qarşıda duran məqsədlərin və tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə cinayət prosesinin təyinatına nail olmaqdır.

Görünür ki, prosesual qərarlar cinayət prosesinin məqsədinə xidmət edən hüquqi vasitədir. Bu

tezisin tam əksini təqdim edən isə məhkəmə hökümüdür – hüququn yekun aktı olaraq, o, təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun, bəzən isə məhkəmənin cinayət mühakimə icraatının ilkin mərhələlərində qəbul etdiyi prosesual qərarların qanuniliyindən və əsaslandırılmasından asılıdır. Buna görə də yalnız hökm deyil, həmçinin digər prosesual qərarlar AR Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan vəzifələrin həllinə xidmət etməlidir. Hər bir hüquqi vəziyyətdə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, məhkəmə fiziki və hüquqi şəxslərin cinayətlərdən zərər çəkmiş hüquq və qanuni maraqlarının qorunması məqsədini rəhbər tutmalı, eyni zamanda şəxsin qanunsuz və əsassız ittihamdan, məhkum olumasından, hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından qorunmasına diqqət etməlidir.

Cinayət-prosessual qərarın qanuniliyini təmin edən onun prosesual və maddi hüquq normalarına uyğunluğudur. Bu həm qərarın məzmununa, həm də formasına aiddir. Qərarda onun hüquq normalarına əsaslandığı açıq şəkildə göstərməlidir, qərarlarda qanun normalarına konkret istinadlar və bu normaların tətbiqinin izahı yer almalıdır. Şübhəsiz ki, qərar müvafiq şəxs tərəfindən və qanunda göstəriləndiyi qaydada qəbul edilməlidir.

Hər hansı bir prosesual qərar hüquq tətbiq edən şəxsin digər mümkün qərarlar arasında seçiminin nəticəsini əks etdirir. Bu fəaliyyət faktların və işin aparılması ilə bağlı məsələlərin qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Qərarın vacib bir xüsusiyyəti onun qanuniliyinin və əsaslılığının təmin edilməsidir. Qanunilik və əsaslılıq anlayışları bir-birinə bağlıdır və qarşılıqlı olaraq təsirlidir. Prosesual qərar adətən “nə müəyyən edilib?” sualına cavab verir və həmçinin qəbul edilən qərarı və onun nəticələrini (məsələn, “cinayət işi başlama”, “cinayət işini dayandırma” və s.) təsvir edir. Prosesual qərarın əsaslandırılması qərarın tərkib hissələrinin nə qədər məntiqi əlaqəli olduğunu və həmin qərarın qəbul edilməsi zamanı hansı məlumatlara əsaslandığını göstərir. Yəni qərarın əsaslandırılması onun qəbul olunmasında hansı halların nəzərə alındığını başa düşməyə kömək edir.

Prosessual qərarlar hüquqi faktlar hesab olunur, çünki onlar hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına sə-

bəb olur. Buna misal olaraq cinayət işinin başlanması, dayandırılması və xitam olunması barədə qərarları göstərmək olar.

Prosessual qərarları hüququn tətbiqinə dair aktlar kimi nəzərdən keçirərkən, onların cinayət qanununun tələblərinin yerinə yetirilməsindəki rolunu qiymətləndirmək vacibdir.

P.A.Lupinskayanın apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, qərar qanunla müəyyən edilmiş prosessual formada ifadə edilən, dövlət orqanı və ya vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri çərçivəsində qanunla müəyyən edilmiş qaydada hüquqi məsələlərə cavab verdiyi, işin faktiki vəziyyəti və qanun normalarına əsaslanan, həmçinin cinayət prosesinin məqsədinə çatmağa yönəlmiş fəaliyyətlər barədə hökm verən, hakimiyyət ifadəsini daşıyan aktlardır.

Elmi ədəbiyyatlarda qərarlar əsas və köməkçi olmaqla iki yerə ayrılır. Əsas qərarları qəbul edərkən və onları əsaslandırarkən hüquq tətbiqedicisi toplanmış sübutları qiymətləndirir, iş üzrə və yaxud cinayət haqqında məlumatın araşdırılması zamanı müəyyənləşdirilmiş halları təhlil edir və bu fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanaraq cinayət hüququ mübahisəsinin əsas suallarına cavab verir. Bu suallara aiddir: cinayət hadisəsi baş vermişdirmi və şəxsin hərəkətlərində cinayət tərkibi mövcuddurmu; işin dayandırılması üçün əsaslar varmı, o cümlədən bəraətverici əsaslar mövcuddurmu və s. Əsas qərarlarda həmçinin köməkçi xarakter daşıyan məsələlər (irəli sürülən mülki iddia ilə bağlı qərarlar, maddi sübutların taleyi, prosessual xərcin bölüşdürülməsi məsələləri) müzakirə olunur.

Cinayət işinin əsas məsələlərinin qanuni və əsaslandırılmış həlli məqsədi güdən prosessual qərarlar, bəzən köməkçi (müvəqqəti) xarakter daşıya bilər. Belə qərarlara konkret istintaq hərəkətlərinin aparılması və ya prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi barədə qərarlar nümunə ola bilər.

Həmçinin qərarlar funksional təyinatına görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Cinayət işinin başlanmasını müəyyən edən qərarlar (cinayət işinin başlanması barədə qərar);

2. İştirakçıların prosessual statusunu müəyyən edən qərarlar (zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı

kimi tanınması barədə qərar, təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb edilməsi barədə qərar);

3. İstintaq hərəkətlərinin aparılması hüququnu verən qərarlar (dindirmə, üzləşdirmə, axtarış, ifadələrin yerində yoxlanılması, ekspertiza təyin edilməsi və s.);

4. Prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi barədə qərarlar.

Qərarlar cinayət prosesinə cəlb olunan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi və cinayətlərin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması məqsədilə də qəbul oluna bilər.

P.A.Lupinskayanın 1972-ci ildə nəşr olunan "Cinayət prosesində qərarların hüquqiliyi və əsaslılığı" adlı əsərində qeyd olunur ki, cinayət-prosessual elmin mühüm vəzifələrindən biri prosessual qərarların təbiətini, qərarların qəbul edilməsi mexanizmini, onların qanuniliyi, əsaslılığı və ədalətliyinin təmin edilməsi zəmanətlərini araşdırmaqdır.

Bundan əlavə P.A.Lupinskayanın 2006-cı ildə nəşr olunan müəllifi olduğu "Cinayət prosesində qərarlar: nəzəriyyə, qanunvericilik və praktika" monoqrafiyasında isə xüsusi olaraq qeyd olunur ki, qərar cinayət işinin başa çatdırılmasının nəticəsidir və bu, səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən yerinə yetirilən bütün əvvəlki fəaliyyətlərin nəticəsidir.

Bu baxımdan qəbul edilən qərarların qanuniliyi və əsaslılığı hər zaman cinayət işi üzrə faktiki halların müəyyənləşdirilməsindən asılı olacaqdır, çünki məhz bu hallar cinayət işinə dair nəticələrin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir. P.A.Lupinskayanın fikrincə, hüquq-mühafizə orqanlarında qanunda göstərilməyən əsaslarla və sosial cəhətdən vacib məqsədlərə çatmaq üçün qərar qəbul edilməsi kimi neqativ halları aşmaq lazımdır.

Qərarların qəbul edilməsində vacib rol hüquqi şüura, müstəntiqin, prokurorun, hakimlərin mənəvi baxışlarına aiddir. Cinayət mühakimə icraatı zamanı qəbul edilən qərarların keyfiyyəti haqqında mühakimələr daimi olaraq qərar qəbul etmə praktikasını öyrənməyi tələb edir. Xüsusilə burada cinayət-hüquqi mübahisələri həll edən şəxslərin şəxsi keyfiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir.

Qərarların ilkin, müvəqqəti və yekun (son) olaraq təsnif edilməsi məsələsinə gəldikdə isə, bi-

zim fikrimizcə, bu daha az dərəcədə prokurorun prosesual qərarlarına aiddir. Hətta prokuror tərəfindən ittiham aktının təsdiqini belə cinayət işi üzrə yekun qərar kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz, çünki iş hələ də məhkəmədə araşdırılacaqdır. Biz məhkəmənin hüquqi qüvvəyə minmiş qərarının yekun qərar olduğunu qəbul edirik. Bu mənada, həmçinin müvəqqəti qərarlar da mövcuddur ki, onlar qüvvəyə minir və qəbul edildiyi andan etibarən yerinə yetirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qeyd etmək istərdim ki, cinayət prosesində qərarlar yalnız qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətli subyektlər tərəfindən qəbul edilir və bu subyektlərin səlahiyyətləri cinayət-prosesual qanunla tənzim-

lənir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin ayrı-ayrı normalarında prosesual qərar qəbul etmək hüququna malik olan şəxslərin dairəsi qeyd olunaraq onların hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır.

Bütün hüquq sahələrində tətbiq edilən ümumi qanunçuluq prinsipi cinayət-prosesual fəaliyyətə də şamil olunur və bu prinsip dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsini və onların qanunsuz qərarlara və ya qərarların qəbul edilməməsinə görə məsuliyyətini nəzərdə tutur. Həqiqətən, qərarın qəbul edilməsi yalnız cinayət-prosesual subyektinin hüququ deyil, həm də onun funksional təyinatı ilə əlaqəli prosesual vəzifəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi
2. Баев М. О. УПК РФ 2001 г.: достижения, лакуны, коллизии, возможные пути заполнения и разрешения последних / М. О. Баев, О. Я. Баев. — Воронеж, 2002.
3. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве. Теория, законодательство, практика. 2-е издание. М., 2010
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qərar>.

Барат САДЫГОВ

МЕСТО И РОЛЬ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

РЕЗЮМЕ

В теории уголовного процесса одним из исследуемых вопросов является институт «процессуального решения». В научной литературе многие теоретики имеют различные мнения о различии понятий «решение» и «процессуальное решение». Мы исследовали сущность решения и его процессуальность с точки зрения уголовно-процессуального права. Процессуальный характер решения связан с субъектом, принимающим решение, и формой его принятия. В статье также рассматриваются ряд вопросов, таких как понятие решения и процессуального решения, их виды, особенности и другие аспекты.

Ключевые слова: решение, уголовное судопроизводство, уголовное дело, уголовный процесс, следственные действия

Barat SADIGOV

THE PLACE AND ROLE OF PROCEDURAL DECISIONS IN THE CRIMINAL PROCESS

SUMMARY

One of the issues studied in the theory of criminal procedure is the institution of the "procedural decision." In academic literature, many theorists have differing opinions on the concepts of "decision" and "procedural decision." From the perspective of criminal procedural law, we have examined the essence of a decision and its procedural nature. The procedural character of a decision is related to the subject who makes the decision and the form in which it is made. At the same time, this article explores a number of issues, including the concepts of decision and procedural decision, their types, characteristics, and so on.

Key words: decision, criminal judicial proceedings, criminal case, criminal process, investigative actions

Yasin MİKAYILLI

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi
Bakı Şəhər Baş Polis İdarəsinin İstintaq
və Təhqiqat İdarəsinin rəis müavini,
polis polkovniki
e-mail: yasin.mikayilli44@gmail.com.
DOI: <https://doi.org/10.62130/JEBO4267>*

TƏHQİQATÇI TƏRƏFİNDƏN CİNAYƏT HAQQINDA MƏLUMATLARIN İSTINTAQ AİDİYYƏTİ ÜZRƏ GÖNDƏRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ BƏZİ PROBLEMLƏRƏ DAİR

XÜLASƏ

Bu məqalədə müəllif cinayətə dair məlumatların müvafiq istintaq orqanına göndərilməsi ilə bağlı cinayət-prosessual qanunvericiliyinin yanlış tətbiqini müzakirə edir. Müəllif istintaq orqanına göndərilən cinayət məlumatlarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətinə aid olduğu halda, ilkin yoxlama materialları ilə birlikdə həmin icra strukturunun eyni istintaq orqanına göndərilməsinin yanlış olduğunu qeyd edir. Bu vəziyyət yoxlanılan şəxsin hərəkətlərində cinayət tərkibinin olduğu ehtimalına əsaslanaraq baş verir. Məqalədə müvafiq normaların elmi-praktik izahı verilir və Cinayət-Prosessual Məcəllənin müəyyən müddələrinin təkmilləşdirilməsi üçün konkret təkliflər təqdim olunur.

Açar sözlər: təhqiqatçı, cinayət haqqında məlumat, ilkin yoxlama, material, istintaq aidiyyəti

Təhqiqatçılar tərəfindən cinayət haqqında məlumatların istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi sahəsində normaların düzgün tətbiq edilməməsi, bu normaların elmi-praktik izahını zəruri etməklə yanaşı, bəzi normaların təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac yaratmışdır.

Təcrübədə geniş surətdə tətbiq olunmasına baxmayaraq cinayət-prosessual qanunvericiliyə əsasən təhqiqatçının cinayət haqqında məlumatı, o cümlədən həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını istintaq aidiyyəti üzrə eyni orqan daxilində istintaq qurumuna göndərmək səlahiyyəti yoxdur.

1. Mövzunun aktuallığı.

Təhlil göstərmişdir ki, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra - CPM) cinayət işlərinin istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi sahəsində normaları bir qayda olaraq düzgün tətbiq olunur, az-az

hallarda mübahisəli qərarlar olduğu halda qanunvericiliyin tələbinə uyğun qaydada həll edilir. Lakin törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatların istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi ilə bağlı vəziyyət fərqlidir; daha doğrusu bu sahədə hüquq normaları düzgün tətbiq edilmir. Mövcud problem bir çox hallarda hüquq tətbiqədən tərəfindən qanunvericiliyin cinayət haqqında məlumatlara baxılması, həmin məlumatlar əsasında aparılan ilkin yoxlama, məlumat və ya materialın istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi sahəsində normalarının, o cümlədən təhqiqatçının cinayət işi başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi ilə bağlı səlahiyyətlərinin düzgün anlaşılmamasından irəli gəlir.

Belə ki, təhqiqatçılar tərəfindən cinayət xarakterli məlumatlar üzrə mümkün olan bütün və ya qismən ilkin yoxlama hərəkətləri (şikayətçi, cinayətdən zərər çəkən, hadisə şahidi və cinayət haq-

qında məlumatda həmin əməli törətməsi istinad olunan şəxsin izahatlarının alınması, baxış, o cümlədən hadisə yerinə baxış keçirilməsi, maddi sübut əhəmiyyəti kəsb edən əşya və ya sənədin götürülməsi, bank məlumatlarının əldə edilməsi, sorguların verilməsi və sair) icra edildikdən sonra müvafiq səbəb və əsaslar olduqda cinayət işi başlanmasa, belə səbəb və əsas olmadıqda isə cinayət işinin başlanmasının rədd olunması haqqında qərarlar qəbul edilməsi əvəzinə, bir çox hallarda toplanmış ilkin yoxlama materialı **“Cinayət haqqında məlumatın istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi”** və ya **“Materialın istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi”** haqqında qərar qəbul edilməklə qanunvericiliyin tələbi pozularaq eyni orqan daxilində istintaq qurumuna (idarəsinə, şöbəsinə, bölməsinə və ya qrupuna) göndərilir. Qeyd olunan qərarlarda səhvən CPM-in ayrı-ayrı normalarına, daha çox da 207.5.3, 213.1.1, 214.3.3 və ya 215-ci maddələrinə istinad olunur.

İstintaq aidiyyəti üzrə göndərilmə sahəsindəki belə təcrübənin yanlış olmasını əsaslandırmazdan əvvəl, qanunvericiliyin bu normalarına istinad olunmasında səhvlərin nədən ibarət olmasını aşağıdakı şəkildə qısaca əsaslandırmaq:

- CPM-in 207.5.3-cü (məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərmək) maddəsinə nəzər yetirdikdə bu normaya istinad olunması formal olaraq haqlı hesab oluna bilər. Lakin əslində aşağıda bu maddə ilə yanaşı həmin Məcəllənin 231.1.1-ci və digər aidiyyəti normalarının təhlilini verərkən əsaslandıracağıq ki, istintaq aidiyyəti üzrə göndərilmə dedikdə, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatın (və ya bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) **bir icra hakimiyyəti orqanı daxilində olan ixtisaslaşmış təhqiqat qurumundan istintaq qurumuna göndərilməsi başa düşülməməlidir.**

- CPM-in 213.1.1-ci maddəsində həmin cinayətin araşdırılması onun səlahiyyətinə aid olmadıqda təhqiqatçının cinayət işini başlamadan törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu norma da təhqiqatçıya məlumatı (və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını) xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının daxilində olan istintaq

qurumuna göndərməsinə imkan vermir. Qeyd olunan maddə məhz həmin icra hakimiyyəti orqanının istintaq aidiyyətində olmayan cinayət haqqında məlumatın (və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) qanunla belə cinayətlərin araşdırılması səlahiyyəti verilmiş digər icra hakimiyyəti orqanına (***məsələn, daxili işlər orqanlarından gömrük xidmətinə***) və ya prokurorluğa göndərilməni nəzərdə tutur.

- CPM-in 214.3.3-cü maddəsində cinayət haqqında məlumatın (və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) deyil, cinayət işi başlanmasından sonra 10 (on) gündən gec olmayaraq sonrakı araşdırmanın aparılması (***daha dəqiq ifadə etsək ibtidai istintaqın davam etdirilməsi – qeyd müəllifindir – Y.M***) üçün həmin cinayət işinin istintaq qurumuna, o cümlədən eyni orqan daxilində olan istintaq qurumuna göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- CPM-in 215-ci (Cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması) maddəsində isə sadəcə dildə ifadə etsək hansı orqanlar tərəfindən hansı cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması müəyyən edilmişdir. Bu orqanlar və cinayətlərin tam dairəsi müvafiq fərmanla tənzimlənmişdir (bu barədə 3.3 yarımbaşlığı altında bəhs edəcəyik).

Eyni zamanda “Materialın istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi haqqında” qərarlarda toplanmış materialın həmin təhqiqat orqanı üzrə istintaq qurumuna göndərilməsi əməldə cinayət tərkibinin olması ilə əsaslandırılır. Halbuki ibtidai araşdırılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyət dairəsinə aid olan cinayət faktı üzrə əməldə cinayət tərkibinin olması təhqiqatçının bu materialı həmin təhqiqat orqanına daxil olan istintaq qurumuna göndərilməsi üçün deyil, eləcə özü tərəfindən cinayət işinin başlanması üçün əsasdır, başqa sözlə, əməldə cinayət tərkibinin olmasını müəyyən edən təhqiqatçı cinayət işinin başlamaq vəzifəsini bilavasitə özü daşıyır. Yaddan çıxarılır ki, əməldə cinayət tərkibi varsa təhqiqatçı özü cinayət işi başlamalı və zəruri hallarda 10 gün müddətində təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərini yerinə yetirərək (başqa sözlə, CPM-in 214.1.1-ci maddəsinə əsasən ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı şəklində təhqiqat aparmaqla) cina-

yət işini istintaq qurumuna göndərməlidir. Əks halda, yəni əməldə cinayət tərkibi yoxdursa və ya CPM-in 39.1 və 40-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş digər hallarda təhqiqatçı özü cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir.

Ümumiyyətlə, cinayət-prosessual qanunvericilikdə təhqiqatçının xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətinə aid edilmiş cinayətlər üzrə ilkin yoxlama materialını həmin orqan daxilində olan istintaq qurumuna göndərmək imkanı nəzərdə tutulmamışdır. Çünki istintaq aidiyyəti qaydalarına əsasən təhqiqatçının fəaliyyət göstərdiyi icra hakimiyyəti orqanı daxilində olan istintaq qurumuna göndərdiyi material üzrə cinayətin araşdırılması elə məhz onun özünün səlahiyyətinə aid edilmişdir. Əksinə CPM-in bir sıra müddəaları, o cümlədən 46.2, 86.2.1, 207.1, 207.5, 209.1, 210.1 və 212-ci maddələri müvafiq səbəb və əsaslar olduğu halda təhqiqatçının cinayət işinin başlanması haqqında, əks halda isə cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməsini təsbit etmişdir. Lakin təcrübə göstərir ki, təhqiqatçılar tərəfindən onların mülahizəsinə görə cinayət işinin başlanması üçün əsaslar olan ilkin yoxlama materialları bir çox hallarda elə həmin orqan üzrə istintaq qurumuna göndərilir.

Tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatın, o cümlədən bu məlumat əsasında aparılmış ilkin yoxlamanın nəticələrini özündə əks etdirən materialın eyni bir icra hakimiyyəti orqanı daxilində fəaliyyət göstərən təhqiqatçı tərəfindən cinayət işi başlanması və ya araşdırmanın davam etdirilməsi kimi əsaslarla həmin orqanın istintaq qurumuna göndərilməsinin qanuna uyğun və məntiqli olmadığını anlamaq üçün təhqiqatçının funksional vəzifələri, onun ilkin yoxlamasını apardığı məlumat üzrə müstəntiqlə eyni prosesual durumda olması, bu zaman onun səlahiyyətlərinin müstəntiqdən heç də fərqlənmədiyini vurğulanmalı, eyni zamanda bir sıra prosesual anlayışların mahiyyəti açılmalıdır.

2. Əsas anlayışlar və təhqiqatçının cinayət haqqında məlumatlara baxılması sahəsində səlahiyyətləri.

2.1. Təhqiqatçı və müstəntiq

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışlarının təsbit olunduğu CPM-in 7-ci maddəsində təhqiqatçı öz səlahiyyətləri daxilində CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi üzrə təhqiqat aparın şəxs (7.0.25-ci maddə) kimi müəyyən edilmiş, həmin Məcəllənin 86-cı (Təhqiqatçı) maddəsində isə cinayət təqibini həyata keçirərkən təhqiqatçının zəruri prosesual qərarlar qəbul etməsi, öz səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirməsi təsbit olunmuşdur (86.1-ci maddə) [1].

Eyni zamanda CPM-in 7.0.24-cü maddəsinə əsasən müstəntiq öz səlahiyyətləri daxilində həmin Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparın şəxs kimi müəyyən edilmiş, həmin Məcəllənin 85-ci (Müstəntiq) maddəsində isə cinayət təqibini həyata keçirərkən zəruri prosesual qərarlar qəbul etməsi, istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirməsi nəzərdə tutulmuşdur (85.1-ci maddə) [1].

Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə təhqiqatçı və müstəntiq anlayışlarına verilmiş bu izahlar bir sıra digər anlayışlarda olduğu kimi (o cümlədən ibtidai araşdırma, təhqiqat, cinayət təqibi, cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar və sair) natamamdır, onların təhqiqat və ibtidai istintaqa qədərki funksiyalarını əhatə edə bilməmişdir. Mövzudan uzaqlaşmamaq üçün ayrıca araşdırılması zəruri olan bu problemin üzərində qalınaraq qısaca ifadə edək ki, təhqiqatçı və müstəntiq yuxarıda qeyd olunan funksiyalarla yanaşı, CPM-in 85.2, 86.2 və 207.1-ci maddələrinə əsasən həm də tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, ilkin yoxlama aparmaq, o cümlədən kifayət qədər səbəb və əsas olduqda cinayət işi başlamaq səlahiyyətlərinə malikdirlər.

CPM-in yuxarıda qeyd etdiyimiz normalarından, həmçinin həmin Məcəllənin 46, 209, 210 və 212-ci maddələrindən açıq-aşkar şəkildə görünür ki, tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair məlumatlara baxılması və ilkin yoxlama aparılması sahəsində, xüsusən də cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi ilə bağlı təhqiqatçı ilə müstəntiqin səla-

hiyyətləri eynidir. Eyni zamanda cinayət haqqında məlumatlara baxılması, o cümlədən ilkin yoxlama aparılması sahəsində qanunverici onlara münasibətdə hər hansı bir ayrıcalıq tanımamışdır, yəni həm təhqiqatçının, həm də müstəntiqin fəaliyyət göstərdiyi müvafiq dövlət orqanında cinayət haqqında məlumata məhz təhqiqatçının, yaxud müstəntiqin baxmalı olması nəzərdə tutulmamış, bu səlahiyyət onların hər ikisinə verilmişdir.

Belə ki, CPM-in 85.2.1-ci maddəsinə əsasən **müstəntiqin**, 86.2.1-ci maddəsinə əsasən isə **təhqiqatçının** həmin Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq, işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Təhqiqatçı, o cümlədən müstəntiq tərəfindən cinayət işinin başlanması vəzifəsindən danışarkən qeyd olunmalıdır ki, burada söhbət heç də bütün cinayətlərdən getmir. CPM-in 37-ci (Cinayət təqibinin növləri) maddəsinə əsasən, cinayətin xarakterindən və ağırlıq dərəcəsinə əsasən olaraq cinayət təqibi həmin Məcəllənin müddəalarına uyğun xüsusi, ictimai-xüsusi və ya ictimai ittiham qaydasında həyata keçirilir (37.1-ci maddə). İctimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi zərər çəkmiş şəxsin şikayəti əsasında və ya həmin Məcəllənin 37.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda prokurorun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra CM) 127, 128, 129.2, 130.2, 131.1, 133, 134, 142.1, 148-1, 149.1, 150.1, 151, 156—158, 163, 169-1, 175—177.1, 178.1, 179.1, 184.1, 186.1, 187.1, 190.1, 197 və 201.1-ci maddələrində göstərilən cinayətlərə görə həyata keçirilir (37.3-ci maddə). CPM-in 37.5-ci maddəsindən görünür ki, ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi zərər çəkmiş şəxsin şikayəti olmadan prokuror tərəfindən yalnız aşağıdakı hallarda başlanıla bilər: 1) törədilmiş cinayət dövlətin və ya cəmiyyətin mənafeyinə toxunduqda; 2) cinayət hakimiyyət nümayəndəsi və ya dövlət orqan-

larının digər vəzifəli şəxsləri tərəfindən, yaxud onlara qarşı törədildikdə; 3) cinayət hamilə vəziyyətdə olan qadın, qoca və köməksiz vəziyyətdə olan şəxs barəsində törədildikdə; 4) cinayət hədə-qorxu, məcburiyyət təsiri altında və ya onu törətmiş şəxsdən asılı vəziyyətdə olan digər şəxs barəsində törədildikdə; 5) cinayət fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmamış şəxs tərəfindən və ya ona qarşı törədildikdə. CPM-in 37.2 və 37.3-cü maddələrində göstərilməyən digər cinayətlər üzrə cinayət təqibi ictimai ittiham qaydasında həyata keçirilir (37.6-cı maddə). **Deməli, təhqiqatçı və müstəntiqin özü tərəfindən cinayət işi başlamaq səlahiyyəti cinayət təqibi ictimai ittiham qaydasında həyata keçirildikdə, o cümlədən ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi üzrə zərər çəkmiş şəxsin şikayəti olduqda mövcud olur.**

CPM-in 38-ci (Cinayət təqibinin həyata keçirilməsi vəzifəsi) maddəsinə görə müstəntiqlə yanaşı həm də təhqiqatçı (bu və digər səlahiyyətlər həmçinin cinayət haqqında məlumata baxan prokurora aid olsa da, biz mövzu daxilində tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq daha çox təhqiqatçı ilə yanaşı müstəntiqi vurğulayacağıq – **(qeyd müəllifindir – Y.M)** hazırlanan, yaxud törədilən cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllər barədə məlumat aldıqda və ya cinayət hadisəsini bilavasitə aşkar etdikdə həmin Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada cinayətin izlərinin qorunması və götürülməsi üçün tədbirlər görməli, həmçinin öz səlahiyyətləri daxilində dərhal təhqiqat və ya istintaq aparmalıdırlar (38.1-ci maddə). Belə ki, CPM-in 46-cı (Cinayət işinin başlanması ilə bağlı cinayət təqibi üzrə icraatın açılmasının xüsusiyyətləri) maddəsinə əsasən ictimai ittiham və ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi üzrə cinayət işinin başlanması üçün müvafiq səbəb və əsaslar olmalıdır (46.1-ci maddə). Cinayət işinin başlanması üçün səbəb kimi törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki şəxs tərəfindən verilən ərizə, hüquqi şəxsin (vəzifəli şəxsin) və ya media subyektinin məlumatları, yaxud bu məlumatların təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən bilavasitə aşkar edilməsi ola bilər (46.2-ci maddə). Cinayət işinin başlanması üçün əsas cinayət-

tin əlamətlərinə işarə edən kifayət qədər dəlillərin olmasıdır. Cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməlin törədilməsini və cinayət təqibini istisna edən halların olmadığını güman etməyə əsaslar mövcuddursa, öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərən təhqiqatçı və ya müstəntiq dərhal cinayət işi başlamalıdır (46.3-cü maddə). CPM-in 209.1 və 210.1-ci maddələrinə əsasən həmin Məcəllədə nəzərdə tutulmuş səbəblər və əsaslar mövcud olduğu bütün hallarda (fərqləndirmə müəllifindir – Y.M) təhqiqatçı və ya müstəntiq öz səlahiyyətləri daxilində dərhal cinayət işi başlamalı, 212.1-ci maddəsinə görə isə cinayət işinin başlanması üçün səbəblərin qanunsuz olduğu və ya əsasın olmadığı halda cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar çıxarmalıdır.

2.2. Cinayət haqqında məlumata baxılması, o cümlədən ilkin yoxlama aparılması.

Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatı (o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını) istintaq aidiyyəti üzrə göndərmək səlahiyyəti təhqiqatçının belə məlumatlara baxmaq və ilkin yoxlama aparmaq kimi funksiyalarını icra edərkən yaranır.

Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumata baxılması dedikdə, qanunvericinin nəyi nəzərdə tutması CPM-də birbaşa əskini tapmamışdır. Hərfi olaraq yanaşsaq “baxılma” dedikdə həmin məlumatın səlahiyyətli subyekt, konkret halda təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən hərtərəfli öyrənilməsi başa düşülür. Elə prosesual mənada da bəzi hallarda məlumatın və ona əlavə edilmiş dəlillərin öyrənilməsi cinayət işinin başlanması, cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi, yaxud məlumatın istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsinə kifayət edir. Lakin bir sıra hallarda cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi üçün məlumatın öyrənilməsi şəklində baxılması kifayət etmir, ilkin yoxlama aparılması zəruri olur. Daxili İşlər Nazirliyinin 03 noyabr 2011-ci il tarixli 680 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların qəbulu, qeydiyyatı və baxılması qaydaları haqqında” Təlimatın 1.2.4-cü bəndində “məlumatlara baxılması - cinayət və hadisələr ba-

rədə məlumatlarda göstərilən faktların tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılması və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində qərar qəbul edilməsidir” [2] kimi izah edilmişdir. “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7.5-ci maddəsinə görə müraciətdə göstərilən məsələyə baxıldıqda və bu barədə vətəndaşa (kollektiv müraciətlərdə - müraciət edən şəxslərdən birinə) əsaslandırılmış cavab verildikdə müraciət baxılmış hesab olunur [3]. Həmin Qanunun təhlili həm də onu göstərir ki, müraciətə baxılması anlayışı həm də onun araşdırılmasını, orada göstərilənlərin yoxlanılmasını da əhatə edir (7.7, 9.2, 10.1, 14.0.1-ci maddələr).

Beləliklə, hesab edirik ki, cinayət haqqında məlumatlara baxılması həmin məlumatın öyrənilməsini, zəruri hallarda ilkin yoxlama (araşdırma) aparılmasını, qanunamüvafiq tədbirlərin görülməsini, müvafiq prosesual qərar qəbul edilməsini və nəticəsi haqqında cinayət haqqında məlumat verən şəxs olduğu halda həmin şəxsə cavab (yazılı məlumat) verilməsini nəzərdə tutur.

İlkin yoxlama ilə bağlı burada qısaca (geniş şərh və mülahizələrimizin ayrıca tədqiqat işində təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdur) ifadə edək ki, CPM-də, o cümlədən həmin Məcəllənin 7-ci maddəsində “ilkin yoxlama” anlayışına izah verilməmişdir. Lakin CPM-in 207.1.2-ci maddəsindən görünür ki, ilkin yoxlama “cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair” [1] aparılır, eyni zamanda bu normada qanunverici ilkin yoxlamanın cinayət haqqında məlumatın alındığı istənilən halda deyil, “zəruri hallarda” aparılmasını təsbit etmiş, lakin “zəruri hallarda” dedikdə hansı halları nəzərdə tutmasını birbaşa göstərməmişdir. **Bizim fikrimizcə, qeyd olunan maddədə “zəruri hallarda” dedikdə cinayət haqqında məlumatın cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında (o cümlədən istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsinə dair) əsaslandırılmış qərar qəbul etməyə kifayət etmədiyi hallara işarə edilmişdir ki, bu hallarda başlanmış ilkin yoxlama qeyd olunan qərarların qəbul edilməsinə imkan verən sübutlar toplanılandək davam etdirilməlidir.**

Bundan əlavə, CPM-in 207.2-ci maddəsinə əsasən təhqiqatçı və ya müstəntiq ictimai-xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayətlər haqqında məlumatlara baxarkən həmin cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslərin şikayəti olduğu halda yoxlama apara bilər. Belə şikayət olmadığı halda ictimai-xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayətlər haqqında digər şəxslərin məlumatları təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən nəzərə alınmamalıdır. Həmin məlumatlara prokuror həmin Məcəllənin 37.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda baxa bilər. Eyni zamanda, xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayət üzrə də ilkin yoxlama aparılır.

Bundan başqa, CPM-in 207.1.2-ci maddəsinin mətnində mötərizə içərisində “aşkar cinayətlər haqqında məlumatlar istisna olmaqla” sözləri qeyd olunaraq, bu cinayətlər üzrə ilkin yoxlamanın aparılmadığı təsbit olunmuşdur. Yəni aşkar cinayətlər üzrə ilkin yoxlama keçirilmədən cinayət işi başlanır. **Bəs “aşkar cinayətlər” dedikdə qanunverici nəyi nəzərdə tutmuşdur?** CPM-in bu maddəsindən başqa heç bir normasında ayrıca “aşkar cinayətlər” sözləri işlədilməmiş, bu anlayışa və oxşar mənada olan “böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər” anlayışına da izah verilməmişdir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, “böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər” anlayışı “aşkar cinayətlər”ə nisbətə daha dar anlamı ifadə edir, yəni “aşkar cinayətlər”in yalnız bir hissəsi “böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər”dir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə əsasən “aşkar cinayətlər” dedikdə “ilkin məlumatlarda təqsirkar məlum olan və aşkar şəraitdə törədilən...” [4] cinayətlər başa düşülməlidir. Deməli, cinayət haqqında məlumatlarda (o cümlədən həmin məlumatlara əlavə edilən dəlillərdə) cinayət törədilməsi və onu törətməkdə şübhəli olan şəxs aşkar surətdə məlum olduqda ilkin yoxlama aparılmadan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işi başlanmalı, yaxud böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat açılmalıdır.

Bəzi elmi mənbələrdə CPM-in 209-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət işinin dərhal

başlanmalı olduğu hallarda ilkin yoxlamanın aparılmadığı qeyd olunsa da, biz bu yanaşma ilə qətiyyəən razı deyilik. Belə ki, CPM-in 209.1-ci maddəsində qeyd olunmuşdur ki, həmin Məcəllədə nəzərdə tutulmuş səbəblər və əsaslar mövcud olduğu bütün hallarda təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror dərhal cinayət işi başlamalıdır. Göründüyü kimi, qanunverici cinayət işinin cinayət haqqında məlumat əsasında deyil, müvafiq səbəblər, xüsusən də əsaslar əldə olunduqda dərhal başlamasını, bir sözlə alınmış məlumatda dərhal cinayət işinin başlanmasına əsaslar olmadıqda, ilkin yoxlamanın aparılaraq bu yoxlamanın gedişində belə əsaslar əldə olduğu anda cinayət işinin başlanmasını nəzərdə tutmuşdur. Eyni zamanda CPM-in 209.2-ci maddəsində ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun dərhal cinayət işini aşkar edilmiş fakt üzrə başlamasına əsas verən hallarla bağlı vurğulanmalıdır ki, burada da qanunverici əslində ilkin yoxlamanın aparılmasını qadağan etməmişdir. Əksinə, bu cinayətlər haqqında məlumatlar əksər hallarda öz-özlüyündə hələ “fakt” demək deyildir, həmin məlumatlara baxılaraq bir çox hallarda məhz ilkin yoxlama hərəkətləri aparılması nəticəsində qeyd olunan faktlar aşkar edilir və bundan sonra dərhal cinayət işi başlanır.

Fikrimizcə, CPM-in 209.2-ci maddəsində qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, həmin maddədə qeyd olunan faktlardan bəziləri istintaq aidiyyəti üzrə daxili işlər orqanlarına aiddir və həmin orqanların təhqiqatçısı və ya müstəntiqi də, məsələn, CPM-in 209.2.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda (qanuni əsaslarla saxlama halları istisna olmaqla, odlu silah, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular, radioaktiv materiallar, zəhərləyici maddələr aşkar edildikdə) dərhal cinayət işi başlamalıdır, necə ki, təcrübədə məhz belə də edilir. Bu normada təhqiqatçı və ya müstəntiqin cinayət işi başlamaq səlahiyyətinin məhdudlaşdırılması ilə razılaşmaq olmaz.

İlkin yoxlama ilə bağlı fikirlərimizi ümumiləşdirərək qeyd edək ki, ilkin yoxlamanın əsas məqsədi törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumat əsasında intensiv və təcir-

salınmaz hərəkətlər edərək cinayət işi başlamaq və ya cinayət işi başlanmasını rədd etməkdir, o cümlədən yoxlamanın gedişində araşdırılması təhqiqatçı və ya müstətiqin səlahiyyətinə aid olmadıqda məlumat (həmçinin material) istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilə bilər.

3. Cinayət haqqında məlumatın (və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi .

3.1. İstintaq aidiyyətinin mahiyyəti, növləri, ərazi və məhkəmə aidiyyəti ilə müqayisəsi.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ərəb mənşəli “aidiyyət” ismi bu şəkildə izah edilmişdir: “*aid olma, nisbət və əlaqəsi olma, dəxli olma. Bunun sizə aidiyyəti varmı? Aidiyyəti üzrə rəs. – haraya lazımsa, oraya, aid olduğu yerə. Ərizəniz aidiyyəti üzrə göndərildi*” [5, 85]. Bu izahdan çıxış etsək “istintaq aidiyyəti” cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparmaq, o cümlədən cinayət haqqında məlumata baxmaq, onu araşdırmaq səlahiyyətinin aid olması, məxsus olması kimi başa düşülə bilər.

Elmi ədəbiyyatlarda, o cümlədən “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası”nda (bundan sonra Kommentariya) ifadə edilmiş mövqeyə əsasən “Cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət işlərinin istintaq orqanlarına aidiyyətinin növ (predmet) aidiyyəti, şəxslərə görə aidiyyət, qarışıq (alternativ) aidiyyət və cinayət işlərinin əlaqəsinə görə aidiyyət (əlaqəli aidiyyət) üsullarından istifadə edilmişdir.” [6, 654]. **Lakin, fikrimizcə, söhbət cinayət haqqında məlumatın istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsindən getdikdə bunlardan yalnız ikisi, yəni növ (predmet) aidiyyəti və şəxsə görə aidiyyət əhəmiyyət daşıyır.** Növ və ya predmet aidiyyəti araşdırılan cinayətə görə fərqləndirməni, bu və ya digər cinayətin araşdırılmasının hansı orqanın səlahiyyət dairəsində olmasını, şəxsə görə aidiyyət isə adından da göründüyü kimi, barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxsə görə fərqləndirməni, daha dəqiq desək, həmin şəxsin şəxsiyyəti, xidməti və ya qulluq vəziyyətinə görə barəsində araşdırmanın müvafiq orqana aid edilməsini nəzərdə tutur. **Lakin Kommenta-**

riyanın 26-cı fəslinin müəllifinin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi bir qədər fərqli və həm də yanlış görünür; “Şəxslərə görə aidiyyətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman cinayət işinin istintaq orqanının səlahiyyətinə aid edilməsi, barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxsin şəxsiyyəti, xidməti və ya qulluq vəziyyəti, yaşı, sağlamlığı və s. bu kimi fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir” [6, 654]. Şəxsin şəxsiyyətinin, xidməti və ya qulluq vəziyyətinin istintaq aidiyyətinə təsiri aydın olsa da, müəllif şərhə ehtiyacı olmasına baxmayaraq barəsində cinayət təqibi aparılan şəxsin yaşı və sağlamlığının istintaq aidiyyətinə nə kimi təsir etməsini izah etməmiş, şəxslərə görə aidiyyət üzrə prokurorluq orqanlarının müstətiqlərinin CPM-in 215.3.2 və 215.3-cü maddələrində qeyd olunan şəxslərin təqsirləndirilməsinə dair işlərin istintaqını aparmasını qeyd etmişdir; halbuki qeyd olunan şəxslər qanunda yaşı və ya sağlamlığına görə deyil, şəxsiyyəti, xidməti və ya qulluq vəziyyətinə görə fərqləndirilmişdir. **Doğrudanmı, şəxsin yaşı və sağlamlığının istintaq aidiyyətinə təsiri vardır? Kommentariyada açıq buraxılmış bu sualla bağlı aşağıdakıları qeyd etməyi zəruri hesab edirik:**

Fikrimizcə, barəsində cinayət təqibi aparılan şəxsin yaşı və sağlamlığının istintaq aidiyyətinə həlledici təsirdən söhbət gedə bilməz. Lakin barəsində cinayət təqibi aparılan şəxsin yaşı və sağlamlığı ilə istintaq aidiyyəti arasında müəyyən əlaqənin olması müzakirə edilə bilər. Əvvəla, cinayət-prosessual cəhətdən yanaşsaq qanunvericilikdə barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxslər yaşına görə yetkinlik yaşına çatmayan, sağlamlıq vəziyyətinə görə isə anlaqsız və ya narkomaniya xəstəliyinə düşər olması ilə fərqləndirilmişdir. Məlumdur ki, yetkinlik yaşına çatmayanların (18 yaşı tamam olmamış şəxslərin) törətdikləri cinayətlər üzrə məhkəməyədək icraat, o cümlədən anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat və narkomaniya xəstəliyi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi nəzərdə tutulmuş şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq şəklində aparılır (CPM-in 430, 467-2.1

və 469.1-cu maddələri). Lakin burada da nəzərə alınmalıdır ki, söhbət bütövlükdə məhkəməyədək icraatdan (CPM-ə görə, daha dəqiq ifadə etsək həmin Məcəllənin “Cinayət işinin başlanması” adlı XXV fəslə “Cinayət təqibi üzrə məhkəməyədək icraat” adlı VII bölməyə daxil edildiyindən məhkəməyədək icraata cinayət haqqında məlumat baxılması, o cümlədən bu məlumat əsasında ilkin yoxlama aparılması da daxildir. Deməli, qanunvericinin məntiqi ilə həmin maddələrdə məhkəməyədək icraat əvəzinə, ibtidai araşdırma sözləri yazılmalıydı) deyil, cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatdan gedir. Yəni bu şərt heç də o demək deyildir ki, həmin şəxslərlə bağlı cinayət haqqında məlumat baxılması, o cümlədən ilkin yoxlama aparılmasını mütləq müstəntiq həyata keçirməlidir; müvafiq orqanın təhqiqatçısı da səlahiyyəti daxilində bu şəxslər barəsində cinayət işi başlanmasınadək araşdırma apara bilər. Başqa sözlə, həmin şəxslər barəsində araşdırma bütün hallarda ibtidai istintaq formasında aparılmır, cinayət işi başlandığı halda ibtidai araşdırma yalnız ibtidai istintaq formasında həyata keçirilir, cinayət işi üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətləri şəklində və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat şəklində təhqiqatın aparılmasına yol verilmir. Deməli, təhqiqatçı yetkinlik yaşına çatmayan, anlaşıq vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər və ya narkomaniya xəstəliyinə düçar olanlar tərəfindən cinayət törədilməsi (və ya hazırlanması) haqqında məlumatı, o cümlədən həmin məlumat əsasında toplanmış materialı deyil, başlanmış cinayət işini ya mənsub olduğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanının istintaq qurumuna, ya da istintaq aidiyyəti üzrə digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya prokurorluğa göndərəcəkdir. **Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz hallarda şəxsin yaşı və sağlamlıq vəziyyətinin istintaq aidiyyətinə deyil, ibtidai araşdırmanın formasına təsiri mövcuddur. Lakin bir istisna halın istintaq aidiyyətinə ilk baxışda təsirinin olması müzakirə edilə bilər.** Belə ki, ibtidai istintaq aparmaq səlahiyyəti olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hər birində ixtisaslaşmış təhqiqat qurumları da vardır, həmin qurumların təhqiqatçıları yetkinlik yaşına çatmayanlar, anlaşıq vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər və ya narkomaniya xəstə-

liyinə düçar olanlar tərəfindən törədilmiş cinayət əməli ilə bağlı cinayət işi başladığı halda və həmin faktın araşdırılması onun mənsub olduğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid olduqda cinayət işini ibtidai istintaq aparılması üçün istintaq qurumuna göndərəcəkdir. Lakin təhqiqat aparmaq səlahiyyəti olan elə bir müvafiq icra hakimiyyəti orqanı da vardır ki, onun istintaq qurumu yoxdur. Belə ki, CPM-in 214.2.3-cü maddəsi və “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli 387 №-li Fərmanının 2-ci hissəsinin 15-ci abzasına görə Müdafiə Nazirliyinə aid hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlər həmin nazirliyin təhqiqatçıları tərəfindən araşdırılsa [7] da bu icra hakimiyyəti orqanının istintaq qurumu mövcud deyildir. Bu o deməkdir ki, Müdafiə Nazirliyinin təhqiqatçısı tərəfindən cinayət işi başlandığı halda həmin iş istintaq aidiyyəti üzrə ibtidai istintaq aparılması üçün prokurorluq orqanlarına (Hərbi Prokurorluğa) göndərilməlidir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, Müdafiə Nazirliyinə aid olmayan hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri və digər müvəkkil edilmiş şəxslər baxaraq araşdırsalar da, cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı təhqiqatı aparan şəxslərin mənsub olduğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının (Daxili İşlər Nazirliyi, Dövlət Sərhəd Xidməti və sair) istintaq qurumları deyil, hərbi prokurorluq aparmalıdır. Lakin qeyd olunan hallarda cinayət işinin istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi həyata keçirilsə də bunun şəxsin yaşı və ya sağlamlığı ilə bağlı deyil, məhz hərbi qulluqçu olması və ya cinayətin hərbi xidmət əleyhinə törədilməsi ilə əlaqədar olması yaddan çıxarılmamalıdır.

Beləliklə, şəxsin yaşı və sağlamlıq vəziyyətinin cinayət işi üzrə ibtidai istintaq aparılarkən istintaq aidiyyətinə təsiri ola bilməz, yəni predmet aidiyyəti və şəxsin şəxsiyyəti, xidməti və ya qulluq vəziyyəti üzrə istintaq aidiyyətinə əməl olunmaqla ibtidai istintaq aparılarkən barəsində cinayət təqibi aparılan şəxsin yaşı (məsələn, yetkinlik yaşına çatmadığı), sağlamlığı (məsələn, anlaqsızlıqla nəticələnən psixi xəstəliyi və ya narkomaniya xəstəliyinə düçar olması) cinayət işinin başqa istintaq orqanına göndərilməsinə səbəb olmayacaqdır.

Qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, şəxsin şəxsiyyəti, xidməti və ya qulluq vəziyyətinə əsasən müəyyən edilən şəxslərə görə aidiyyət şərtləri ibtidai araşdırma aparmaq səlahiyyəti olan orqanlardan yalnız prokurorluqla bağlıdır. Belə ki, barəsində cinayət təqibi aparılan şəxs hərbi qulluqçu, diplomatik nümayəndəlik əməkdaşı, dairəsi qanunla dəqiq müəyyən edilmiş vəzifəli şəxslər və bəzi dövlət orqanlarının əməkdaşları, o cümlədən keçmiş prezidentin özü və ya onun arvadı (əri) olduqda ibtidai araşdırmanı prokurorluq orqanları aparmalıdır. Bu hallarda cinayət haqqında məlumat, o cümlədən ilkin yoxlama materialı istintaq aidiyyəti üzrə prokurorluğa göndərilməlidir. Qarışıq (alternativ) aidiyyət və cinayət işlərinin əlaqəsinə görə aidiyyət (əlaqəli aidiyyət) şərtləri isə cinayət haqqında məlumatın və ya ilkin yoxlama materialının, o cümlədən cinayət işinin istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsini nəzərdə tutmur.

3.2. Ərazi aidiyyəti və məhkəmə aidiyyəti

Biz cinayət prosesində aidiyyət məsələsinə ilk öncə ibtidai araşdırma və məhkəmə aidiyyəti olmaqla baxılmasını, ərazi aidiyyəti məsələsinin isə bu iki aidiyyətin hər birinin daxilində baxılmasını daha doğru və praktik olması düşüncəsindəyik. Cinayət haqqında məlumata baxan təhqiqatçı (və ya müstəntiq) ilk öncə həmin məlumatın ibtidai araşdırma aparmaq səlahiyyəti olan hansı orqana (prokurorluq və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanına) aid olmasını müəyyən etməlidir. Bu həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, daxili işlər orqanları və prokurorluq istisna olmaqla digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının demək olar ki, heç birinin ərazi istintaq qurumları möv-

cud deyildir, yəni digər istintaq qurumlarının ərazi yurisdiksiyası Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisini əhatə edir. DİO və prokurorluqda hər bir ərazi vahidi üzrə yerli qurumlar olduğundan bu orqanlar arasında məlumata baxılması üzrə ərazi aidiyyətinin müəyyən edilməsinin praktik əhəmiyyəti də vardır ki, cinayət haqqında məlumatın bir-birinə göndərilməsi operativ surətdə həyata keçirilə bilər, digər orqanlarla bağlı isə vəziyyət fərqlidir; bir qayda olaraq həmin orqanlarda cinayət haqqında məlumata baxılması, o cümlədən cinayət işlərinin ibtidai istintaqının aparılması ərazi yurisdiksiyası Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisini əhatə edən istintaq qurumları tərəfindən həyata keçirilir, cinayətin törədilmə yeri aidiyyətin müəyyən edilməsində rol oynamır.

İstintaq aidiyyətindən fərqli olaraq təhqiqatçının cinayət haqqında məlumatı mənsub olduğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı daxilində olan digər təhqiqat orqanına, həmçinin həmin orqanın istintaq qurumuna ərazi aidiyyəti üzrə göndərməsində hər hansı məhdudiyət yoxdur, hətta göndərilməsi şərtdir. Ərazi aidiyyəti cinayətin (o cümlədən ehtimal olunan cinayətin) törədilmə, baş vermə yerinə görə aidiyyəti nəzərdə tutur. CPM-in 216.1-ci maddəsinə əsasən ibtidai araşdırma cinayətin törədildiyi yer üzrə (inzibati ərazi vahidi üzrə) aparılır. “Nəzərə alınmalıdır ki, bu norma eyni təhqiqat və ya istintaq orqanının tabeliyində olan və müxtəlif inzibati ərazi vahidlərində (rayon, şəhər və s.) fəaliyyət göstərən orqanlar arasında cinayət işlərinin bölüşdürülməsi məsələlərini tənzimləməklə ərazi aidiyyətini müəyyən edir. Aidiyyət məsələsi həll edilərkən ibtidai araşdırmanın predmet aidiyyəti (hansı istintaq orqanına aid olduğu) dəqiqləşdirilməli, sonra isə həmin ibtidai araşdırmanın ərazi aidiyyəti (hansı inzibati ərazi vahidində aparılması) müəyyən edilməlidir. Cinayətin törədildiyi yer dedikdə isə ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) obyektiv cəhətinin təzahür etdiyi yer başa düşülməlidir. Bu zaman cinayətin növündən asılı olaraq (uzanan, davam edən və s.) cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin normalarının tələblərinə riayət edilməklə cinayətin törədildiyi yer müəyyən edilməlidir. ... O da nəzərə

alınmalıdır ki, qanunverici Cinayət-Prosessual Məcəllənin 216.1-ci maddəsində ibtidai araşdırmanın aparılma yerini həmin Məcəllənin 215.2-ci maddəsində göstərilən hər hansı orqanın (prokurorluq və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanları) fəaliyyət yeri ilə şərtləndirməyərək ibtidai araşdırmanın bilavasitə cinayətin törədildiyi yer üzrə aparılmasını müəyyən etmişdir. Bununla da, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 216.1-ci maddəsinin “ibtidai araşdırma cinayətin törədildiyi yer üzrə (inzibati ərazi vahidi üzrə) aparılır” müddəası ibtidai araşdırmanın ərazi üzrə aidiyyətini müəyyən etməklə həmin Məcəllənin 215.2-ci maddəsində sadalanan orqanlar tərəfindən ibtidai istintaq aparılarkən rəhbər tutulan məcburi göstəriş kimi nəzərdə tutulmuşdur” [8].

Cinayəti araşdırmaq səlahiyyəti olan orqanın (ərazi üzrə) müəyyən olunması həmin cinayətin başa çatma anı və yerindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan uzanan və davam edən cinayətlər daha çox mübahisə doğurmaqdadır. Qanunvericilikdə ibtidai araşdırma zamanı uzanan və davam edən cinayətlərin ərazi aidiyyətinin müəyyən olunması ilə bağlı birbaşa norma olmasa da ibtidai araşdırma təcrübəsi ərazi üzrə məhkəmə aidiyyətinə dair məsələləri tənzimləyən CPM-in 74-cü maddəsindən təsirlənərək formalaşmışdır. Belə ki, həmin Məcəllənin 74.2.1-ci maddəsinə görə uzanan cinayətin başa çatdığı yer onun törədildiyi yer, 74.2.2-ci maddəsinə görə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş son əməlin törədildiyi yer davam edən cinayətin başa çatdığı yer hesab olunur. Lakin uzanan və davam edən cinayətlərlə bağlı ibtidai araşdırmanın aparılma yerinin də qanunvericilikdə birbaşa tənzimlənməsinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, uzanan və ya davam edən cinayət bir inzibati ərazi vahidində başlasa da, həmin yerdə deyil, başqa inzibati ərazi vahidində başa çatarsa ibtidai araşdırma cinayətin başa çatdığı yer üzrə ibtidai araşdırma orqanı tərəfindən (istintaq aidiyyətinə də əməl olunmaqla) aparılmalıdır.

Bundan əlavə, müasir dövrdə bəzi cinayətlər, xüsusən də dələduzluq cinayəti fərqli törədilmə üsulları ilə təzahür etdiyindən ibtidai araşdırmanın aparıldığı yerin müəyyən edilməsində çətinliklər və bir-birini istisna edən yanaşmalar vahid

təcrübənin formalaşmasına mane olmaqdadır. Burada daha çox plastik bank kartından istifadə edilməklə göndərilən pul vəsaitinin ələ keçirilmə yeri və anı ilə bağlı hüquqi tənzimlənməyə ehtiyac vardır. Bu məsələyə bizim əsaslandırılmış yanaşmamız mövcud olsa da, mövzudan uzaqlaşmamaq üçün qısaca ifadə edək ki, cinayətlərin başa çatması üçün təqsirkarın bank hesabına, o cümlədən plastik kart hesabına köçürülmüş pul vəsaiti ilə bağlı ona sahiblik və ya ondan istifadə etmə, yaxud üzərində sərəncam vermə xarakterli əməliyyat aparması zəruridir, belə əməliyyatın aparıldığı yer cinayətin başa çatma yeri hesab edilməlidir.

Eləcə də cinayət haqqında məlumatlara baxılması zamanı məhkəmə aidiyyətindən yalnız onda söhbət gedəcəkdir ki, baxılan məlumatın xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayətə dair olması müəyyən olunduqda həmin məlumat müvafiq məhkəməyə göndərilməlidir. CPM-in 37.2-ci maddəsinə görə xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi yalnız zərər çəkmiş şəxsin şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin **147 (böhtan)**, **148 (təhqir)**, **165.1 (Müəlliflik hüququ və ya əlaqəli hüquq obyektlərindən qanunsuz istifadə etmə, yəni özgənin elmi, ədəbi, bədii və ya başqa əsərini öz adı ilə nəşr etdirmə və ya özgənin müəllifliyini başqa cür mənimsəmə, bu cür əsəri qanunsuz olaraq yenidən dərc etmə və ya yayma, habelə şərikli müəllifliyə məcbur etmə, əgər bu əməllər nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulmuşsa)** və **166.1-ci (İxtiraçılıq və patent hüquqlarını pozma, yəni ixtiradan və ya səmərələşdirici təklifdən qanunsuz istifadə etmə və ya ixtira yaxud səmərələşdirici təkliflərin mahiyyəti barədə məlumatları müəllifin razılığı olmadan və rəsmi dərc ediləndək yayma, müəllifliyi mənimsəmə, şərikli müəllifliyə məcbur etmə, əgər bu əməllər nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulmuşsa)** maddələrində göstərilən cinayətlər üzrə həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, qanunvericiliyə əsasən baxılması məhkəmələrin səlahiyyətində olan məsələlər üzrə (mülki, kommertiya və sair) məlumatlar, başqa sözlə cinayət xarakterli olmayan məlumatlar məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilir.

3.3. Cinayət haqqında məlumatlara baxmaq və bu məlumatlar əsasında ilkin yoxlama aparmaq səlahiyyəti olan orqanlar

Təhqiqat və ibtidai istintaq aparmaq, xüsusən də cinayət haqqında məlumatlara baxmaq və bu məlumatlar əsasında ilkin yoxlama aparmaq səlahiyyəti olan orqanların dairəsinin dəqiqləşdirilməsi istintaq aidiyyətinin müəyyən edilməsində əsas faktor kimi çıxış edir.

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə (CPM-in 85.2.1, 86.2.1 və 207-ci maddələri) təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən cinayət haqqında məlumatlara baxıldığı, o cümlədən bu məlumatlar əsasında ilkin yoxlama aparıldığı nəzərdə tutulsa da, həmin təhqiqatçı və müstəntiqlərin hansı dövlət orqanlarında fəaliyyət göstərməsi, başqa sözlə prokurorluqdan başqa hansı orqanlara bu funksiyaları yerinə yetirmək səlahiyyətinin verilməsi ayrıca olaraq təsbit edilməmişdir. Lakin məntiqi yanaşma əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhqiqat və ibtidai istintaq aparmaq səlahiyyəti olan orqanların hər birinin öz səlahiyyəti daxilində cinayət haqqında məlumatlara baxmaq və bu məlumatlar əsasında ilkin yoxlama aparmaq səlahiyyəti vardır. Təcrübə də məhz bu şəkildə formalaşmışdır.

Bir sıra xarici ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də cinayət-prosessual qanunvericiliyə əsasən təhqiqat və ibtidai istintaqın aparılması müvafiq dövlət orqanları arasında bölüşdürülmüşdür.

Belə ki, CPM-in 214.2-ci maddəsinə əsasən cinayət işləri üzrə **təhqiqatı** aşağıdakı təhqiqat orqanları və şəxslər aparırlar:

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının (təhqiqat orqanlarının) təhqiqatçıları — Azərbaycan Respublikasının həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanları müstəntiqlərinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işləri üzrə (214.2.1-ci maddə);

- rəhbərlik etdikləri hərbi hissələrin, hərbi idarələrin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid hərbi hissələr və hərbi idarələr istisna olmaqla), cəzaçəkmə müəssisələrinin, həbs yerlərinin, dəniz gəmilərinin yerləşdiyi ərazidə (ərazi üzrə) törədilmiş cinayətlərə dair cinayət işləri üzrə — müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata

keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya həbs yerlərinin rəisləri, dəniz gəmilərinin kapitanları və digər müvəkkil edilmiş şəxslər; əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin təminatını, həyata keçirilən hərbi hissələrdə, hərbi idarələrdə təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə — müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının təhqiqatçıları. (214.2.2-ci maddə);

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə — müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təhqiqatçıları (214.2.3-cü maddə).

“Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli 387 №-li Fərmanının 2-ci hissəsindən görünür ki, CPM-in 214.2.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanları”nın səlahiyyətlərini daxili işlər, dövlət təhlükəsizliyi, sərhəd xidməti, fəvqəladə hallar, gömrük orqanları, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi, həmin Məcəllənin 214.2.2-ci maddəsində (ikinci halda) nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanları”nın səlahiyyətlərini Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, həmin Məcəllənin 214.2.2-ci maddəsində (birinci halda) və 214.2.3-cü maddəsində (hər iki halda) nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı”nın səlahiyyətlərini Müdafiə Nazirliyi həyata keçirir [7].

Yeri gəlmişkən hesab edirik ki, CPM-in 214.2-ci maddəsində yanlışlıqlara yol verilmişdir. Belə ki, söhbət təkcə cinayət işləri üzrə təhqiqatdan deyil, ümumiyyətlə, təhqiqat fəaliyyətindən (cinayət işi hesab edilməyən məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat şəklində təhqiqat da daxil olmaqla), o cümlədən təhqiqatçı tərəfindən cinayət haqqında məlumata baxılması və ilkin yoxlamanın aparılmasından getməlidir. Əslində təhqiqatçı

(həm də müstəntiq) onun səlahiyyətinə aid edilmiş cinayət işini deyil, reallıqda baş vermiş və ya ehtimal olunan cinayət hadisəsini araşdırır, bu araşdırma cinayət haqqında məlumata baxılmasında, həmin məlumat əsasında ilkin yoxlamanın aparılmasında, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın (yalnız təhqiqatçı tərəfindən) və ya cinayət işinin ibtidai araşdırılmasında ifadə oluna birlər (müstəntiq tərəfindən bundan əlavə CPM-də nəzərdə tutulmuş xüsusi icraatlar formasında), aidiyyət məsələsi cinayət işinə deyil, cinayətə aid olmalıdır. *Ona görə də CPM-in 214.2-ci maddəsində “Cinayət işləri üzrə təhqiqatı” sözlərinin “Təhqiqatı, o cümlədən cinayət haqqında məlumata baxılmasını və ilkin yoxlamayı” sözləri ilə, 214.2.1-ci maddəsində “cinayət işləri”, 214.2.2-ci maddəsində “işlər” və 214.2.3-cü maddəsində “cinayətlərə dair işlər” sözləri “cinayətlər” sözü əvəz edilməlidir. Eyni zamanda CPM-in 207-ci maddəsində cinayət haqqında məlumata baxılması və ilkin yoxlamanın həmin Məcəllənin 214 və 215-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş dövlət orqanları tərəfindən aparılması barədə birbaşa norma təsbit olunmalıdır.*

İbtidai istintaqı aparmaq səlahiyyəti olan orqanlara gəldikdə isə CPM-in 215.2-ci maddəsinə əsasən cinayət işləri üzrə **ibtidai istintaq** prokurorluq və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən aparılır. CM-in 100—113, 120—125, 126.3, 135—138, 145, 146, 148-1, 149, 154-162, 162-1 (cinayət işi prokurorluqda başlandıqda), 163, 164, 165.2, 165-2, 165-3, 166.2, 167-168, 169-1, 179, 189-1, 190, 191, 192-2, 193-1 (cinayət işi prokurorluqda başlandıqda), 195, 195-1, 195-2, 202 - 203-1, 208, 210—212, 222, 223, 262, 268, 286—288, 290—302, 304, 307—315, 316-2.1, 317, 317-1.2, 318-1, 318-2, 321 və 323-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə (CPM-in 215.3.2-ci maddəsi), cinayətin törədilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və ya onun arvadının (ərinin), Milli Məclisin deputatlarının, Baş nazirin, İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin (ombudsmanın), Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvlərinin, hakimlərin, prokurorluq orqanları əməkdaşlarının, Azərbaycan Respublikasının

xaricdəki diplomatik idarələrinin və xarici dövlətlərin ölkəmizdəki diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının, habelə ədliyyə, polis, təhlükəsizlik, miqrasiya, fəvqəladə hallar, vergi və gömrük orqanları əməkdaşlarının təqsirləndirilməsi ilə bağlı cinayət işləri üzrə (CPM-in 215.3.2-ci maddəsi). Müharibə cinayətlərinə və hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır (göstərilən cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində cinayət işi üzrə ibtidai istintaq da hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır (215.4-cü maddə).

CPM-in 215.5-ci maddəsinə görə həmin Məcəllənin 215.3 və 215.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallardan, yəni prokurorluğun aidiyyətinə olan işlərdən başqa, digər cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən aparılır.

“Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli 387 №-li Fərmanının 3-cü hissəsindən görünür ki, CPM-in **215.5**-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqı aparan müvafiq icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, Azərbaycan Respublikasının daxili işlər (polis) orqanları, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Ədliyyə Nazirliyi (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi), İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sərhəd Xidməti, Fəvqəladə Hallar Nazirliyi başa düşülür [7].

Fərmanda həmin orqanların səlahiyyət dairəsi, başqa sözlə hansı cinayətlərin ibtidai istintaqını aparmaq səlahiyyətlərinin olması dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, CM-in 126.1, 126.2, 127—134, 139—144, 144-1, 144-2, 144-3, 150—153,

169, 170–178, 180–183, 185–188, 194, 197–201, 204, 205, 213-2, 213-3, 215, 217, 218, 220, 221, 228–233-1, 234–240, 242–244, 245–246, 253–259, 261, 263–267, 269, 316, 316-1, 320, 322 və 324–326-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - daxili işlər (polis) orqanları, CM-in 167-1, 167-2, 167-3, 168, 214, 214-1, 214-2, 214-3, 219, 219-2, 226.3, 227-1, 233-2, 233-3, 233-4, 270, 270-1, 274–285 və 316-2.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, CM-in 196, 289, 303, 305, 317-1.1 və 317-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - Ədliyyə Nazirliyi (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi), CM-in 192, 193, 201-1, 205-1, 205-2, 213, 213-1.3 və 213-1.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi, CM-in 207, 209 və 224-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - Dövlət Gömrük Komitəsi, CM-in 206 və 224-1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - bu işi başlanmış Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Dövlət Sərhəd Xidməti və ya daxili işlər (polis) orqanları, CM-in 318 və 319-cu maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - Dövlət Sərhəd Xidməti, CM-in 213-1.1-ci və 213-1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - bu işi başlanmış İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi və ya Dövlət Gömrük Komitəsi, CM-in 219-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - bu işi başlanmış Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və ya Dövlət Sərhəd Xidməti, CM-in 222-1–222-3, 225, 249 və 260-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - Fövqəladə Hallar Nazirliyi, CM-in 224, 226.1, 226.2, 227, 247, 248, 250, 251 və 252-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - bu işi başlanmış Fövqəladə Hallar Nazirliyi və ya daxili işlər (polis) orqanları, CM-in 167, 168-1, 216 və 271–273-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - bu işi başlanmış Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və ya daxili işlər (polis) orqanları,

CM-in 162-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - cinayətin əlamətləri vergi nəzarəti zamanı aşkar olunduqda İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi, CM-in 306-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - Ədliyyə Nazirliyi, vergilərin, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməməsi ilə əlaqədar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının icra edilməməsi və ya həmin məhkəmə aktlarının icrasına maneçilik törədilməsinə münasibətdə həmçinin İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi, CM-in 244-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə - bu işi başlanmış İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi və ya daxili işlər (polis) orqanları, CM-in 206-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə - bu işi başlanmış İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi və ya Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, CM-in 192, 193, 201-1, 205-1, 205-2, 213, 213-1 və 244-1-ci maddələri üzrə cinayət işləri İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən başlandıqda, həmin cinayətlərin ibtidai istintaqı zamanı CM-in 178, 179, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 308, 309, 311, 312, 312-1, 313, 314, 320 və 326-cı maddələrində göstərilən cinayətlərin əlamətləri aşkar olunduqda, göstərilən işlər üzrə ibtidai istintaq İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti qismində İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən aparılır. Yuxarıda müəyyən edilmiş qaydada cinayət işləri müvafiq olaraq Daxili İşlər Nazirliyi və ya İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən başlandıqda və həmin cinayətlərin ibtidai istintaqı zamanı CM-in 193-1-ci maddəsində göstərilən cinayətin əlamətləri aşkar olunduqda, göstərilən cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq müvafiq prokurorun qərarı ilə bu işi başlanmış Daxili İşlər Nazirliyi və ya İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən aparılır. Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti tərəfindən xidməti vəzifələrinin icrası zamanı dövlətin konstitusiyası quruluşunun əsaslarına və təhlükəsizliyinə, icti-

mai və iqtisadi sahədə milli təhlükəsizlik maraqlarına və qanunla qorunan mənafelərinə mühüm zərər vuran cinayətlərin vəzifəli şəxs tərəfindən törədildiyi aşkar olunduqda, həmin cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaqı Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti aparır.

3.4. Cinayət haqqında məlumatın (və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsinin mahiyyəti və şərtləri

Cinayət haqqında məlumatlara baxılması, həmçinin həmin məlumat əsasında ilkin yoxlamanın aparılması yuxarıda qeyd olunan qaydada səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən təmin edilir, bu zaman həmin təhqiqatçı və ya müstəntiq baxdığı, həmçinin ilkin yoxlamasını apardığı cinayətin araşdırılmasının onun xidmət etdiyi müvafiq dövlət orqanın səlahiyyətində olmadığını müəyyən etdikdə, məlumatın və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının istintaq aidiyyəti üzrə məhz bu cinayəti araşdırmaq səlahiyyəti olan müvafiq dövlət orqana göndərilməlidir. Deməli, cinayət haqqında məlumatın (həmçinin həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının) istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi dedikdə məlumata baxan və ya ilkin yoxlama aparan təhqiqatçı (və ya müstəntiq) tərəfindən həmin cinayət əməlinin araşdırılmasının xidmət etdiyi müvafiq dövlət orqanının səlahiyyətində olmadığını müəyyən edərək CPM və müvafiq fərmana əsasən səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanına və ya prokurorluğa göndərilməsi başa düşülməlidir. Təcrübədə səhv tətbiq olunmasına baxmayaraq belə qayda CPM-in 213-cü (Cinayət haqqında məlumatın istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsi) maddəsində əslində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin Məcəllənin 213.1-ci maddəsinə əsasən aşağıdakı hallarda təhqiqatçı və ya müstəntiq cinayət işini başlamadan törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərə bilər: həmin cinayətin araşdırılması onun səlahiyyətinə aid olmadıqda (213.1.1); cinayət onun fəaliyyət dairəsinin hüdudlarından kənar ərazidə törədildikdə (213.1.2). *(Buna baxmayaraq CPM-in 213-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır, həmin maddənin təkmilləşdirilməsi-*

nə dair mülahizələrimizi 3.5. yarımbaşlığı altında təqdim edəcəyik.)

Göründüyü kimi, CPM-in 207.5.3-cü maddəsində qeyd edilmiş “məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərmək” müddəasının mahiyyəti həmin Məcəllənin 213.1-ci maddəsində qanunverici tərəfindən “*həmin cinayətin araşdırılması onun səlahiyyətinə aid olmadıqda*”, “*təhqiqatçı ... cinayət işini başlamadan... cinayət haqqında məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərə bilər*” sözləri ilə dəqiq şəkildə ifadə edilmiş, bu da əslində “istintaq aidiyyəti” və “istintaq aidiyyəti üzrə göndərmək” anlayışlarına fərqli yanaşmalara səbəb olmamalı idi. Qanunverici bu mövqeyi ilə istintaq aidiyyəti üzrə göndərilmənin yeganə səbəbini ortaya qoymuşdur. “İstintaq aidiyyəti” anlayışının təcrübədə düzgün anlaşılması həm də onu şərtləndirir ki, təhqiqatçı xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətinə aid edilmiş istənilən cinayəti (ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq) araşdırmaq, müvafiq səbəb və əsaslar olmadıqda cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etmək və ya cinayətin əlamətlərinə işarə edən kifayət qədər dəlillər olduqda, CPM-in 37.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hal istisna olmaqla cinayət işi başlamaq səlahiyyətinə malikdir.

İstintaq aidiyyəti üzrə göndərilmənin mahiyyətini, cinayət haqqında məlumatın və ya ilkin yoxlama materialının istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsi ilə bağlı mövqeyimizi, xüsusən də təhqiqatçının baxdığı məlumatı, həmçinin ilkin yoxlamasını apardığı materialı istintaq aidiyyəti üzrə xidmət etdiyi eyni orqan daxilində olan istintaq qurumuna göndərmək hüququnun olmamasını CPM-in 213.1.1-ci maddəsindən əlavə daha iki mühüm mənbə də təsdiqləyir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə əsasən CPM-in “213.1 və 213.2-ci maddələrində törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatın **digər istintaq orqanına göndərilməsi** (*fərqləndirmə müəllifindir – Y.M*) hallarından biri kimi barəsində məlumat verilən cinayətin araşdırılması onun səlahiyyətinə aid olmaması ... müəyyən edilmişdir” [8].

Eləcə də “Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların qəbulu, qeydiyyatı və baxılması qaydaları haqqında” Təlimatın 3.3-cü bəndində göstərilmişdir ki, “Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər barədə məlumatların qeydiyyatı” kitabında (*qısaca 1 nömrəli kitabda - qeyd müəllifindir - Y.M*) qeydə alınmış məlumat aşağıdakı hallarda **istintaq və ya ərazi aidiyyəti üzrə** göndərilir (*fərqləndirmə müəllifindir – Y.M*):

3.3.1. məlumatın araşdırılması Daxili İşlər Nazirliyinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətlərinə aid olmadıqda (*istintaq aidiyyəti üzrə – qeyd müəllifindir – Y.M*);

3.3.2. hadisə polis orqanının xidməti ərazisindən kənarada törədildikdə (*ərazi aidiyyəti üzrə – qeyd müəllifindir – Y.M*) [2].

Kargüzarlıq qaydalarına uyğun olaraq poçt, kuryer və digər vasitələrlə daxil olan məlumatlar, habelə “Hadisələr barədə rabitə və digər texniki vasitələrlə daxil olan məlumatların qeydiyyatı” kitabında (*qısaca 2 nömrəli kitabda - qeyd müəllifindir - Y.M*) qeydə alınmış və araşdırılması DİN-in səlahiyyətinə aid olmayan cinayətlər barədə məlumatlar 1 nömrəli kitabda qeydə alınaraq istintaq aidiyyəti üzrə dərhal müvafiq dövlət orqanına (prokurorluq, Fövqəladə Hallar, Ədliyyə, Müdafiə nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sərhəd və Dövlət Təhlükəsizliyi xidmətləri, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti) göndərilir (yuxarıda qeyd olunan Təlimatın 3.5-ci bəndi) [2].

Cinayət haqqında məlumatın və ya toplanmış ilkin yoxlama materialının istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməsinə bir neçə misal çəkərək də izah etmək olar: məsələn, Daxili İşlər Nazirliyinin strukturuna daxil olan qurumun təhqiqatçısı tərəfindən CM-in 125 (özünü öldürmə həddinə çatdırma) və ya 149-cu (zorlama) maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət barədə məlumatı və ya toplanmış ilkin yoxlama materialını həmin cinayətin araşdırılması prokurorluğun səlahiyyətində olduğundan müvafiq prokurorluq orqanına, hərbi qulluqçu tərəfindən cinayət törədilməsi barədə məlumatı və ya ilkin yoxlama materialını hərbi prokurorluğa, CM-in 303-cü (Siyahıya alınmış və ya üzərinə həbs qoyulmuş, yaxud müsadirə olunmalı əmlak barəsində qanunsuz hərəkətlər) maddəsində nə-

zərdə tutulmuş cinayət haqqında məlumatı və ya bu barədə ilkin yoxlama materialını Ədliyyə Nazirliyinə göndərməlidir.

Beləliklə, cinayət haqqında məlumatın və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının istintaq (ibtidai araşdırma) aidiyyəti üzrə göndərilməsi dedikdə məlumat və ya ilkin yoxlama materialının qanunvericiliyə əsasən həmin cinayəti növünə və ya törədən şəxsə görə araşdırmaq səlahiyyəti verilmiş dövlət orqanına göndərilməsi başa düşülməlidir.

3.5. CPM-in 213-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsinə dair mülahizələr

Fikrimizcə, CPM-in 213-cü maddəsində müəyyən yanlışlıqlara yol verilmişdir. Belə ki, həmin Məcəllənin 213.1.2-ci maddəsində təhqiqatçının (və ya müstəntiqin) törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatı cinayət onun fəaliyyət dairəsinin hüdudlarından kənar ərazidə törədildikdə cinayət işini başlamadan istintaq aidiyyəti üzrə göndərməsi təsbit olunsada, əslində ərazi aidiyyəti üzrə göndərilmə əsası istintaq aidiyyəti üzrə göndərilməyə aid edilmiş, başqa sözlə qarışdırılaraq bir yerdə verilmişdir. Cinayətin təhqiqatçının fəaliyyət dairəsi hüdudlarından kənar ərazidə törədilməsi müəyyən edildikdə məlumat və ya ilkin yoxlama materialı istintaq aidiyyəti üzrə deyil, məhz ərazi aidiyyəti üzrə göndərilir.

Bundan əlavə, CPM-in 213.1-ci maddəsində “göndərə bilər” sözləri qeyd edilsə də, fikrimizcə, bu heç də o demək deyildir ki, təhqiqatçı və ya müstəntiq cinayət haqqında məlumatı (o cümlədən ilkin yoxlama materialını) həmin Məcəllənin 213.1.1 və 213.1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda istintaq və ya ərazi aidiyyəti üzrə göndərməməyə də haqlıdır. Sadəcə qanunverici onu nəzərdə tutmaq istəmişdir ki, təhqiqatçı və ya müstəntiq cinayət haqqında məlumatı (o cümlədən ilkin yoxlama materialını) cinayət işi başlamadan da istintaq və ya ərazi aidiyyəti üzrə göndərməyə haqlıdır, lakin bunu etməyərək həmin məlumat əsasında cinayət işi başladıqdan sonra həmin cinayət işini də istintaq və ya ərazi aidiyyəti üzrə göndərə bilər. Başqa sözlə, hər bir halda CPM-in 213.1.1 və 213.1.2-ci maddələrdə nəzər-

də tutulmuş hallarda cinayət haqqında məlumat (o cümlədən ilkin yoxlama materialı) və ya həmin cinayət faktı ilə bağlı başlanmış cinayət işi istintaq və ya ərazi aidiyyəti qaydalarına uyğun olaraq aidiyyəti orqana göndərməli, ibtidai araşdırma istintaq və ərazi aidiyyəti qaydalarına əməl edilməklə davam etdirilməlidir (Baş prokuror tərəfindən digər orqana həvalə edilməsi halları istisna olmaqla).

Eyni zamanda “istintaq aidiyyəti” sözləri ilə razılaşmadığımızı da ifadə etmək istərdik. Belə ki, məlum olduğu kimi istintaq (daha dəqiq desək ibtidi istintaq) cinayət işi üzrə aparılır və istintaq aidiyyəti üzrə məhz cinayət işinin göndərilməsindən söhbət gedə bilər. Cinayət haqqında məlumat, o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialı isə cinayət işi demək deyildir. Eyni zamanda göndərilən məlumat və ya material üzrə cinayət işi başlanmaya da bilər, yəni müvafiq səbəb və ya əsaslar olmadıqda cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar da qəbul edilə bilər. Ona görə də biz “istintaq aidiyyəti” deyil, “ibtidai araşdırma aidiyyəti” sözlərinin daha uğurlu və yerində olduğunu düşünürük. Təhqiqatçı məlumatı və ya ilkin yoxlama materialını qanunvericiliklə həmin cinayət faktı üzrə təhqiqat və ya istintaq aparmaq səlahiyyəti verilmiş prokurorluq və ya digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına istintaq aidiyyəti üzrə deyil, ibtidai araşdırma aidiyyəti üzrə göndərir. Baxmayaraq ki, CPM-in 7.0.22-ci maddəsində ibtidai araşdırma cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraat kimi izah edilmişdir, biz bununla da razı deyilik. Əvvəla, ibtidai araşdırmanı cinayət işi ilə məhdudlaşdırmaq, bu anlayışa böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın aid olmadığı anlamına gəlir ki, bu doğru deyildir. Bundan əlavə, ibtidai istintaqdan fərqli olaraq təhqiqatın yalnız cinayət işi ilə əlaqələndirilməsi də yanlış yanaşmadır; təhqiqatın bir növü olan böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə icraat heç də cinayət işi hesab edilmir. Cinayət haqqında məlumatlara baxılması və ilkin yoxlama nə ibtidai istintaq, nə də ki, təhqiqat deyildir, lakin cinayət haqqında məlumatlara baxılması, xüsusən ilkin

yoxlama özü də bir araşdırma, daha dəqiqi ibtidai araşdırmanın ilkin mərhələsidir. Maraqlıdır ki, qanunverici CPM-in qeyd olunan maddəsində “ibtidai araşdırma” cinayət işi üzrə aparılan fəaliyyətlə məhdudlaşdırdığı halda, həmin Məcəllənin 212 (Cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi) və 213-cü (Cinayət haqqında məlumatın istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsi) maddələrində, yəni cinayət işi ilə bağlı olmayan fəaliyyətin üzərində ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyin həyata keçirilməsindən bəhs etmişdir. Fikrimizcə, CPM-in 7.0.22-ci maddəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz və hazırki tədqiqat işinin məqsədlərindən uzaqlaşmamaq üçün geniş əsaslandırılmasını aparmadığımız bir sıra aspektlərə görə aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

“7.0.22. İbtidai araşdırma cinayət haqqında məlumatlara baxılması, bu məlumatlar əsasında ilkin yoxlama aparılması, təhqiqat və ibtidai istintaq növlərində (şəklində) məhkəməyədək icraatdır”.

Bundan əlavə, bir çox hallarda istintaq, ərazi və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilmə barədə qənaət cinayət haqqında məlumata baxılaraq müvafiq araşdırma aparıldıqdan sonra formalaşır. Deməli, belə hallarda yalnız cinayət haqqında məlumat deyil, həmçinin bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialı aidiyyəti üzrə göndərilir (məhz buna görə biz tədqiqatımız daxilində yeri gəldikcə cinayət haqqında məlumat və bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını bir yerdə qeyd etməyə çalışmışıq).

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, istintaq, ərazi və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilmə sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təklif edirik ki, **CPM-in 213-cü maddəsinin adında “istintaq” sözü “ərazi, ibtidai araşdırma” sözləri ilə, 213.4 və 213.5-ci maddələrində “istintaq” sözü “ərazi və ya ibtidai araşdırma” sözləri ilə əvəz edilməli, 213.2 və 213.4-cü maddələrində “məlumatı” sözündən sonra “o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını” sözləri, 213.5-ci maddəsində “məlumatın” sözündən sonra “o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının” sözləri əlavə edilməli, 213.1, 213.1.1 və 213.1.2-ci maddələri ləğv edilərək,**

213.1-ci maddəsi aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

“213.1. Təhqiqatçı və ya müstəntiq cinayət işini başlamadan törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatı, o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını həmin cinayətin araşdırılması onun səlahiyyətinə aid olmadıqda ibtidai araşdırma aidiyyəti üzrə, cinayət onun fəaliyyət dairəsinin hüdudlarından kənar ərazidə törədildikdə ərazi aidiyyəti üzrə göndərə bilər.”

Eyni məntiqə CPM-in 207.5.3-cü maddəsinə “məlumat” sözündən sonra “o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını” sözləri əlavə edilməlidir.

4) Təhqiqatçı istintaq aidiyyəti qaydalarına əməl etməklə cinayət haqqında məlumata baxılmasını özü başa çatdırmalıdır.

Yuxarıda əsaslandığımız kimi, cinayət-prosessual qanunvericilik cinayət xarakterli məlumata baxan təhqiqatçını həmin məlumatı və ya toplanmış ilkin yoxlama materialını “istintaq aidiyyəti üzrə göndərmə” qaydasında xidmət etdiyi müvafiq dövlət orqanı üzrə **istintaq qurumuna göndərməsini nəzərdə tutmamışdır**. CPM-in 86, 207 və 214-cü maddələri və müvafiq Təlimat təhqiqatçının ilkin yoxlama fəaliyyətini özünün sonlandırmasını nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, həmin Məcəllənin 86.2.1-ci maddəsinə görə törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda *cinayət işi başlamaq* (kursiv müəllifindir – Y.M), işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək təhqiqatçının vəzifəsidir. CPM-in 207.1-ci maddəsinə əsasən təhqiqatçı törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən daxil olmuş, habelə onun səlahiyyətlərinə aid olan və mediada əks etdirilmiş və təsdiq edən sənədlərlə birgə təqdim edilmiş məlumatı dərhal qeydə alaraq ona baxmalı, zəruri hallarda törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumat (aşkar cinayətlər haqqında məlumatlar istisna olmaqla) alındıqdan sonra müəyyən olunmuş müd-

dətlərdə cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair ilkin yoxlama aparılmalı, *törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxılmasının (aparılmış yoxlamanın) nəticələri üzrə cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir* (kursiv müəllifindir – Y.M). Həmin Məcəllənin 207.5-ci maddəsi törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatların alındığı *hər bir halda* (kursiv müəllifindir – Y.M) təhqiqatçının aşağıdakı 4 qərardan birini qəbul etməsini nəzərdə tutmuşdur:

1) cinayət işi başlamaq (207.5.1); 2) cinayət işinin başlanmasını rədd etmək (207.5.2); 3) məlumatı istintaq aidiyyəti üzrə göndərmək (207.5.3); 4) xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayətə dair məlumatı məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərmək (207.5.4).

Qeyd: Burada təhqiqatçının qeyd olunan 4 qərardan başqa, həm də böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayət haqqında məlumat alındıqdan sonra 24 saat ərzində ilkin yoxlama aparmadan məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat açmaq və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat açılmasından imtina olunması haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyəti də yaddan çıxarmalıdır (CPM-in 45.3, 207.1.2, 294.1.2 və 294.1.3-cü maddələri, “Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların qəbulu, qeydiyyata və baxılması qaydaları haqqında” Təlimatın 4.3.5 və 4.3.6-cı bəndləri).

Qanunverici təhqiqatçıya CPM-də nəzərdə tutulan geniş səlahiyyətləri ona görə verməyib ki, müvafiq qaydada baxdığı məlumatı və ya ilkin yoxlamanın nəticəsini özündə əks etdirən materialı cinayət tərkibinin olması əsası ilə xidmət etdiyi eyni dövlət orqanı daxilində olan istintaq qurumuna göndərsin. Yuxarıda da əsaslandığımız kimi qanunvericiliyə əsasən müstəntiq də cinayət haqqında məlumat və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialı üzrə təhqiqatçının qəbul edə biləcəyi qərarlar, yəni cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi (o cümlədən məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat açmaq və ya bundan imtina), habelə istintaq və ya məhkəmə aidiyyəti üzrə göndərilməsi haqqında qərarlar qəbul edəcəkdir.

Eləcə də nəzərə alınmalıdır ki, təhqiqatçı nəinki cinayət işi başlaya, hətta başladığı həmin cinayət işi üzrə istintaq hərəkətləri də keçirə bilər. Belə ki, CPM-in 214-cü maddəsinə əsasən təhqiqatın bir növü olan təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin aparılması şəklində təhqiqat cinayətin izlərinin müəyyən edilməsi və rəsmiləşdirilməsi məqsədilə aparılır. Təhqiqatı bu şəkildə apararkən CPM-in 147, 148, 153, 207, 209, 210, 227-232, 234-236, 238-247, 260-264, 268-270, 273-276-cı maddələrinin müddəalarına müvafiq olaraq təhqiqatçı cinayət işini başlayır, şübhəli şəxsi tutur və həmin Məcəllənin 86.4.2-ci maddəsində göstərilən təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərini (şübhəli şəxsi, zərər çəkmiş şəxsi, şahidi dindirmək, ekspertiza təyin etmək, tanınmaya təqdim etmək, baxış, axtarış, götürmə, şəxsi axtarış, şəxsi müayinə, ifadələrin yerində yoxlanılması, tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi, üzvləşdirmə, istintaq eksperimenti) aparır, cinayət işinin başlanmasından sonra 10 (on) gündən gec olmayaraq sonrakı araşdırmanın aparılması üçün cinayət işini istintaq orqanına göndərir.

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə birbaşa təsbit olunmasa da, bir istisna halın nəzərə alınmasının praktik əhəmiyyəti olduğu düşüncəsindəyik. Belə ki, ibtidai araşdırma təcrübəsində təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən cinayət haqqında məlumatla baxılarkən və ya bu məlumat əsasında ilkin yoxlama aparılarkən məlum olur ki, məlumatda və ya ilkin yoxlama materialında cinayətin törədilməsi istinad olunan şəxs barəsində eyni müvafiq icra hakimiyyəti orqanı daxilində, hətta həmin orqanın eyni ərazi idarəsinin və ya şöbəsinin daxilində istintaq qurumunun müstəntiqinin icraatında cinayət işinin ibtidai istintaqı aparılır. Araşdırmanın hərtərəfli, tam və obyektiv aparılmasını, ən əsası da cinayət təqibi üzrə icraatın tezliyini təmin etmək üçün həmin ilkin yoxlama materialının bu cinayət işinə əlavə edilməsi (birləşdirilməsi) zərurəti yaranır. Təcrübədə bəzi hüquq tətbiqedənlər tərəfindən qanunvericiliyin buna imkan vermədiyi iddia edilərək, həmin bir və ya bir neçə cinayət faktının hər biri üzrə ayrıca cinayət işinin başlanması, toplanmış sübutlar əsasında cinayət işləri üzrə eyni şəxsin ayrı-ayrılıqda təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilərək itti-

ham elan olunması, yalnız bundan sonra eyni şəxsin təqsirləndirilməsinə dair cinayət işlərinin bir icraatda birləşdirilməsi tələb edilir. Lakin əslində qanunvericiliyin tələbi heç də bu şəkildə deyildir. Cinayət təqibi üzrə icraatın birləşdirilməsi əsaslarını və qaydasını tənzimləyən CPM-in 49-cu maddəsinə, xüsusən də 49.1-ci maddəsinə diqqətlə fikir verdikdə aydın olur ki, qanunverici "bir neçə şəxsin bir cinayəti birlikdə törətməkdə ittiham olunmaları üzrə cinayət təqibi və ya bir şəxsin bir neçə cinayəti törətməsi barədə cinayət təqibi"nin (fərqləndirmələr müəllifindir – Y.M) bir icraatda birləşdirilməsini mümkün hesab etmişdir. Yəni qanunverici bir neçə şəxsin bir cinayəti birlikdə törətmələri ilə bağlı daha da konkretliyə gedərək onların ittiham olunmaları üzrə cinayət təqibinin bir icraatda birləşdirilməsinə icazə verdiyi halda, bir şəxsin bir neçə cinayət törətməsi ilə bağlı belə tələb nəzərdə tutmamış, sadəcə cinayət təqibinin bir icraatda birləşdirilməsinin mümkünlüyünü müəyyən etmişdir. Yuxarıda da ifadə etdiyimiz kimi bu, daha çox icraatın tezliyini təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir; məlumat və ya ilkin yoxlama materialını icraatdakı cinayət işinə birləşdirən müstəntiq daha operativ surətdə iki və ya daha artıq cinayət faktı üzrə cinayətləri törətməsi istinad olunan şəxsə ittiham olunması üçün zəruri sübutları toplayacaqdır. Qeyd olunanlara əsasən CPM-in 49.1-ci maddəsinin tətbiqindəki bəzi süni maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə hesab edirik ki, CPM-ə aşağıdakı məzmununda 207.5.3-1-ci maddəsi əlavə edilməlidir:

“207.5.3-1. məlumat və ya həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialını eyni şəxs barəsində ibtidai istintaqı aparılan cinayət işi ilə bir icraatda birləşdirilməsi üçün istintaq qurumuna göndərmək;”

NƏTİCƏ

1. Beləliklə də, cinayət haqqında məlumatın, o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının istintaq aidiyyəti (bizim fikrimizcə, ibtidai araşdırma aidiyyəti) üzrə göndərilməsi dedikdə, cinayət haqqında məlumatın, o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialının digər ibtidai araşdırma orqanına, yəni qanunvericiliyə əsasən həmin cina-

yət faktı və ya cinayəti törətmiş şəxs ilə bağlı prosessual araşdırma aparmaq səlahiyyəti olan prokurorluq və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanına göndərilməsi başa düşülməlidir.

2. Cinayət-prosessual qanunvericiliyə əsasən təhqiqatçı tərəfindən törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumat, o cümlədən bu məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialı əməldə cinayət tərkibinin olmasına istinad edilərək cinayət işinin başlanması və ya araşdırmanın davam etdirilməsi adı ilə xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı üzrə istintaq qurumuna göndərilə bilməz. Təhqiqatçı araşdırılması xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətində olan cinayət barədə məlumat, o cümlədən həmin məlumat əsasında toplanmış ilkin yoxlama materialı üzrə müvafiq səbəb və ya əsaslar olduqda özü cinayət işi başlamalı, zəruri tədbirlər gördükdən sonra cinayət işini istintaq qurumuna göndərməli, yaxud müvafiq səbəb və ya əsaslar olmadıqda məlumat, o cümlədən ilkin yoxlama materialı üzrə cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir.

Burada cinayət haqqında məlumatda, o cümlə-

dən ilkin yoxlama materialında cinayət törətməsi istinad olunan şəxsin barəsində təhqiqatçının xidmət etdiyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının daxilində olan istintaq qurumunda başqa material və ya cinayət işi üzrə cinayət təqibinin aparıldığı halları istisna hesab etmək olar ki, bu halda araşdırmanın hərtərəfli, tam, obyektiv aparılmasını və cinayət təqibi üzrə icraatın tezliyini təmin etmək üçün təhqiqatçı tərəfindən məlumat, o cümlədən material CPM-in 49.1-ci maddəsinə əsasən bir icraatda birləşdirilməsi üçün istintaq qurumuna göndərilə bilər.

Təhqiqatçı cinayət haqqında məlumatı, o cümlədən ilkin yoxlama materialını ərazi aidiyyəti üzrə mənsub olduğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı daxilində olan istintaq qurumuna göndərə bilər.

3. Hesab edirik müvafiq sahədə hüquq tətbiqəndənlər tərəfindən normaların düzgün və vahid qaydada tətbiqi təcrübəsinə nail olmaq üçün bu məqalədə tərəfimizdən təqdim olunmuş təkliflər cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zamanı istifadə olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/46950>
2. Daxili İşlər Nazirliyinin 03 noyabr 2011-ci il tarixli 680 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların qəbulu, qeydiyyatı və baxılması qaydaları haqqında” Təlimat. [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/22897>
3. “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2015-ci il tarixli, 1308-IVQ №-li Qanunu. [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/31281>
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 293.1-ci maddəsinin və 297.0.4-cü maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 yanvar 2011-ci il tarixli Qərarı. [elektron resurs] <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/203>
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, Bakı 2006, I cild.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H.Mövsumovun, B.C.Kərimovun və Ə.H.Hüseynovun redaktəsi ilə, Bakı, 2016
7. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli, 387 №-li Fərmanı. [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/360>
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 62-ci maddəsinin tələbləri baxımından Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 442.1-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 207.5, 215.7 və 216.2-ci maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 2 dekabr 2024-cü il tarixli Qərarı. [elektron resurs] <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/1448>

Ясин МИКАЙЛЛИ

**РАССМОТРЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ О ПРЕСТУПЛЕНИИ ДОЗНАВАТЕЛЕМ:
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье автор рассматривает неправильное применение уголовно-процессуального законодательства в части направления информации о преступлении в соответствующий следственный орган. Автор обращает внимание на проблему ошибочного направления дознавателем информации о преступлении, относящемся к компетенции соответствующего органа исполнительной власти, включая собранные на ее основе первичные проверочные материалы, в следственный орган внутри той же исполнительной структуры на основании предположения о наличии в действиях проверяемого лица состава преступления. В статье дается научно-практическое толкование соответствующих норм и предлагаются конкретные предложения по совершенствованию отдельных положений Уголовно-процессуального кодекса.

Ключевые слова: дознаватель, информация о преступлении, первичная проверка, материал, следственная подследственность, территориальная подследственность, досудебное расследование

Yasin MİKAYILLI

REVIEW OF CRIMINAL INFORMATION BY THE INVESTIGATOR: SOME ISSUES**SUMMARY**

In this article, the author discusses the improper application of criminal procedural legislation regarding the referral of criminal information to the appropriate investigative authority. The author highlights the issue of information about crimes falling under the jurisdiction of the relevant executive authority, including preliminary verification materials collected based on such information, being mistakenly forwarded by the investigator to an investigative body within the same executive authority, based on the assumption that the act of the person under investigation contains elements of a crime. The article provides a scientific and practical interpretation of the relevant legal norms and proposes specific suggestions for improving certain provisions of the Criminal Procedure Code.

Key words: investigator, criminal information, preliminary verification, material, investigative jurisdiction, territorial jurisdiction, pre-trial investigation

Ata VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının Mülki hüquq kafedrasının baş müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekologiya
hüququ kafedrasının doktorantı, polis mayoru
e-mail: valiyevata@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-9717-2102
DOI: <https://doi.org/10.62130/YHZO8464>

ŞTAT İXTİSARI VƏ MƏCBURİ İŞBURAXMA MÜDDƏTİ ÜÇÜN ƏMƏKHAQQININ ÖDƏNİLMƏSİ – PRAKTİKİ PROBLEMLƏR

XÜLASƏ

Məqalə ştat ixtisarı ilə əlaqədar işdən çıxarılmış işçinin sonradan məhkəmə qərarı əsasında əvvəlki vəzifəsinə bərpə olunarkən ona məcburi işburaxma dövrü üçün verilən əməkhaqqının bəzi problemlərindən bəhs edir. Belə ki, işdən çıxarılan zaman müavinət almış işçi sonradan məhkəmə qərarı əsasında əvvəlki vəzifəsinə bərpə edilərkən işəgötürənin həmin işçiyə məcburi iş buraxma dövrü üçün əməkhaqqı ödəmək öhdəliyi əmələ gəlir. Məqalədə məcburi iş buraxma dövrünə görə ödənilən əməkhaqqının işdən çıxarma zamanı verilmiş ödənişlər (əməkhaqqı, müavinət və s.) həcmində azaldılması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: əmək, məcburi işburaxma, əməkhaqqı, müavinət, ştat ixtisarı

Əmək hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi işçi ilə işəgötürən arasında bağlanan əmək müqaviləsi əsasında yaranan əmək münasibətlərini və onlarla sıx bağlı olan digər münasibətləri tənzim edir [7, s.20]. Anlayışdan da göründüyü kimi, bu növ münasibətlərin əsas subyektləri olan işçi ilə işəgötürən arasında əmək müqaviləsinin bağlanması nəticəsində əmək münasibətləri yaranır və əmək hüquqi tənzimləmədə əsas münasibətlər kateqoriyasına aid edilir.

Əmək müqaviləsi əmək hüquq münasibətləri yaradan əsas hüquqi fakt (sənəd) qismində çıxış etdiyindən bu müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin qayda və əsasları Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Əmək Məcəlləsinin 68-ci maddəsinin 2-ci hissəsində əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsasları təsbit edilmişdir ki, onlardan biri də **tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə** (“a” bəndi) əmək müqaviləsinə xitam verilməsidir. Bildiyimiz kimi,

Əmək Məcəlləsinin 42-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri işəgötürən, digəri isə işçidir. Yəni 68-ci maddənin ikinci hissəsinin “a” bəndi işçi və ya işəgötürənin təşəbbüsü əsasında əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

İşəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsasları isə Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. 70-ci maddənin “b” bəndinə əsasən, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin xitam verilməsi hallarından biri də **“işçilərin sayı və ya ştatları ixtisarı edilməsi”** əsasıdır [3]. Belə ki, işçilərin sayının azaldılması və ya müəyyən ştatların ləğv edilməsi zərurəti ortaya çıxarsa işəgötürən əsaslandırılmış qərar qəbul edərək ştat ixtisarı həyata keçirə və ixtisara düşmüş işçilərlə əmək müqaviləsinə xitam verə bilər.

Professor Alış Qasımov qeyd edir ki, bir qayda olaraq işçilərin sayının və ya ştatının ixtisarı müəssisədə istehsalın və idarəçiliyin təşkilini tək-

milləşdirmək, təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, artıq xərclərin qarşısını almaq məqsədilə işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə həyata keçirilir [7, s.375].

Həmçinin Əmək Məcəlləsinin 11-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin “ə” bəndinə əsasən, işəgötürənin əsas hüquqlarından biri də həmin Məcəllənin və digər normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl etməklə əmək şəraitinin şərtlərini dəyişdirmək və ya işçilərin sayını ixtisar etmək, ştatları, struktur bölmələri ləğv etməkdir [3]. Yəni işəgötürən Əmək Məcəlləsinin 11-ci maddəsi ilə ona verilmiş hüquqdan istifadə edərək qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə əmək müqaviləsinə xitam verə bilər.

Bununla belə, qanunvericilik işdən çıxarılma halında işçilər üçün müəyyən təminatlar nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, əmək müqaviləsi Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin “b” bəndi ilə ləğv edilərkən işçiyə işəgötürən tərəfindən həmin işəgötürənlə bağlanmış əmək müqaviləsinə (əmək müqavilələrinə) uyğun olaraq müəyyən olunan əmək stajından asılı olaraq aşağıdakı məbləğlərdə *işdənçıxarma müavinəti* ödənilir:

- bir ilədən on ilədən çox əmək stajı olduqda – orta aylıq əməkhaqqı miqdarında;
- bir ildən beş ilədən çox əmək stajı olduqda – orta aylıq əməkhaqqının azı 1,4 misli miqdarında;
- beş ildən on ilədən çox əmək stajı olduqda – orta aylıq əməkhaqqının azı 1,7 misli miqdarında;
- on ildən çox əmək stajı olduqda – orta aylıq əməkhaqqının azı iki misli miqdarında (3.).

Həmçinin Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, işçilərin sayı azaldıqda və ya ştatları ixtisar olunduqda bu Məcəllənin 70-ci maddəsinin “b” bəndi ilə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsi ləğv edilməzdən əvvəl işçi işəgötürən tərəfindən həmin işəgötürənlə bağlanmış əmək müqaviləsinə (əmək müqavilələrinə) uyğun olaraq müəyyən olunan əmək stajından asılı olaraq aşağıdakı müddətlərdə rəsmi xəbərdar edilmişdir:

- bir ilədən on ilədən çox əmək stajı olduqda – azı 2 təqvim həftəsi;
- bir ildən beş ilədən çox əmək stajı olduqda – azı 4 təqvim həftəsi;

- beş ildən on ilədən çox əmək stajı olduqda – azı 6 təqvim həftəsi;

- on ildən çox əmək stajı olduqda – azı 9 təqvim həftəsi [3].

Bununla yanaşı, Əmək Məcəlləsində işçinin xəbərdarlıq müddəti əvəzinə pul formasında ödəniş almaq hüququ da təsbit edilmişdir. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 4-cü hissəsində göstərilir ki, işəgötürən işçinin razılığı ilə 77-ci maddənin birinci hissəsi ilə müəyyən edilmiş xəbərdarlıq müddətlərinin əvəzinə aşağıda qeyd olunan məbləğlərdə *əməkhaqqını* bir dəfəyə ödəməklə müvafiq əsasla əmək müqaviləsinə xitam verə bilər:

- azı 2 təqvim həftəsi xəbərdarlıq müddəti əvəzinə - orta aylıq əməkhaqqının 0,5 misli;
- azı 4 təqvim həftəsi xəbərdarlıq müddəti əvəzinə - orta aylıq əməkhaqqının 0,9 misli;
- azı 6 təqvim həftəsi xəbərdarlıq müddəti əvəzinə - orta aylıq əməkhaqqının 1,4 misli;
- azı 9 təqvim həftəsi xəbərdarlıq müddəti əvəzinə - orta aylıq əməkhaqqının 2 misli [3].

Təcrübədə bir sıra hallarda işçiyə yuxarıda göstərilən məbləğlərdə ödənişlərin edilməsi sonradan müəyyən problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələyə aşağıdakı kazus üzərindən izah vermək istərdik:

Məsələn, “ATR” MMC-də 15 il əmək stajı olan Əliyev 01.05.2023-cü il tarixində tutduğu vəzifə üzrə bir ştat vahidinin ixtisara düşməsi barədə işəgötürəndən xəbərdarlıq bildirişi alır. Bildirişdə qeyd edilir ki, 9 təqvim həftəsindən sonra, yəni 03.07.2023-cü il tarixdə onunla bağlanmış əmək müqaviləsinə Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin “b” bəndi ilə xitam veriləcək.

Əliyev bildirişi aldığı gün işəgötürənə ərizə ilə müraciət edərək xəbərdarlıq müddətinin əvəzinə ona əməkhaqqının ödənilməsinə xahiş edir. İşəgötürən isə öz növbəsində bununla razılaşıaraq Əliyevə Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinə uyğun olaraq aşağıdakı məbləğlərdə ödəniş (*müavinət və əməkhaqqı*) həyata keçirir:

- on ildən çox əmək stajı olduğuna görə orta aylıq əməkhaqqının 2 misli miqdarında *müavinət* (Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq);

- 9 təqvim həftəsi xəbərdarlıq müddəti əvəzinə orta aylıq əməkhaqqının 2 misli miqdarında

əməkhaqqı (Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə uyğun olaraq);

Beləliklə, 02.05.2023-cü il tarixdə işəgötürən müəssisə Əliyevə orta aylıq əməkhaqqının ümumilikdə 4 misli miqdarında ödəniş (**müavinət və əməkhaqqı**) etməklə onunla bağlanmış əmək müqaviləsinə Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin “b” bəndi ilə xitam verir.

Bundan sonra Əliyev aparılmış ştat ixtisarının formal olduğunu və əslində onun tutduğu ştat vahidinin ixtisar edilmədiyini, onunla əmək müqaviləsinə xitam verildikdən sonra başqa şəxsin onun tutduğu vəzifəyə keçirildiyini öyrənir. Əliyev məhkəmə müdafiəsi hüququndan istifadə edərək müvafiq məhkəməyə müraciət edir və iddia ərizəsində işəgötürənin onun barəsində verilmiş 02.05.2023-cü il tarixli işdənçıxarma əmrinin ləğv edilməsini və məcburi iş buraxma dövrü üçün ona əməkhaqqının ödənilməsinə tələb edir. Əliyevin iddiası birinci instansiya məhkəməsinin qərarı ilə təmin olunur və onun əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilməsi, həmçinin məcburi işburaxma dövrü üçün əməkhaqqının ödənilməsi qərara alınır. Eyni zamanda həmin qərar apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrinin qərarları ilə də qüvvədə saxlanılır.

Nəzərə almalıyıq ki, əmək mübahisələrində iddia müddəti 1 ay təşkil edir və məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl mübahisənin məhkəməyədək həlli üsullarından olan mediasiya prosesi tətbiq olunmalıdır. “Mediasiya haqqında” 29 mart 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 24.7-ci maddəsinə əsasən, mediasiya prosesinin ümumi müddəti 30 gündən artıq olmayaraq davam edə bilər [2].

Həmçinin işə bərpa tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmiş şəxsin iddiasına Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən aşağıdakı müddətlərdə baxılır:

- birinci instansiya məhkəməsində icraat – işin məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan 2 aydan gec olmayaraq;
- apellyasiya instansiyası məhkəməsində icraat - işin məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan 3 aydan gec olmayaraq;
- kassasiya instansiyası məhkəməsində icraat - işin məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan 3 aydan gec olmayaraq [6].

Nəticə etibarilə işçinin işdən çıxarıldıqdan sonra bir aylıq iddia müddətinin başlaması ilə mediasiya prosesinin tətbiqi, eləcə də bütün instansiya məhkəmələrindən keçərək işə bərpa olunması üçün ən azı 9 ay vaxt tələb olunur. Təbii ki, qərardan şikayət verildikdə işin bir instansiya məhkəməsindən digər yuxarı instansiya məhkəməsinə göndərilmə müddətini, zəruri hallarda ekspertiza təyin edildikdə ekspertizanın aparılması müddətini, eləcə də məhkəmə qərarı qüvvəyə mindikdən sonra qərarın icraya yönəldilməsi müddətlərini də nəzərə alsaq işçinin əvvəlki işinə bərpa olunması 1 ildən də uzun vaxt çəkir. Buna baxmayaraq, iş üzrə apellyasiya və ya kassasiya şikayətlərinin verilmədiyi hallarda işçi daha qısa müddətdə də məhkəmə qərarı qüvvəyə mindikdən sonra əvvəlki işinə bərpa oluna bilər.

Yenidən yuxarıdakı kazusa qayıtsaq, Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin “b” bəndi ilə işdən çıxarıldıqdan sonra məhkəmə qərarı əsasında əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilən vətəndaş Əliyevə məcburi işburaxma dövrü üçün əməkhaqqının ödənilməsi məsələsi ortaya çıxır.

Əmək Məcəlləsinin 300-cü maddəsinin birinci hissəsinə əsasən, əgər işəgötürən əmək müqaviləsinin bu Məcəllənin 68, 69, 70, 73, 74 və 75-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş ləğv edilməsi əsaslarını pozaraq və ya 71, 76-cı maddələri ilə müəyyən edilmiş qaydaların tələblərinə əməl etmədən, habelə 79-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hallara əhəmiyyət vermədən işçi ilə əmək münasibətlərinə xitam vermişdirsə, əmək mübahisəsini həll edən məhkəmə iddia ərizəsini və işin faktiki hallarını araşdıraraq **məcburi iş buraxma müddəti üçün əməkhaqqı ödənilməklə** işçinin vəzifəsinə bərpa edilməsi barədə qətnamə çıxarır [3].

“İcra haqqında” 27 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 70.2-ci maddəsinə əsasən, işə bərpa etmək haqqında icra sənədi dərhal icra edilir. Qanunsuz olaraq işdən çıxarma və ya başqa işə keçirmə haqqında sərəncamın ləğv olunması barədə müdiriyyətin müvafiq əmrindən sonra işçinin əvvəlki vəzifələrini yerinə yetirməyə başladığı andan icra sənədi icra olunmuş hesab edilir. Həmin Qanunun 71-ci maddəsinə əsasən, işçini işə bərpa etmək haqqında icra sənədi borclu tərəfindən icra edilmədik-

də, icra məmuru bu Qanunla nəzərdə tutulmuş tədbirləri görməklə yanaşı, işə bərpa etmək haqqında qərar çıxarıldığı gündən icra sənədinin icra olunduğu günə qədər bütün müddət üçün orta əməkhaqqının və ya əməkhaqqı fərqinin işçiyə ödənilməsi haqqında qərardad çıxarılması barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edir [1].

Yəni işçi işdən çıxarıldığı gündən sonrakı gündən başlayaraq əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilərək yenidən işə çıxdığı ilk günədək arada olan bütün müddət məcburi iş buraxma dövrü hesab edilir və həmin müddət üçün işçinin orta aylıq əməkhaqqı hesablanmaqla işəgötürən tərəfindən ödəniş edilir.

Fərz etsək ki, 02.05.2023-cü il tarixdə işdən çıxarılmış işçi məhkəmə qərarı əsasında 02.05.2024-cü il tarixində əvvəlki vəzifəsinə bərpa olunur, belə olan halda ona məcburi iş buraxma dövrü – 1 il üçün əməkhaqqının ödənilməsi işəgötürən tərəfindən həyata keçirilməlidir. Yəni işəgötürən işçini qanunsuz işdən çıxardığına görə ona faktiki olaraq işləmədiyi və əmək funksiyasını icra etmədiyi 1 illik məcburi işburaxma dövrünün hər ayı üçün orta əməkhaqqı miqdarında ödəniş həyata keçirilməlidir.

Elə bu məqamda yada salmalıyıq ki, işəgötürən işçi ilə əmək müqaviləsinə xitam verərkən də ona orta aylıq əməkhaqqının ümumilikdə 4 misli miqdarında ödəniş (*müavinət və əməkhaqqı*) etmişdi. İndi isə məhkəmə qərarı əsasında yenidən həmin işçiyə məcburi iş buraxma dövrü üçün 12 aylıq əməkhaqqı məbləğində ödəniş etməlidir. Beləliklə, hesab edirik ki, işəgötürənin ştat ixtisarı zamanı ödədiyi 4 aylıq əməkhaqqı məbləği işçiyə əsassız ödənilmiş olur. Çünki əgər həmin işçi qanunsuz olaraq işdən çıxarılmısaydı və müəssisədə öz əmək funksiyalarının icrasını davam etdirsəydi ona yalnız işlədiyi dövr üçün 12 ay əməkhaqqı ödəniləcəkdə. İndiki vəziyyətdə isə işçi həm 12 aylıq əməkhaqqını (məcburi iş buraxma dövrü üçün), həm də qanunsuz ştat ixtisarı ilə əlaqədar orta aylıq əməkhaqqının 4 misli miqdarında ödəniş almış olur.

Hesab edirik ki, işəgötürənin işdən çıxarma əmrinin məhkəmə qaydasında ləğv edilməsi həmin əmrin doğurduğu hüquqi nəticələrin də etibarsız hesab edilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Belə ki, işəgötürən tərəfindən verilmiş əmr əsasında

işdən çıxarılan işçi həmin əmrin məhkəmə qaydasında ləğv edilməsinə nail olaraq əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilirsə, eynilə də həmin işdənçıxarma əmri əsasında orta aylıq əməkhaqqının 4 misli miqdarında ödəniş (*müavinət və əməkhaqqı*) alan işçiyə ödənilmiş vəsait də sonradan həmin əmr məhkəmə qaydasında ləğv edilərsə işçidən geri alınmalıdır (tutulmalıdır).

Yəni qanunsuz əmrin ləğv edilməsi onun yaratdığı bütün hüquqi nəticələrin də ləğv edilməsinə və əvvəlki vəziyyətinə bərpa olunmasına yönəlməlidir.

Oxşar hüquqi mövqe Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin əqdlərlə bağlı müvafiq fəslində də öz əksini tapmışdır. Mülki Məcəllənin 337.5-ci maddəsinə əsasən, əqd etibarsız olduqda, əgər bu Məcəllədə onun etibarsızlığının ayrı nəticələri nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldığıların hamısını digər tərəfə qaytarmağa, alınanları eyni ilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə (o cümlədən alınanlar əmlakdan istifadədə, görülmüş işdə və ya göstərilmiş xidmətdə ifadə olunmuş) onun dəyərini pulla ödəməlidir [5].

Mülki hüquqda əqd mülki hüquqi nəticə yaradan (dəyişdirən və ya xitam edən) iradə ifadəsi kimi çıxış etdiyi kimi əmək hüququnda da işəgötürənin əmri əmək hüquqi nəticə yaradan (dəyişdirən və ya xitam edən) sənəd (işəgötürənin iradə ifadəsi) hesab edilir. Əqd etibarsız hesab edilərkən tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldığıların hamısını digər tərəfə qaytarmağa borcludur. Analogiya üzrə tətbiq etsək, işdən çıxarma əmri etibarsız hesab edildikdə (məhkəmə tərəfindən ləğv edildikdə) də əvvəlki aşağıdakı vəziyyət hərəkətlərlə bərpa edilməlidir:

- işçi öz əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilməlidir;
- işçiyə məcburi iş buraxma dövrünə görə əməkhaqqı ödənilməlidir;
- işçiyə işdən çıxarılarəkən ödənilmiş ödənişlər ondan tutularaq (müavinət, əməkhaqqı) işəgötürənə geri qaytarılmalıdır.

Bu baxımdan da fikrimizcə, məhkəmə qərarı əsasında əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilən işçiyə məcburi iş buraxma dövrü üçün ödənilən əməkhaqqının miqdarı işdən çıxarılarəkən işçiyə verilmiş ödənişlər (*müavinət və əməkhaqqı*) həcmində azaldılmalıdır.

Sözgedən yanaşma eyni zamanda Əmək Məcəlləsinin ümumi prinsipləri ilə də uyğunluq təşkil edir. Belə ki, AR Əmək Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsində Məcəllənin əsaslandığı prinsiplər sırasında ***mənafelelərinin haqq-ədələtlə və qanunun aliliyinin təmin olunması ilə qorunması prinsipi*** təsbit edilmişdir [3].

Yəni işəgötürənin qanunsuz işdənçıxarma əmri ləğv olunaraq işçinin əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilməsi zamanı işəgötürən faktiki olaraq işləmədiyi və işəgötürənə fayda vermədiyi müddət üçün işçiyə əməkhaqqı ödəməli olur. Bu zaman işəgötürən artıq müəyyən maddi məhrumiyyətə - pul itkisinə məruz qalır. Əlavə olaraq işdənçıxarma zamanı işçiyə verilmiş ödənişlər (***müavinət və əməkhaqqı***) isə işəgötürən üçün əlavə maddi itkilər deməkdir. Bu səbəbdən də hesab edirik ki, işəgötürənin də mənafelelərinin ədalətli təmini üçün həmin ödənişlər (***müavinət və əməkhaqqı***) sonradan işə bərpa edilən işçidən geri tutulmalıdır.

Əmək müqaviləsinə xitam verilərək işdən çıxarılan işçiyə müavinətlərin ödənilməsi Əmək Məcəlləsinin digər maddələrində də təsbit edilmişdir. Məsələn, Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinin 7-ci hissəsinə əsasən, əmək müqaviləsinə bu Məcəllənin 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinin "c" bəndi ilə, yəni əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi əsas ilə xitam verildikdə işəgötürən işçiyə ***orta aylıq əməkhaqqının azı iki misli miqdarında*** müavinət ödəyir. Eləcə də həmin maddəyə əsasən, əmək müqaviləsinə 74-cü maddəsinin birinci hissəsinin "a" (işçi hərbi və ya alternativ xidmətə çağırıldıqda) bəndi ilə xitam verildikdə, işəgötürən işçiyə ***orta aylıq əməkhaqqının azı iki misli miqdarında müavinət*** ödəyir. Həmçinin 77-ci maddəyə əsasən, əmək müqaviləsinə Məcəllənin 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinin "ç" bəndi (müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar) ilə xitam verildikdə, işəgötürən işçiyə ***orta aylıq əməkhaqqının azı üç misli miqdarında*** müavinət ödəyir [3].

Əmək müqaviləsinə Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin "b" bəndi ilə yanaşı yuxarıda sadala-

nan digər maddələrlə də xitam verilmiş işçi işdən çıxarılmasını qanunsuz hesab edərək məhkəməyə müraciət etdikdə və məcburi işburaxma dövrü üçün əməkhaqqının ödənilməsi tələb etdikdə eyni hal – işçiyə həm işdən çıxarılan zaman müavinətin ödənilməsi, həm də işə bərpa edildikdən sonra məcburi işburaxma dövrü üçün əməkhaqqının ödənilməsi məsələsi yenidən ortaya çıxır.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, hesab edirik ki, işəgötürənin işdən çıxarma ilə bağlı əmri məhkəmə qaydasında ləğv edilərək işdən çıxarılmış işçinin əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilməsi həyata keçirilən zaman məcburi iş buraxma dövrünə görə ödənilən əməkhaqqının məbləği işdənçıxarma ilə əlaqədar işçiyə ödənilmiş ödənişlər (***əməkhaqqı, müavinət və ya digər ödənişlər***) həcmində azaldılmalıdır. Odur ki, Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 11-ci hissənin əlavə edilməsini təklif edirik:

11. Bu Məcəllənin 300-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə qərarı əsasında əvvəlki vəzifəsinə bərpa edilmiş işçiyə məcburi işburaxma dövrünə görə əməkhaqqı ödənilərkən həmin ödənişin məbləği bu Məcəllənin 77-ci maddəsinə əsasən işçiyə verilmiş ödənişlər (müavinət, əməkhaqqı və digər ödənişlər) həcmində azaldılır.

Eləcə də işçiyə məcburi iş buraxma dövrünə görə ödənilən əməkhaqqından yuxarıda irəli sürülən təklif əsasında müvafiq tutulmaların qanuni şəkildə həyata keçirilməsi üçün Əmək Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə əlavələrin edilməsi zəruridir. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinə əsasən işçiyə verilmiş ödənişlərin (müavinət, əməkhaqqı və digər ödənişlər) sonradan işçiyə ödənilən məcburi iş buraxma dövrünə görə əməkhaqqından tutulmasının qanuniliyini təmin etmək üçün Əmək Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda "ğ" bəndinin əlavə edilməsi zəruri hesab edirik:

ğ) bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş digər tutulmaların məbləği.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “İcra haqqında” 27 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/1406>
2. “Mediasiya haqqında” 29 mart 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/41828>
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46943>
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://e-qanun.az/framework/897>
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi – <https://e-qanun.az/framework/46944>
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi – <https://e-qanun.az/framework/46945>
7. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. “Letterpress” nəşriyyat evi. Bakı, 2016. 840 s.

Ата ВЕЛИЕВ**ВЫПЛАТА ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ ПРИ УВОЛЬНЕНИИ И ВЫНУЖДЕННОМ УВОЛЬНЕНИИ
– ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются некоторые проблемы, связанные с выплатой заработной платы работнику, уволенному в связи с сокращением численности или штата работников и восстановленному на прежней должности по решению суда на период вынужденного увольнения. Таким образом, при последующем восстановлении работника, получившего пособие при увольнении, на прежней работе по решению суда работодатель обязан выплатить работнику заработную плату за период вынужденного увольнения. В статье предлагается уменьшить размер заработной платы, выплачиваемой за время вынужденного прогула, на сумму выплат (заработной платы, пособий и т.п.), произведенных при увольнении.

Ключевые слова: труд, вынужденное увольнение, зарплата, льготы, сокращение штата

Ата VALİYEV**PAYMENT OF WAGES FOR LAYOFFS AND FORCED
LAYOFFS – PRACTICAL ISSUES****SUMMARY**

The article discusses some problems of the salary paid to an employee dismissed due to staff reduction for the period of forced layoff when he is later reinstated to his previous position based on a court decision. Thus, when an employee who received benefits upon dismissal is later reinstated to his previous position based on a court decision, the employer is obliged to pay the employee a salary for the period of forced layoff. The article proposes to reduce the salary paid for the period of forced layoff by the amount of payments (salary, benefits, etc.) made during the dismissal.

Key words: labor, forced layoff, salary, benefits, staff reduction

Bilal İBRAHİMOV

*Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
Beynəlxalq əməkdaşlıq bölməsinin inspektoru, polis leytenantı
e-mail: ibrahimovbilal9@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.62130/RYEV6297>*

BOŞANMA ZAMANI ƏMLAKIN BÖLÜNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə boşanma zamanı əmlak bölgüsü ilə bağlı yaranan problemlər, bu problemlərin yerli və bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində həlli qaydaları əks olunub. Nikah müqaviləsinin tətbiqindən yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı mövqe bildirilmişdir. Eyni zamanda, birgə əmlakın nədən ibarət olduğu ətraflı şəkildə araşdırılmış və daha ədalətli yanaşmalar müqayisə edilmişdir. Bundan əlavə, aparılmış tədqiqatlara münasibət bildirilmiş və bəzi təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Boşanma, birgə əmlak, nikah, nikah müqaviləsi, nikah müddəti

Müasir dövrdə boşanma halları nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Bu halların artması eyni zamanda məhkəmə prosesində əmlak bölgüsü məsələləri ilə bağlı çəkişmələrin ön plana çıxmasından xəbər verir. Tərəflərsə əmlak bölgüsünün düzgün həyata keçirilməsindən bəzən razı qalsalar da, bir çox hallarda əmlak bölgüsü ilə razılaşmır və yuxarı instansiyalara müraciət edirlər. Bəs əmlak bölgüsü qanunla hansı formada tənzimlənir? Bölünmə hansı əmlaka aiddir? Əmlakın bölünmədən qadın və ya kişidə qalması mümkündürmü? Xaricdə bu məsələlər hansı formada tənzimlənir? Daha ədalətli bölgü üçün xarici təcrübənin öyrənilməsi və gələcəkdə müvafiq formada tətbiqi məqsədmüvafiqdirmi?

Bu məqalədə yuxarıda qeyd olunan suallara yerli və xarici qanunvericilik çərçivəsində konkret misallarla və müəllifin götürülən sitatlara münasibəti formasında cavablar veriləcək, məsələnin daha ədalətli hesab olunan həll yolları araşdırılacaq və nəticə hissəsində ümumiləşdirilib yekun fikir bildiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 225.1-ci maddəsində “ərlə arvadın nikah dövründə qazandıqları əmlak, əgər nikah kontraktında və ya onlar arasındakı razılaşmada ayrı qayda

nəzərdə tutulmayıbsa, onların ümumi mülkiyyəti-dir” müddəası qeyd olunmuşdur [1].

Yəni ərlə arvad arasında nikah müqaviləsi vəsitəsilə fərqli bir bölünmə həm nikahdan əvvəl, həm nikah dövründə baş verə bilər və tutaq ki, tərəflərin gələcəkdə əldə edəcəkləri əmlakın konkret olaraq ərə (arvada) məxsusluğu nikah müqaviləsində nəzərdə tutulubsa nikah dövründə əldə olunan əmlakın bölünməsi məsələsində nikah müqaviləsi prioritet hesab olunur. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, nikah dövründə tərəflərdən hər hansı birinə hədiyyə və ya vərəsəlik formasında keçən əmlak, o cümlədən nikahdan əvvəl tərəflərə məxsus olan əmlak onların birgə əmlakı deyil, aid olduğu tərəfin əmlakıdır.

Əgər nikahdan əvvəl tərəflərdən birinə məxsus olan əmlakın dəyəri nikah dövründə nəzərəçarpacaq dərəcədə artarsa bu zaman əmlakın dəyərinin artan hissəsi onların birgə əmlakı hesab oluna bilərmi? Bu məsələnin həlli yerli qanunvericilikdə aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır.

“225.4. Ər-arvaddan hər birinin əmlakı o halda onların birgə mülkiyyəti sayıla bilər ki, nikah dövründə ərlə arvadın ümumi əmlakı və ya ərin (arvadın) şəxsi əmlakı hesabına həmin əmlakın dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artıran vəsait qoyulduğu

(əsaslı təmir, yenidənqurma, yeni avadanlıqla təchizetmə və i.a.) müəyyənləşdirilsin. Əgər nikah kontraktında və ya ərnlə arvadın razılaşmasında ayrı qayda nəzərdə tutulubsa, bu qayda tətbiq edilmir” [1].

Qeyd olunan maddədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərnlə arvad arasında əmlakın bölünməsi formasını müəyyən edən konkret müqavilə bağlanmadığı halda tərəflərin hər hansı birinin nikahdan əvvəl əldə etdiyi əmlaka digər tərəfin həmin əmlakın dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artıran vəsait qoyması halı olduqda həmin əmlak onların birgə mülkiyyəti hesab oluna bilər. Yuxarıdakılardan irəli gələrək qeyd olunan müddəanın nisbi olduğunu düşünmək olar. Bu məsələnin həllində digər ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər salaq:

“Kanada həyat” (“Canada Life”) hüquq jurnalında bu məsələyə Kanada qanunvericiliyinə müvafiq olaraq aşağıdakı formada aydınlıq gətirilmişdir:

“Boşanmanın bir hissəsi kimi əmlakın bölünməsinə gəldikdə, ümumiyyətlə, hər bir şəxs nikahdan əvvəl əldə etdiyi hər hansı əmlaka sahib olmağa davam edir. Bununla belə, evlilik dövründə əldə edilmiş əmlak və nikahdan əvvəl əldə edilmiş əmlakın nikah dövründə dəyər artımı bərabər bölünməlidir” [3].

Gördüyümüz kimi Kanada qanunvericiliyi həm müəyyən etdiyi forma baxımından, həm də imperativlik nümayiş etdirməklə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqlənir. Belə ki, bu ölkənin qanunvericiliyi nikahdan əvvəl tərəflərin əldə etdikləri və nikah dövründə dəyəri artan əmlakın bölünməsi zamanı konkret olaraq əmlakın artan dəyərinin digər tərəfin o əmlaka vəsait qoyub-qoymamasından asılı olmayaraq bölünməsi fikrini qəti şəkildə ifadə edir.

Fikrimcə, yerli qanunvericilikdə nikahdan əvvəl əldə olunan əmlakın dəyərinin artması yalnız həmin əmlaka digər tərəfin onun dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artıran vəsait qoyulması ilə bağlı deyil, eyni zamanda nikahın olmasının əmlakın dəyərinin artmasına təsiri məsələsi müəyyən olunmalıdır. Məsələn, tərəflər A və B-dir. A nikahdan əvvəl avtomobil əldə edib və B ilə nikahdan sonra, məhz bu nikah bağlandığına görə B A-ya yeni bir avtomobil alıb və bu səbəbdən A-nın nikahdan əvvəl əldə etdiyi avtomobil sü-

rülmədiyindən kilometr göstəricisi artmayıb, təzə qalıb buna görə də onun dəyəri həmin il, marka və modeli avtomobillərin dəyərindən təxminən iki qat daha çoxdur. Bu kimi halların olmasına görə qanunvericilikdə bu məsələyə aydınlıq gətirilməsini vacib hesab edirəm. Düşünürəm ki, qeyd etdiyim müddəanın nikahdan əvvəl və eyni zamanda nikah dövründə vərəsəlik və ya hədiyyə yolu ilə əldə edilən əmlaka münasibətdə mövcud olmaması ədalətli deyil və tərəflərdən hər hansı birinin və bəzən də hər ikisinin hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Digər tərəfdən onu da qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 225.4-cü maddəsində qeyd olunan müddəanın yalnız nikah dövrünə şamil edilməsi də bəzi məsələləri sual altında qoyur. Məsələn, nikahdan əvvəl A-ya məxsus olan evin təmiri başlanılıb və təmir nikahdan sonra yekunlaşırsa və bu təmirlə əlaqədar olaraq evin dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artırsa, təmirin nikah dövründə başa çatmasına görə həmin evin birgə əmlaka aid olması məsələsinin necə həll olunacağı belə məsələlərdəndir [1].

Birgə mülkiyyətin nədən ibarət olmasına AR-nın Ailə Məcəlləsində aşağıdakı formada aydınlıq gətirilmişdir:

32.1. Nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır.

32.2. Ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə:

32.2.1. onların hər birinin əmək, sahibkarlıq və intellektual fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlər, aldıkları pensiya və müavinətlər, eləcə də xüsusi təyinatı olmayan digər pul ödəmələri (xəsarət, sağlamlığın bu və ya digər formada pozulması nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə ödənilən məbləğ, maddi yardımın məbləği və s.).

32.2.2. ər-arvadın ümumi gəlirləri hesabına əldə edilən daşınar və daşınmaz əşyalar, qiymətli kağızlar, kredit təşkilatlarına və s. kommertiya təşkilatlarına qoyulmuş paylar, əmanətlər, kapitaldan olan paylar və əmlakın ər-arvaddan kimin adına əldə olunmasından, yaxud əmanətin kimin adına və ya kim tərəfindən qoyulmasından asılı olmayaraq nikah dövründə ər-arvadın qazandığı hər hansı sair əmlak daxildir [2].

Bu müddəadan irəli gələrək söyləmək olar ki,

əgər ər-lə arvad arasında əmlak bölgüsünü müəyyən edən nikah müqaviləsi bağlanmayıbsa əmlakın bölgüsü məhz nikah müddətində əldə edilən əmlaka aiddir. Nikah müddəti dedikdə isə tərəflərin nikaha girdikləri gündən həmin nikahın bitdiyi günə qədər olan müddət hesab olunur. Deməli, boşanma zamanı məhz bu müddətdə əldə edilən əmlakın bölünmə məsələləri ön plana çıxacaq. Gəlin boşanma zamanı, nikah müddətində əldə olunan əmlakın bölgüsündə digər ölkələrin yavaşmasına nəzər salaq.

Polşa Respublikasının qanunvericiliyində qeyd olunan məsələyə aşağıdakı şəkildə aydınlıq gətirilmişdir:

“Ər-arvadın hər birinin şəxsi əmlakı bölünməyə məruz qalmır, bu o deməkdir ki, sizin şəxsi əmlakınız boşandıqdan sonra yeganə mülkiyyətiniz olaraq qalacaq. Şəxsi əmlaka nikahdan əvvəl alınmış, vərəsəlik və ya ianə nəticəsində alınmış bütün mallar, sağlamlığın itirilməsinə görə kompensasiya və ya dəymiş zərərin ödənilməsi daxildir” [4].

Polşa qanunvericiliyi yerli qanunvericiliyimizdən fərqli olaraq sağlamlığın itirilməsinə görə kompensasiya və ya dəymiş zərərin ödənilməsinə görə kompensasiya hesab etmir. Kompensasiya və ya dəymiş zərərin ödənilməsinin konkret olaraq aid olduğu tərəfə məxsusluğu daha düzgündür. Belə ki, sağlamlığın itirilməsi ilə bağlı fiziki ağrını tərəflərdən biri daşıyır. Ona görə də bu kompensasiya birgə mülkiyyət hesab edilmir.

Əmlakın bölünməsi ilə bağlı Almaniyaya qanunvericiliyinə baxaq:

“Əgər nikah zamanı borclar yaranıbsa, mədvlətlə yanaşı bunlar da araşdırılmalıdır. Bununla belə, boşanma zamanı borclar sadəcə olaraq ər-arvad arasında bölünmür, ilk növbədə, ər-arvaddan hansının müqaviləyə əsasən borclu kimi öhdəliyinin olması aydınlaşdırılmalıdır. Əgər ər-arvaddan biri əmlakın və ya əmlakın yeganə sahibdirsə, yaranan borclara görə yalnız o cavabdehdir. Əgər ər-arvaddan biri müqavilə üzrə kəsiri maliyyələşdirməyə borcludursa, adətən onlar da onu ödəməlidirlər. Ər-arvadın hər ikisi tərəfindən imzalanmayan və hər iki ər-arvadın xeyrinə olmayan müqavilə birgə məsuliyyət hesab edilmir” [5].

Almaniyaya qanunvericiliyində qeyd olunan müddəalar məsələnin tam aydınlaşdırılması və

hətta borcların belə faydalanan tərəfə aid olması ciddi maraq doğurur. Deməli, əgər nikah dövründə tərəflərdən biri borc götürüb və əldə olunan vəsaitdən hər iki tərəf deyil, yalnız biri faydalanıbsa yalnız faydalanan tərəf borclu hesab edilir.

Əmlakın bölünməsi məsələlərində də Almaniyaya qanunvericiliyi fərqli mövqe nümayiş etdirir. Məsələn, əgər nəqliyyat vasitəsi həyat yoldaşlarından biri tərəfindən alınmışsa, bu avtomobil onların birgə mülkiyyəti deyil. Bu ifadə hətta digər həyat yoldaşı avtomobildən iş və ya başqa məqsədlər üçün istifadə etdikdə də doğrudur. Əgər hər iki tərəf əmlak üçün ödəniş etməyiblərsə və ya mülkiyyətçi kimi qeydə alınmayıblarsa, bu, onların birgə mülkiyyəti hesab edilmir.

Böyük Britaniya qanunvericiliyində qeyd olunan məsələnin həlli aşağıdakı kimi qeyd olunmuşdur:

1973-cü il tarixli “Evlilik səbəbləri” aktının 25-ci maddəsində İngiltərə və Uels məhkəmələrinin əmlak, əmanət, pensiya və saxlama ilə bağlı mülki iddialara baxarkən tətbiq etdikləri əsas qaydalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, “məhkəmə kapitalın bölgüsü ilə məşğul olmazdan əvvəl həmin aktivlərin tam həcmi açıqlanmalı və müəyyən edilməlidir. Açıqlama adətən maliyyə hesabatlarının mübadiləsi yolu ilə məhkəmə icraatında baş verir. Keçmiş evlilik evi, hər hansı bir iş və ya pensiya qiymətləndirilməlidir. Məhkəmə yalnız tərəflərin cari gəlir vəziyyətinə deyil, boşanmadan sonra dəyişə biləcək gələcək qazanc imkanlarına da baxacaq. Məsələn, tərəflərin iş saatlarını artırması və ya uşaq baxımını təmin etmək üçün onları azaltması gözlənilə bilər. Ər və ya arvad yeni münasibətdə olduqda və bir yerdə yaşayırsa, yeni tərəfdaşın maliyyə məsələləri də nəzərə alınmalıdır” [6].

Böyük Britaniya qanunvericiliyində məsələyə bir qədər də fərqli yanaşılır. Belə ki, məhkəmə tərəflərin yalnız cari gəlirlərini deyil, eyni zamanda yaxın gələcəkdə əldə edə biləcəyi gəlirləri, həmin nikahdan uşaq varsa bu uşağın kimdə qalması və uşaqla birlikdə yaşayacaq tərəfin gələcəkdə 8 saat işləməsinə uşağın mane ola biləcəyi ehtimalını araşdırır və hətta bununla da kifayətlənmir, daha da irəli gedərək tərəflərdən hər hansı birinin yeni evliliyə hazırlaşması ilə də maraqlanır və həmin

şəxsin maddi imkanlarının da müvafiq tərəfə münasibətdə təkan verəcəyini gözdən keçirir. Eyni zamanda bu qanunvericiliyin özünəməxsus digər xüsusiyyətləri də vardır ki, bu da nikahın uzun və qısa nikahlara bölünməsidir. Qısa nikah çərçivəsində uşaq olmadan boşanma baş verdikdə birgə əmlakın bölünməsi bərabər şəkildə həyata keçirilmir. Əldə olunan əmlakı kim əldə edibsə əmlak ona məxsus olur. Qısa nikah dövründə bərabər və ya nisbətdə vəsait qoyulmaqla əldə olunan əmlak isə tərəflərin sərf etdikləri vəsaitdən asılı olaraq bölünür.

Yuxarıda qeyd olunan qanunvericiliklərdə fərqli nüansların olması əslində qanunların hazırlanan zaman ölkənin, cəmiyyətin dünyagörüşünə, adət-ənənəsinə uyğun olmasına işarədir. Amma hər bir halda yerli qanunvericiliyin bu sahədə təkmilləşməsinə ehtiyac duyulmasını düşünürəm.

Nikah müddətinin konkret müəyyənlənməsi, məhz bu dövrdə əldə olunan əmlakın konkret olaraq birgə mülkiyyət hesab edilməsi və boşanma zamanı məhz bu əmlakın bölünməsinin özündə belə, bir qeyri-müəyyənlik olması fikri ilə çıxış edirəm. Bunu növbəti misal üzərində daha konkret formada göstərməyə çalışacam.

Məsələn, A və B nikahın tərəfləridir. Nikahdan əvvəl A-ya məxsus olan kart hesabında 30000 manat vəsait olmuşdur. Nikahdan 10 gün sonra A avtosalona yeni gələn avtomobili bəyənilir və həmin kart hesabındakı vəsaitdən istifadə edərək bu maşını əldə edir. Daha sonra A və ya B boşanmaq üçün məhkəməyə müraciət edir. Bu halda həmin avtomobil yerli qanunvericiliyə əsasən ər və arvadın birgə mülkiyyəti hesab olunduğundan bu əmlak onlar arasında bərabər şəkildə bölünür.

Bu fikrin ədalətsiz olduğunu hesab edirəm və düşünürəm ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu kimi məsələlərin dərinədən, hərtərəfli və obyektiv araşdırılması təmin edilməlidir. Nikahdan sonra tərəflərin ilk olaraq əldə etdikləri qazanca qədər olan müddət ərzində əldə etdikləri əmlak birgə əmlak hesab edilməlidir. Belə ki, nə ər, nə də arvad yeni bağlanmış nikahdan sonra vəsait əldə etməyiblərsə onların əldə etdikləri əmlak demək ki, nikahdan

əvvəl qazandıqları vəsait hesabına əldə olunmuşdur, buna görə də şəxsi əmlak hesab olunmalıdır. Bu dövrdən sonra tərəflərin əldə etdiyi gəlirlər və həmin gəlirlərdən əldə olunan əmlak ağılabatanlıq nəzərə alınmaqla birgə mülkiyyət hesab oluna bilər. Bəzi hallarda isə tamamilə əksinə. Nikah bağlandıqdan sonra tərəflər ilkin qazanc əldə ediblər və daha sonra bahalı bir əmlak əldə ediblərsə həmin əmlakın birgə gəlirlərdən əldə olunmama ehtimalının yüksək olması qənaətinə gəlmək olar.

Boşanma zamanı əmlakın bölünməsinə Cənubi Koreya qanunvericiliyinin aşağıdakı məxsusi yanaşması mövcuddur.

Məhkəmələr nisbətən müəyyən edilməsində tərəflərin yaşları, məşğuliyyətləri, boşanma səbəbi, əmlaka töhfələri kimi amilləri nəzərə alır. Bölünə bilən əmlak nikah dövründə hər iki ər-arvadın əməkdaşlığı nəticəsində əldə edilmiş əmlakdır. Yalnız ər-arvaddan birinin şəxsi səyi nəticəsində, hətta nikah dövründə belə əldə edilmiş əmlaka həmin tərəfin fərdi mülkiyyəti kimi baxılır. Buna görə də məhkəmə tərəflərin hər hansı konkret aktivin yaradılmasında nə dərəcədə “əməkdaşlıq” etdiklərinə əsaslanaraq, hansı əmlakın bölünə biləcəyini müəyyən etmək üçün çox geniş səlahiyyətə malikdir [7].

Ailə Məhkəməsinin “hər iki tərəfin əməkdaşlığı və digər hallar nəticəsində əldə edilmiş əmlakın miqdarını nəzərə alaraq” bölgü məbləğini və üsulunu müəyyən etməsinə dair Qanununda məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirilmişdir.

830-cu maddədə “xüsusi əmlak” (bəzən “şəxsi” əmlak kimi tərcümə olunur) ər-arvadın nikahdan əvvəl sahib olduğu və ya nikah zamanı əldə etdiyi, lakin yalnız bir ər-arvadın adına olan əmlak kimi müəyyən edilir. Nikah dövründə yalnız bir ər-arvadın adına olan əmlak, ər-arvaddın əməkdaşlığı nəticəsində yaransa da bölünə bilər.

Cənubi Koreya modeli ilk baxışdan kifayət qədər ədalətli hesab edilsə də, bunun hansı tərzdə müəyyənləşdirilməsi sual doğurur. Nikah dövründə əldə edilən əmlakın ər və ya arvadın birinin səyi nəticəsində əldə olunmasını sübut etmək fikrimcə, bəzi hallarda mümkünsüz ola bilər. Tərəflər özləri ədalətli davrandıqları halda

bu məsələyə düzgün qiymət verilə bilər və əmlak düzgün bölünə bilər ki, bunu AR-nın qanunvericiliyində heç bir dəyişiklik etmədən həyata keçirmək olar. Boşanma zamanı nikah dövründə bir ev və bir avtomobil əldə olunubsa tərəflər biri avtomobili, digəri isə evi aldığı qeyd edirsə və hər kəs əldə edilməsində vəsait xərcləmədiyi əmlakdan qarşı tərəfin xeyrinə imtina edərsə hər kəsin əldə etdiyi əmlak özünün əmlakı kimi qalır. Əgər məhkəmə əmlakı bu şəkildə bölməyə belə tərəflər öz aralarında bunu digər müqavilələrlə həyata keçirə bilərlər. Təəssüf ki, qeyd edilən formada boşanmalara ölkəmizdə nadir hallarda rast gəlinir.

Xarici təcrübədən son misal olaraq Cənubi Afrika Respublikasının təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, bu təcrübədə Cənubi Afrikada boşanma proseduru zamanı əmlak və öhdəliklərin bölünməsinə məhkəmə boşanmadan sonra hər iki tərəfin maddi ehtiyaclarını, boşanmadan əvvəl hər iki tərəfin yaşadıkları həyat səviyyəsi, evlilik dövründə yaranan hər hansı borclar, hər hansı bir tərəfdaşın ödəməli olduğu vergi öhdəlikləri ilə birlikdə, hər hansı bir tərəfdaşın hər hansı daşınar və ya daşınmaz əmlakın əldə edilməsinə verdiyi hər hansı töhfə ilə birlikdə onun dəyərinin artırılmasına verdiyi töhfə və hər bir tərəfdaşın yenidən özünü dəstəkləməsi üçün nə qədər vaxt lazım olmasını nəzərə alır. Maraqlısı budur ki, qeyd olunan yanaşma hərtərəfli və daha geniş mənada izahdır. Bu yanaşmada məhkəmə tərəflərin əvvəlki yaşayış səviyyəsi barədə məlumatları ilkin olaraq dəqiqləşdirir, sonra isə boşanmadan sonra onların hər biri əmlakı necə bölmək olar ki, qısa vaxtda nikahdan əvvəlki həyat səviyyəsinə çatsınlar. Bu təcrübənin bir sıra elementləri Böyük Britaniya qanunvericiliyi ilə üst-üstə düşsə də bəzi nüanslarla məsələyə daha geniş aydınlıq gətirilməsi ilə onu belə arxada qoyur. Eyni zamanda Cənubi Koreya modelində olduğu kimi əldə olunan əmlaka verilən vəsait

kim tərəfindən ödənilmişdirsə əmlakın ona məxsus olması məsələsi də diqqətəlayiq haldır. Borcların da ödənilməsi məsələsində, götürülmüş borclardan faydalanan yalnız bir tərəfdirsə borcun ödənilməsində də məhz həmin tərəf iştirak etməlidir [8].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, boşanma proseslərində əmlakın bölünməsinə ciddi narazılıq hallarının mövcud olması və məsələnin yuxarı instansiya məhkəmələrinə qədər gəlib çıxması halları kifayət qədər çoxdur. Bu halların qarşısının alınması, bu kimi məsələlərin əksər hallarda birinci instansiya məhkəmələrində həll edilməsi və vətəndaş narazılığının aradan qaldırılması məqsədilə boşanma zamanı əmlakın bölünməsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşməsinə məqbul hesab edirəm. Məhkəmə prosesi zamanı nikahın hansı dövründə əldə olunan əmlakın birgə mülkiyyət hesab edilməsinin, əldə olunan əmlakın əldə edilməsində nikahın digər tərəfinin hansı dərəcədə səyi olmasının müəyyən edilməsinin, tərəflərin yenidən nikahdan əvvəlki yaşam səviyyəsinə çatması üçün əmlakın hansı formada bölünməsinin, əgər bu nikahdan övlad varsa bu övladın qalacağı valideynin natamam iş saati ilə işləməsinə səbəb ola biləcəyinin araşdırılmasının tərəfdarıyam. Eyni zamanda boşanmanın əksər vaxtlarda uzunmüddətli narazılıqlar səbəbindən baş verdiyini nəzərə almaqla son bir ildə satılan və bağışlanılan əmlakların siyahısının müəyyənlişməsinin bu bağışlama və satış hallarının boşanma zamanı əmlak bölgüsü məsələlərindən tam və ya müəyyən qədər yayınmaq məqsədilə həyata keçirilməsinin öyrənilməsinə daha ədalətli olduğu qənaətinə deyəm. Hər bir halda məsələnin tam və hərtərəfli araşdırılmasının çətin bir proses olduğunu nəzərə alaraq məhkəməyədək bu məsələnin əhatəli araşdırılmasının ixtisaslaşmış qurum tərəfindən araşdırılıb yekun nəticələrin məhkəməyə təqdim olunmasını əsas çıxış yollarından biri hesab edirəm.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46944>
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi - <https://e-qanun.az/framework/46946>
3. www.canadalife.com

4. www.dudkowiak.com
5. www.se-legal.de
6. www.nelsonslaw.co.uk
7. www.divorcelaws.co.za
8. www.international-divorce.com

Билал ИБРАГИМОВ

ПРОБЛЕМЫ РАЗДЕЛА ИМУЩЕСТВА ПРИ РАЗВОДЕ

РЕЗЮМЕ

Подводя итог, хотелось бы отметить, что в статье отражены проблемы, возникающие при разделе имущества при разводе, правила решения этих проблем в законодательстве отечественных и некоторых зарубежных стран. Сообщается об отношении к устранению проблем, которые могут возникнуть при применении брачного договора. При этом подробно рассматривается, что представляет собой совместная собственность, и сравниваются более справедливые подходы. Кроме того, сообщается отношение к проведенным исследованиям и выдвигаются некоторые предложения.

Ключевые слова: Развод, совместное имущество, брак, брачный договор, срок брака

Bilal IBRAHIMOV

PROPERTY DIVISION ISSUES DURING DIVORCE

SUMMARY

Summarizing, I would like to point out that the article reflects the problems arising in the division of property during divorce, the rules for solving these problems in the legislation of local and some foreign countries. The attitude towards the elimination of the problems that may arise from the application of the marriage contract is reported. At the same time, what constitutes joint property is examined in detail and fairer approaches are compared. In addition, the attitude to the conducted studies is reported and some suggestions are put forward.

Key words: Divorce, joint property, marriage, marriage contract, duration of marriage

UOT 34:347.1

Nəimi İSMAYILZADƏ*Azərbaycan Respublikası DİN-in**Polis Akademiyası Mülki hüquq kafedrasının müəllimi,**polis leytenantı**e-mail: ismayilzadənəimi@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/ZYVC2740>

TAPINTININ HÜQUQİ TƏNZİMİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə itirilmiş əşyaların hüquqi tənzimlənməsi məsələsi araşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 186-cı maddəsi əsasında tapıntıların hüquqi rejimi izah edilir və digər ölkələrin – Türkiyə, Almaniya, Yaponiya və ABŞ-nin qanunvericilikləri ilə müqayisəli təhlil aparılır. Araşdırma göstərir ki, bəzi ölkələrdə tapılmış əşyaların idarə edilməsi və mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə bağlı daha dəqiq və sistemli hüquqi çərçivələr mövcuddur. Məqalədə, həmçinin tapıntıların qeydiyyatı, sahiblərinə qaytarılması və hüquqi məsuliyyətin artırılması üzrə Azərbaycan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülür.

***Açar sözlər:** itirilmiş əşya, tapıntı, mülki hüquq, beynəlxalq müqayisə, hüquqi mexanizmlər və s.*

İnsanlar gündəlik həyatda müxtəlif səbəblərdən əşyalarını itirə bilirlər. Bu cür hallarda əşyanın tapılması və geri qaytarılması ilə bağlı hüquqi tənzimləmə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İtirilmiş əşyanın tapılması ilə bağlı hüquqi prosedur hər dövltədə müxtəlif yanaşmalar əsasında tənzimlənir. Bəzi ölkələrdə tapıntı üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün müəyyən müddətlər və qaydalar müəyyən olunub, digərlərində isə tapılan əşyanın mənimsənilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (MM) 186-cı maddəsi tapıntının hüquqi rejimini müəyyən edir və onun mülkiyyətçiyə qaytarılması qaydalarını tənzimləyir. Bununla yanaşı, bəzi digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə müqayisə apardıqda, Azərbaycan qanunvericiliyinin bəzi aspektlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğu görünür.

Bu məqalədə Azərbaycan qanunvericiliyində tapıntı ilə bağlı tənzimləmələr analiz ediləcək, digər ölkələrlə müqayisə aparılacaq və tətbiq olunmayan, lakin hüquqi sistemimiz üçün faydalı ola biləcək dəyişikliklər təklif ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 186-cı maddəsinə əsasən, itirilmiş əşyanı tapan şəxs dərhal onu itirmiş şəxsə, onun mülkiy-

yətçisinə və ya polisə xəbər verməlidir. Əgər mülkiyyətçi məlum deyilsə, tapıntı barədə məlumat verdikdən sonra bir il ərzində əşyanın sahibi tapılmasa, tapan şəxs həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edir. Bu maddə aşağıdakı hüquqi prinsiplərə əsaslanır:

1. Dərhal məlumat vermə prinsipi – tapıntını gizlətmək qadağandır, əks halda bəxşiş almaq hüququ itirilir.

2. Bir illik gözləmə müddəti – bu müddət ərzində əşyanın sahibi öz mülkiyyət hüququnu tələb edə bilər.

3. Bəxşiş hüququ – əşyanı qaytaran şəxs onun dəyərinin 5%-nə qədər bəxşiş tələb edə bilər [1].

Bununla belə, MM-in 186-cı maddəsi tapıntının qeydiyyatına alınması və tapılan əşyaların idarə edilməsi ilə bağlı ətraflı tənzimləmə təqdim etmir. Beynəlxalq təcrübədə bu istiqamətdə daha ətraflı qaydalar mövcuddur.

İlkin olaraq Türk Mülki Məcəlləsində (Türk Medeni Kanunu - 22/11/2001) müvafiq institutla bağlı normaları nəzərdən keçirək. TMM-nin 769-cu maddəsinə əsasən itirilmiş bir əşyanı tapan şəxs onu sahibinə qaytarmalıdır. Əgər sahibini tanımırsa, bu barədə hüquq-mühafizə orqanlarına, kənd

yerlərində isə kənd muxtarına məlumat verməli və lazım gəldikdə axtarış apararaq elan verməlidir [7].

Əgər əşya yaşayış evində, iş yerində və ya ictimai xidmət göstərilən bir yerdə tapılırsa, tapan şəxs onu həmin yerin sahibinə, kirayəçisinə və ya ictimai xidmətdən məsul olan nəzarətçi şəxsə təhvil verməlidir. Tapılmış əşyanın diqqətlə qorunması vacibdir. Əgər əşyanın qorunması həddindən artıq xərc tələb edərsə, tez xarab olan xüsusiyətə malikdirsə və ya hüquq-mühafizə orqanları, müvafiq dövlət qurumu tərəfindən bir ildən çox saxlanılmışdırsa, satıla bilər. Satış həyata keçirilərkən, lazım gəldikdə əvvəlcədən elan verməli və satış açıq hərrac vasitəsilə aparılmalıdır. Satışdan əldə olunan məbləğ tapılmış əşyanın yerinə keçmiş hesab edilir. Yəni bir ildən sonra əmlakın mülkiyyətçisi ortaya çıxarsa, həmin məbləğ ona qeyd-şərtsiz ödənilir.

Tapılmış əşyanın sahibi elan verildiyi və ya hüquq-mühafizə orqanlarına və ya kənd muxtarına bildirildiyi tarixdən etibarən beş il ərzində ortaya çıxmazsa, tapıntıyı tapan şəxs bütün öhdəliklərini yerinə yetirdiyi halda həmin əşyanın mülkiyyət hüququnu qazanır. Əgər tapılmış əşya sahibinə qaytarılırsa, onu tapan şəxs saxlanma müddətində çəkdiyi xərclərin ödənilməsinə və uyğun bir mükafat verilməsinə tələb edə bilər. Maraqlısı isə budur ki, həmin uyğun mükafatın nə ilə və nə qədər ödənilməsi tənzimlənməyib. Düşünürəm ki, bu müddəa hər nə qədər əşyanın mülkiyyətçisinə seçim azadlığı versə də, əmlakı tapan şəxsin marağını kifayət qədər qarşılıdır. Çünki əmlakın mülkiyyətçisinin uyğun bir mükafat anlayışının qarşılığı onun xarakterindən asılıdır və bu məsələ isə qeyri-müəyyəndir.

Türkiyə Cinayət Məcəlləsində məqalə mövzusu ilə əlaqəli araşdırma aparsaq bizim qanunvericiliyimizdən fərqli olan bir hüquqi məqamla qarşılaşırıq. Belə ki, Türk Cinayət Məcəlləsinin (TCK) 160-cı maddəsinə əsasən, tapılmış əşya üzərində sahiblik etmək və onu qaytarmamaq cinayət məsuliyyəti yaradır. Bu qanuna görə, tapılmış əşyanı sahibinə və ya hüquq-mühafizə orqanlarına təhvil verməyən şəxslər 1 ilə qədər həbs və ya cərimə cəzası ala bilər. Əgər şəxs tapdığı əşyanın sahibini bildiyi halda onu öz mülkiyyətinə keçirməyə cəhd edərsə, bu artıq oğurluq cinayəti

kimi qiymətləndirilir və daha ağır cəza tədbirləri tətbiq edilir. Beləliklə, Türkiyə qanunvericiliyi tapılmış əşyaların mənimsənilməsinə ciddi yanaşır və bu cür halların qarşısını almaq üçün hüquqi məsuliyyəti gücləndirir [6].

Türkiyə qanunvericiliyində bu məsələnin sərt qaydalarla tənzimlənməsi cəmiyyətdə tapıntılara qarşı daha məsuliyyətli yanaşmanı formalaşdırır və insanların hüquqlarını qorumağa yönəlir. Bu qanunvericiliyin tətbiqi nəticəsində tapılmış əşyaların geri qaytarılması üzrə məsuliyyət artır, həmçinin qanunsuz mənimsəmə halları azalır. Azərbaycan qanunvericiliyində də bu sahədə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi, tapılmış əşyaların mənimsənilməsinə görə hüquqi məsuliyyətin artırılması əşyaların sahiblərinə daha tez və effektiv şəkildə qaytarılmasını təmin edə bilər.

Digər bir dərin hüquq keçmişinə və təcrübəsinə malik ölkənin, Almaniyanın qanunvericiliyinə nəzər salaq. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 965-ci maddəsinə əsasən, tapılmış əşya hüquq-mühafizə orqanlarına və ya müvafiq dövlət qurumlarına bildirildikdən sonra altı ay ərzində sahibini tapmaq mümkün olmazsa, həmin əşya onu tapan şəxsin mülkiyyətinə keçir [2]. Bu müddət ərzində əşyanın sahibi müəyyən edilərsə, tapan şəxs onu geri qaytarmalıdır. Almaniya qanunvericiliyi tapıntıların idarə olunması ilə bağlı konkret və sistemli hüquqi çərçivə müəyyən etmişdir. Göründüyü kimi, hər nə qədər müddətlər fərqli olsa da, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi məsələsində daxili qanunvericiliyimizlə Almaniya qanunvericiliyi oxşarlıq təşkil edir.

Bununla belə, Almaniya qanunvericiliyində tapılmış əşyaların hüquqi statusu ilə bağlı bəzi əlavə müddəalar mövcuddur ki, bunlar Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmayıb. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 965-ci maddəsinə əsasən, tapıntıyı tapan şəxs əşyanın tapıldığını sahibinə və ya digər hüquqi qəbuledici şəxsə bildirməyə borcludur. Əgər əşyanın sahibi məlum deyilsə və ya onun harada olduğu bilinməzsə, tapıntıyı tapan şəxs bu barədə müvafiq dövlət orqanlarına – adətən polisə və ya yerli tapıntılar bürosuna məlumat verməlidir. Lakin bu öhdəlik yalnız dəyəri 10 avrodan yuxarı olan tapıntılar üçün keçərlidir. Tapıntıyı tapan şəxs tapılmış əş-

yanı rəsmi orqanlara təqdim etməyə, yəni verməyə məcbur deyil, lakin BGB-nin 967-ci maddəsinə əsasən, bunu etmək hüququna malikdir. Yalnız müvafiq dövlət qurumunun göstərişi olduğu halda bu öhdəlik məcburi xarakter daşıyır. Tapıntı tapan şəxs öz üzərinə düşən xərclərin əvəzini və tapdığı əşyaya görə "tapıntı mükafatı" (finderlohn) almaq hüququna malikdir. Bu mükafat aşağıdakı qaydada hesablanır:

1. 500 avroya qədər dəyəri olan tapıntılar üçün – əşyanın ümumi dəyərinin 5%-i,
2. 500 avrodan yuxarı dəyəri olan hissə üçün – əlavə məbləğin 3%-i,
3. Ev heyvanları üçün isə həmişə 3%-dir [2].

Əgər tapılan əşya yalnız sahibi üçün dəyərli sayılırsa (məsələn, açar), tapıntı mükafatı ədalətli dəyərləndirməyə əsasən müəyyən edilir. Məsələn, itirilmiş açar üçün mükafat açarın metal dəyərinə əsasən deyil, sahibinin çəkə biləcəyi əlavə xərclər (məsələn, kilidin dəyişdirilməsi və ya qapının açılması üçün usta çağırılması) nəzərə alınaraq hesablanır. Əgər tapıntı dövlət müəssisəsinin binalarında, dövlətə məxsus nəqliyyat vasitələrində və ya ictimai nəqliyyatda tapılıbsa, tapıntı tapan şəxs yalnız müvafiq mükafatın yarısını ala bilər və bu da yalnız əşyanın dəyəri 50 avrodan yuxarı olduqda tətbiq edilir. Bundan əlavə, əgər tapıntı tapan şəxs həmin müəssisədə işləyirsə və ya əşyanı təhvil vermə öhdəliyini yerinə yetirməyibsə, tapıntı mükafatı almaq hüququndan məhrum edilir [2].

Bu qaydalar göstərir ki, Almaniya qanunvericiliyi tapılmış əşyalarla bağlı müəyyən hüquqi tənzimləmələr təqdim edərək həm tapıntı tapan şəxsin, həm də sahibinin hüquq və öhdəliklərini aydın şəkildə müəyyən edir. Azərbaycan qanunvericiliyində isə tapıntı institutu nisbətən səthi və ümumi normalarla tənzimlənir. Bu cür konkret mexanizmlərin tətbiqi tapıntıların idarə olunmasını daha səmərəli və sistemli edə bilər.

İndi isə Yaponiya qanunvericiliyində itirilmiş və tapılmış əmlakın hüquqi taleyini tənzimləyən normalara nəzər salaq. Yaponiya mülki qanunvericiliyində itirilmiş əşyaların saxlanma müddəti 3 aydır və bu müddət ərzində sahibinin müəyyən edilməsi mümkün olmadıqda, bir sıra prosedurlar icra olunur. İlk olaraq polis internet vasitəsilə

itirilmiş əşyalar barədə məlumatları açıqlayır, bu isə tapıntıların sahiblərinə daha tez qaytarılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, xüsusi müəssisələrdə tapıntıların idarə olunması üçün sistem mövcuddur ki, bu sistem həmin müəssisələrdə tapılan əşyaların daha səmərəli qeydiyyatı alınmasını və idarə edilməsini daha düzgün tənzimləməsinə kömək edir. Son olaraq itirilmiş şəxsin kimliyi 2 həftə ərzində müəyyən edilməzsə, çətilər, geyimlər, velosipedlər və digər əşyalar satışa çıxarıla bilər. Bu hüquqi tənzimləmələr itirilmiş əşyaların idarə edilməsini sistemləşdirməyə və uzun müddət sahibsiz qalan əşyaların səmərəli istifadəsinə şərait yaratmağa xidmət edir [8].

Azərbaycan qanunvericiliyində isə tapıntılarla bağlı mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün 1 il gözləmə müddəti nəzərdə tutulmuşdur. Bu da Yaponiya qanunvericiliyi ilə müqayisədə daha uzun müddətdir və nəticədə əşyanın sahibinə qaytarılması prosesi daha gec həyata keçirilir. Beləliklə, Yaponiya qanunvericiliyində bu müddətin çox qısa olması tapıntıların idarə edilməsini daha çevik və effektiv edir.

Yaponiya qanunvericiliyinin digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri bəxşiş mexanizminin dəqiq tənzimlənməsidir. Azərbaycan qanunvericiliyində də bəxşiş nəzərdə tutulsa da, onun məbləğinin müəyyən edilməsi prinsipləri fərqlənir. Yaponiya qanunvericiliyinə əsasən, tapıntı tapan şəxs onun qanuni sahibindən əşyanın dəyərinin 5-20%-i qədər bəxşiş tələb edə bilər, Azərbaycanda isə bu göstərici maksimum 5% ilə məhdudlaşır. Yaponiyada tətbiq edilən bu yanaşma tapıntıların sahiblərinə qaytarılmasını daha da təşviq edir, çünki tapan şəxs daha yüksək mükafat alacağına ümid edə bilər [4]. Bu, cəmiyyətdə tapılan əşyaların geri qaytarılmasına dair məsuliyyət hissini artırır və daha səmərəli hüquqi tənzimləmə təmin edir. Azərbaycan qanunvericiliyində də bu sistemin təkmilləşdirilməsi tapıntıların daha tez sahiblərinə qaytarılmasına və insanları bu prosədə daha fəal iştirak etməyə həvəsləndirə bilər.

Bu fərqli yanaşmalardan çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan qanunvericiliyində də bəxşiş məbləğinin artırılması məqsədəuyğun ola bilər. Əmlakı tapan, onu aidiyyəti döv-

lət orqanına bildiren və nəticədə sahibinə qaytarılmasına səbəb olan şəxslər üçün daha yüksək mükafat nəzərdə tutulsa, bu cəmiyyət daxilində dürüstlüyü və məsuliyyəti artırır. Həmçinin insanlar tapdıqları əşyaları gizlətmək əvəzinə, onu mülkiyyətçisinə qaytarmaq üçün daha çox motivasiya əldə edirlər. Bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi nəticəsində tapıntıların daha sürətli və şəffaf şəkildə hüquqi sahiblərinə qaytarılması təmin edilə bilər.

Bundan əlavə, bəxşiş məbləğinin tapılmış əşyanın növü və dəyərinə uyğun tənzimlənməsi də hüquqi sistemin daha səmərəli işləməsinə kömək edə bilər. Məsələn, yüksək maddi dəyərə malik əşyalar üçün daha yüksək bəxşiş faizləri müəyyən edilə bilər ki, bu da onların sahiblərinə qaytarılmasını stimullaşdırır. Nəticədə, bəxşiş sisteminin təkmilləşdirilməsi həm tapıntılarla bağlı hüquqi münasibətlərin daha effektiv tənzimlənməsinə, həm də ictimai etimadın və vətəndaş məsuliyyətinin güclənməsinə töhfə verə bilər.

ABŞ-da isə tapılmış əmlakın hüquqi taleyi hər bir ştatın öz qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Məsələn, Kaliforniya ştatında bu məsələ Kaliforniya Mülki Məcəlləsinin 2080-2080.10-cu maddələri ilə tənzimlənir. Belə ki, müvafiq qanunvericilikdə tapılmış əşyanın taleyi ilə bağlı konkret qaydalar müəyyən edilmişdir. Əşyanı tapan şəxs onun sahibini tanımırsa və ya əşyanın sahibi onu tələb etmərsə, dəyəri 100 dollardan çox olan tapıntılar hüquq-mühafizə orqanlarına – şəhər və ya mahalın polis idarəsinə və ya şerif departamentinə təhvil verilməlidir. Tapıntıyı tapan şəxs əşyanı harada və nə zaman tapdığını rəsmi sənədlə bəyan etməlidir [5].

Əgər tapılmış əşyanın sahibi 90 gün ərzində ortaya çıxarsa və mülkiyyət hüququnu sübut edərsə, həmçinin saxlanma xərclərini ödəyərsə, polis və ya şerif idarəsi həmin əşyanı ona geri qaytarır. Əşyanın dəyəri 250 dollardan çoxdursa və 90 gün ərzində sahibi onu geri tələb etməzsə, polis və ya şerif idarəsi bu barədə qəzətdə elan verməlidir. Elan dərc edildikdən sonra 7 gün ərzində də sahibi ortaya çıxmazsa və tapıntıyı tapan şəxs elan xərclərini ödəyərsə, əşya ona verilir. Əşyanın dəyəri 250 dollardan azdırsa və sa-

hibi 90 gün ərzində ortaya çıxmazsa, o zaman əşya tapan şəxsə verilə bilər [5].

Həmçinin Kaliforniya qanunvericiliyinə əsasən, tapılmış əşyaların saxlanması, qaytarılması, satılması və məhv edilməsi ilə bağlı yerli hökumətlərə xüsusi qaydalar müəyyən etmək səlahiyyəti verilir. Bu çərçivədə, hüquq-mühafizə orqanları, o cümlədən polis və ya şerif idarəsi, tapılan əşyaları ən azı üç ay ərzində saxlamalıdır [5]. Əgər bu müddət ərzində sahibi ortaya çıxmazsa, həmin əşyalar ictimai hərracda satıla və ya yerli hökumət qurumuna təhvil verilə bilər. Bundan əlavə, əgər yerli hökumət müəyyən edərsə ki, əşya ictimai istifadəyə yararlıdır, onu satışı çıxarmadan öz ehtiyacları üçün saxlaya bilər. Kaliforniyanın bu sahədə ən mühüm üstünlüklərindən biri isə itirilmiş və tapılmış əşyaların vahid elektron qeydiyyat sisteminin mövcudluğudur. Bu sistem sayəsində vətəndaşlar itmiş əşyalar barədə məlumat əldə edə və onları tapmaq üçün rəsmi qurumlarla daha operativ əlaqə saxlaya bilərlər.

Azərbaycanda da tapılmış əşyaların qeydiyyatı və qaytarılması üçün xüsusi bir mexanizm mövcuddur. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin əmri ilə yaradılmış Tapıntılar Bürosu bu sahəyə cavabdeh qurumdur və Baş şəhər Baş Polis İdarəsinə tabedir. Büronun əsas funksiyası fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən tapılmış əşya və sənədlərin qəbul edilməsi, uçota alınması, saxlanması və sahiblərinə qaytarılmasını təşkil etməkdən ibarətdir. Bu xidmət ödənişsizdir və dövlət rüsumu nəzərdə tutulmur. İtirilmiş əşyasını geri almaq istəyən vətəndaş şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd təqdim etməlidir. Əgər itmiş əşya və ya sənəd başqa bir şəxsə məxsusdursa, onu geri almaq üçün notarial qaydada təsdiqlənmiş etibarnamə təqdim olunmalıdır [3].

Ümumilikdə, hər iki sistemin ümumi cəhətləri olsa da, Kaliforniyada tətbiq edilən vahid elektron qeydiyyat sistemi bu prosesin daha səmərəli və əlçatan olmasını təmin edir. Azərbaycanda isə belə bir mərkəzləşdirilmiş elektron sistemin olmaması itirilmiş əşyaların axtarışı və qaytarılması prosesini xeyli çətinləşdirir. Bu ba-

xımdan, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və vətəndaşlar üçün daha rahat mexanizmlərin yaradılması mövcud sistemin təkmilləşdirilməsi üçün vacib addım ola bilər.

Göründüyü kimi, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində tapıntılarla bağlı hüquqi tənzimləmələr fərqli yanaşmalara əsaslanır. Bəzi dövlətlərdə tapılmış əşyanın mənimsənilməsinə qarşı ciddi cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuş, digərlərinə isə bu əşyanın tapan şəxsə keçməsi üçün daha qısa və konkret müddətlər tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində tapıntı institutunun əsas prinsipləri müəyyən edilmiş də, onun daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq mümkündür. Xüsusilə, tapıntıların qeydiyyatına alınması, idarə olunması və sahibinə qaytarılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, həmçinin tapıntıların mənimsənilməsinə qarşı hüquqi məsuliyyətin artırılması hüquqi sistemimizin daha effektiv işləməsinə töhfə verə bilər.

Fikrimcə, Azərbaycan qanunvericiliyində tapıntı institutunun inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı dəyişikliklər həyata keçirilə bilər:

1. Tapıntıların qeydiyyatı və elan sistemi – Tapılmış əşyaların polis və ya xüsusi dövlət qurumları tərəfindən elektron informasiya sistemi,

eyni zamanda bu əşyalar barədə ictimai məlumat bazasının (onlayn platforma) yaradılması əşyaların sahibinə daha tez qaytarılmasını təmin edər.

2. Bəxşiş məbləğinin artırılması və dərəcələndirilməsi – Hazırkı qanunvericilikdə bəxşiş maksimum 5% olaraq müəyyən edilib. Ancaq Almaniya və Yaponiya təcrübəsinə əsaslanaraq, bu məbləğin artırılması və əşyanın dəyərində uyğun diferensiallaşdırılması tapan şəxsləri daha çox stimullaşdırma bilər.

3. Cinayət məsuliyyətinin gücləndirilməsi – Türkiyə və Almaniya təcrübəsində olduğu kimi, tapılmış əşyanı mənimsəyən və sahibinə qaytarmayan şəxslər üçün cinayət məsuliyyətinin tətbiqi qanun pozuntularının qarşısını ala bilər.

4. Gözləmə müddətinin qısaldılması – Hazırda tapıntının tapan şəxsə keçməsi üçün bir il gözləmə müddəti nəzərdə tutulur. Bu müddət Yaponiya və Almaniyada daha qısadır (2 həftə, 3-6 ay). Müddətin azaldılması əşyaların səmərəli idarə edilməsinə və tapıntıların uzun müddət sahibsiz qalmasının qarşısını almağa kömək edər.

Bu dəyişikliklər tətbiq edilərsə, Azərbaycan qanunvericiliyində tapıntı institutu daha effektiv və çevik şəkildə işləyəcək, nəticədə itirilmiş əşyaların sahiblərinə qaytarılması prosesi daha operativ və şəffaf həyata keçiriləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 186-cı maddə - HYE, 2025
2. Almaniya Mülki Qanunnaməsi (Bürgerliches Gesetzbuch) – 965, 967, 970, 971 və 978-ci maddələr - <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>
3. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin DİN-in 02.02.2006-cı il tarixli, 52 nömrəli əmri ilə yaradılmış Tapıntılar Bürosu haqqında normativ aktlar - <https://bakupolice.gov.az/?limited/az/menu/74/>
4. <https://www.yomiuri.co.jp/otekomachi/20191106-OKT8T182873/>
5. Kaliforniya Mülki Məcəlləsi (California Civil Code), 2080-2080.10-cu maddələr - <https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=CIV&tocTitle=+Civil+Code+-+CIV>
6. Türkiyə Cinayət Məcəlləsi (Türk Ceza Kanunu), 160-cı maddə - <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5237.pdf>
7. Türkiyə Mülki Məcəlləsi (Türk Medeni Kanunu), 22/11/2001, 769-cu maddə - <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>
8. Yaponiya Mülki Qanunvericiliyi - <https://worldjpn.net/documents/texts/docs/19471222.T1J.html>

Нейми ИСМАЙЛЗАДЕ

**ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ
СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ДОПРОСА****РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматривается правовое регулирование потерянного имущества. На основе статьи 186 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики объясняется правовой режим находок и проводится сравнительный анализ с законодательством других стран, включая Турцию, Германию, Японию и США. Исследование показывает, что в некоторых странах существуют более точные и систематизированные правовые механизмы для управления найденными вещами и приобретения права собственности. В статье также предлагаются рекомендации по совершенствованию азербайджанского законодательства в части регистрации находок, их возврата владельцам и усиления юридической ответственности.

Ключевые слова: Потерянное имущество, найденное имущество, гражданское право, международное сравнение, правовые механизмы и т. д.

Neymi Ismayilzadeh

**PROBLEMS ARISING DURING THE IMPLEMENTATION
OF THE INTERROGATION INVESTIGATIVE ACTION****SUMMARY**

This article examines the legal regulation of lost property. The legal regime of findings is explained based on Article 186 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, and a comparative analysis is conducted with the legislation of other countries, including Turkey, Germany, Japan, and the USA. The study reveals that some countries have more precise and systematic legal frameworks for managing found items and acquiring ownership rights. The article also proposes recommendations for improving Azerbaijani legislation regarding the registration of found property, its return to owners, and the strengthening of legal liability.

Key words: Lost property, found property, civil law, international comparison, legal mechanisms, etc.

UOT 34.347

Səbinə ƏZİZOVA*Bakı Dövlət Universitetinin**Mülki proses və kommersiya hüququ kafedrasının**doktorantı, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: sabinaazizova1@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/WTQJ1724>

NİKAHIN POZULMASI: MÜLKİ PROSESDƏ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN HÜQUQLARININ TƏMİNATI

XÜLASƏ

Nikahların pozulması hər bir ölkənin demoqrafik göstəricilərini aşağı salan, həmçinin sosial gərginlik yaranan amillərdən biridir. Ailə-nikah münasibətlərinə xitam verildəndə ailədə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olması bu prosesi mənəvi cəhətlə yanaşı, hüquqi cəhətdən də daha da mürəkkəbləşdirir. Məqalədə valideynlərin nikahı məhkəmə qaydasında pozulduqda Azərbaycan Respublikasının mülki-prosessual, ailə və digər qanunvericilik aktlarında yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsi (qeyri-əmlak) və əmlak hüquqlarının təmin edilməsi məsələləri tədqiq olunur.

Açar sözlər: *mülki proses, nikahın pozulması, uşaq hüquqları, yetkinlik yaşına çatmayanlar, uşaqların saxlanması üçün aliment, əmlak hüquqları.*

Müasir zamanda pozulan nikahların bağlanan nikahlara münasibətdə mütləq və nisbi saylarının artması bir çox dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da baş verir. Nikah pozularkən ailədəki yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların hüquq və maraqlarının təmin edilməsi məhkəmə qarşısında qoyulan prioritet məsələdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və azadlıqları bir sıra beynəlxalq aktlarda əks olunub. Bunlara misal olaraq BMT-nin 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Ümumdünya insan hüquqları” Bəyannaməsi, 16 dekabr 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, mədəni və sosial hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktlar, Avropa Şurasının 4 noyabr 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyası və ona əlavə olan 7 sayılı Protokolu, BMT-nin 20 noyabr 1989-cu il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya və s. göstərmək olar [4]. Ölkəmizdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və maraqları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bəyan olunub

və bir sıra qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Bunların sırasında 19 may 1998-ci il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun, Ailə Məcəlləsi, Mülki Məcəllə, Mülki Prosesual Məcəllə və s. göstərə bilərik [4]. Qeyd edilən qanunvericilik aktlarının məhkəmədə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumlarının müvafiq qərarlarına verilən rəsmi şərhlər böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir [2, 3].

Azərbaycanda ümumi əmsal göstəricilərinə görə 2023-cü ildə hər 1000 nəfərə 5,3 sayda nikahın bağlanması, 2,1 sayda nikahın pozulması qeydə alınıb. Bundan 10 il əvvəlki (2013) göstəricilərə münasibətdə biz nikahların bağlanma sayının azalmasını (2013-cü ildə - 9,3) və boşanmaların artmasını (2013-cü ildə - 1,3) müşahidə edə bilərik. Ümumiyyətlə, məhz 2013-cü ildən başlayaraq əhalinin sayının artmasına baxmayaraq hər sonrakı illərdə bağlanan nikahların sayı azalmağa, boşanmalar isə artmağa doğru qeydə alınıb [5]. Mediada səslənən əksər fikirlərdən fərqli ola-

raq, biz düşünürük ki, bunu müasir zamanda insanların dəyişən həyat tərzini, ailə, tərbiyə və mə-nəvi dəyərlərin aşağı düşməsi və s. səbəblərlə bağlamaq düzgün olmaz. Rəsmi statistika tarixi baxışdan bizə maraqlı rəqəmləri təqdim edir. Azərbaycanda hər 1000 nəfərə düşən nikahın pozulmasının ən yüksək göstəriciləri məhz sovet dövründə - XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında qeydə alınmışdır. Belə ki, 1935-ci ildə hər 1000 nəfərə 10,5 nikah bağlanmış, 4,9 nikah pozulmuşdur. Müvafiq olaraq bu göstəricilər 1936-cı ildə 10,5 və 3,8 sayda, 1937-ci ildə isə 9,5 və 2,7 sayda olmuşdur [5]. Tarixdə ən az boşanmaların sayı 1942-1944-cü illərdə qeydə alınmışdır. Bunun da səbəbləri bəllidir.

Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyinə əsasən (mad.16) nikahın pozulması iki formada nəzərdə tutulub: nikahın pozulması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qeydə alınmaqla və məhkəmə baxışı qaydasında. Ailədə yetkinlik yaşına çatmayan uşağın olması nikahın pozulmasının yalnız məhkəmə qaydasında keçirilməsini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən ədalət mühakiməsini yalnız məhkəmələr həyata keçirir [1]. Nikahın pozulmasına dair işlərə mülki məhkəmə icraatında mülki prosesual hüquq normalarına və prinsiplərinə əsaslanaraq baxılır [12, s.35].

Ümumilikdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqları iki növə ayrılır: şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar və əmlak hüquqları. Yetkinlik yaşına çatmayanların istər şəxsi (qeyri-əmlak), istərsə də əmlak hüquqlarının əsas təminatçısı kimi bilavasitə mülki prosesual hüququn normaları ilə tənzimlənən məhkəmə müdafiəsi çıxış edir. Yetkinlik yaşına çatmayanların müxtəlif hüquqi münasibətlərdə (ailə, əmək, mənzil, mülki və s.) əmlak hüquq və maraqlarının məhkəmə icraatında qorunmasının qaydası onların mülki prosesdə fəaliyyət qabiliyyətinin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Fikrimizcə, göstərilən məsələ hüquq elmində mövcud olan problemlərdən azad deyildir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarına aiddir:

– uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ;

– uşağın öz valideynləri və başqa qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququ;

– uşağın müdafiə olunmaq hüququ;

– uşağın öz fikrini bildirmək hüququ;

– uşağın ad, ata adı, soyad daşımaq hüququ;

– uşağın vətəndaşlıq almaq hüququ.

Uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 49-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Qeyd olunan hüquq uşaq hüquqlarının ən vacibi hesab olunur. Uşağın öz valideynləri ilə birgə yaşamaq hüququna heç kim (həmçinin dövlət orqanı) mane ola bilməz. Beynəlxalq normalara uyğun olaraq 14 yaşına qədər uşaqların yaşayış yeri kimi onların qanuni nümayəndələrinin yaşayış yeri təyin olunur. Təbii ki, 14 yaşına çatmış uşağın valideynləri ilə birgə yaşamaq hüququ saxlanılır.

Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 60.4-cü maddəsinə uyğun olaraq, valideynlər ayrı yaşadıqda uşaqların yaşayış yeri onların razılığı ilə həll edilir. Valideynlər arasında razılıq olmadıqda, məhkəmə mübahisəni uşaqların hüquq və mənafelərini, onların rəyini və sair halları (uşaqların qardaş və bacılarına, valideynlərdən hər birinə olan bağlılığı, valideynlərin əxlaqi və digər şəxsi keyfiyyətləri, uşağın yaşı, onun inkişafı və tərbiyəsi üçün şərait yaradılması) nəzərə almaqla həll edir [6].

Uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ geniş anlayış olaraq valideynlərlə birgə yaşamaq hüququndan başqa öz valideynlərini tanımaq hüququnu, valideynlərdən qayğı görmək hüququnu, öz valideynləri tərəfindən tərbiyə almaq hüququnu, uşağın maraqlarının qorunması və hərtərəfli inkişafı hüququnu, onun ləyaqətinə hörmət olunması hüququnu da əhatə edir.

Uşağın öz valideynləri və başqa qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququ Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 50-ci maddəsində təsbit olunub. Belə ki, uşağın hər iki valideynləri, babaları, nənələri, qardaşları, bacıları və başqa qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququ birbaşa uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ ilə bağlıdır və ümumilikdə uşağın hərtərəfli tərbiyəsi və gələcək inkişafı üçün zəmin yaradır. “Başqa qohumlar” qismində uşağın hər iki tərəfdən olan daha uzaq qohumları ilə ünsiyyət hüququ

qu da məhkəmə qaydasında tanınmağa bənzər. Uşağın bu və digər qohumla ünsiyyət məsələlərinin həlli hər bir ailədə mövcud olan konkret şəraitdən asılıdır və yalnız uşağın mənafeyi nəzərə alınmaqla həll olunmalıdır. Qohumlarla ünsiyyət formaları müxtəlif ola bilər: yazışma, şəxsi görüşlər, telefon və ya daha müasir vasitələrlə ünsiyyət. Adətən ünsiyyət formaları uşağın yaşından, yaşayış yerindən, valideynlər arasında münasibətlərdən asılı olaraq seçilir. Ər-arvad arasındakı nikah pozulduqda uşağın hər iki valideynlərlə ünsiyyətdə olmaq hüququ, hətta valideynlər ayrı yerlərdə, həmçinin müxtəlif dövlətlərdə yaşadığıda da tanınır.

Valideynləri uşaqla ünsiyyətdə olmaq hüququndan məhrum etmə və təbii ki bunun əksi olaraq uşağı valideynlərlə ünsiyyətdə olmaq hüququndan məhrum etmə qanunla xüsusi hallarda müəyyən olunur: 1) məhkəmə qaydasında - valideynlik hüquqlarından məhrum etmə və ya valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması üzrə məhkəmə icraatında [6, mad.65 və 68, 2) inzibati qaydada — uşağın sağlamlığı və ya həyatı birbaşa təhlükədə olduqda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı uşağı valideynlərdən (onlardan birindən) və ya onu qəyyumluğa (himayəyə) götürmüş şəxslərdən təcili olaraq aldıqda [6, mad.72].

Məhkəmə qaydasında nikah pozularkən yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların gələcək taleyi ayrılan ər-arvadın hansının yanında tərbiyə olması, onların formalaşması ərəfəsində valideynlərdən hansının daha məqbul sayıla biləcək təsirə malik olmasını, uşaqların saxlanması üçün aliment tutulması və s. məsələləri həll etmək məqsədini güdür [11, s.173].

Azərbaycan Respublikasının “Uşaq hüquqları haqqında” Qanununun 12-ci maddəsində göstərilir ki, “uşaqların hüquqları və qanuni mənafevləri pozulduqda, o cümlədən valideynləri (onlardan biri) uşağın təhsili, tərbiyəsi üzrə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə və ya valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə uşaq öz hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, 14 yaşına çatdıqda isə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir” [4].

Uşaq ailədə onun maraqlarına toxunan istənilən məsələnin həlli zamanı öz fikrini bildirməyə bilər.

Həmçinin o, məhkəmə istintaqı və inzibati araşdırmaların gedişində dinlənilməyə hüququna malikdir. Uşaq valideynlərinə və digər ailə üzvlərinə onun maraqlarına toxunan istənilən məsələ üzrə öz fikirlərini sərbəst formada bildirməyə bilər. RF-nin ailə qanunvericiliyindən fərqli olaraq [13, s.25], Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 52-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, 10 yaşına çatmış uşağın fikri mütləq nəzərə alınmalıdır (onun maraqlarına zidd olan hallar istisna olunmaqla) və qanunla müəyyən olunmuş hallarda məhkəmə və ya qəyyumluq və himayə orqanı yalnız 10 yaşına çatmış uşağın razılığı ilə qərar qəbul edə bilər [6, mad.52]. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin təfsiri baxımından uşağın öz fikrini bildirməyə hüququnun “10 yaş” həddi ilə mütləq sayılması, fikrimizcə, uşaq hüquqları üzrə beynəlxalq normalara tam cavab verir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda uşağın öz fikrini bildirməyə hüququ onun öz baxışlarını formalaşdırmağa qadir olan vaxtdan yaranır və bu da bizim qanunvericiliyimizdə müəyyən edilmiş “10 yaş” həddinə uyğun gəlir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il tarixli Qanunu ilə Ailə Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə aşağıdakı norma əlavə edilmişdir: “habelə qərar qəbul edərkən 7 yaşına çatmış uşağın fikrini öyrənməyə və nəzərə ala bilər”. Hesab edirik ki, məhkəmədə nikah pozularkən uşağın öz fikrini bildirməyə hüququnun 7 yaşından tanınması onun maraqlarını daha dolğun qorumağa hesablanıb.

BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyasının 12-ci maddəsinə görə, uşağın öz baxışlarını formalaşdırmağa qadir olan vaxtdan ona “toxunan hər hansı məhkəmə araşdırmasının və ya inzibati araşdırmanın gedişində ya bilavasitə, ya da nümayəndə və ya müvafiq orqan vasitəsilə, milli qanunvericiliyin prosessual normalarında nəzərdə tutulan qaydada dinlənilməyə” imkanı verilir [4]. Milli qanunvericilikdə bu hüququn uşağın 7 yaşından tanınması təqdirəlayiqdir.

Maraqlıdır ki, müsəlman hüququna görə valideynlərin nikahı ləğv olunduqda 7 yaşa çatan qız uşaqlarının ana himayəsindən sonra atasına verilməsi mütləq olduğu halda, 7 yaşına çatan oğlan uşaqları seçim qarşısında qalırdılar: ana ilə qal-

maq və ya ata ilə yaşamaq [10, 17]. Beləliklə, BMT-nin Beynəlxalq Paktının 19-cu maddəsində, Avropa Konvensiyasının 10 maddəsində, MDB-nin “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquq münasibətləri və hüquqi yardım haqqında” Konvensiyasının 11-ci maddəsində, BMT-nin Ümumdünya Bəyannaməsinin 18-ci maddəsində bəyan edilən uşağın öz fikrini bildirmək hüququ müsəlman hüququnda hələ VII əsrdə tanınırdı. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi valideynlərin nikahı pozulduqda yalnız 7 yaşı tamam olmuş oğlan uşaqlarının öz fikrini bildirmək hüququ vardır.

Uşağın öz fikrini bildirmək hüququnun (yəni onun öz baxışlarını formalaşdırmağa qadir olan vaxtı) “10 yaş” həddilə ölçülməsi Azərbaycan Respublikasının ailə, mülki, mülki prosesual qanunvericiliklərinin bir sıra müddələrində əks olunur. Belə ki, ailə qanunvericiliyinə görə 10 yaşına çatmış uşağın adı və soyadı yalnız onun razılığı ilə dəyişdirilə bilər (mad.54.4); uşaq 10 yaşına çatmışsa, ancaq onun razılığı ilə valideynlik hüquqları bərpa edilə bilər (mad.67.6); 10 yaşına çatmış uşaq övladlığa götürüldükdə, onun buna razılıq verməsi zəruridir (mad.124.5); övladlığa götürülən 10 yaşına çatmış uşağın soyadı, ata adı, habelə öz adı yalnız onun razılığı ilə dəyişdirilə bilər (mad.125.3); övladlığa götürülən 10 yaşına çatmış uşağın onu övladlığa götürənləri valideynləri kimi doğumun qeydi kitablarına yazılması üçün uşağın razılığı lazımdır (mad.127.2); övladlığa götürülmə ləğv olunduqda 10 yaşı tamam olmuş uşağın adı və soyadı onun öz razılığı ilə dəyişdirilə bilər (mad.134.11); 10 yaşı tamam olmuş uşaq yalnız öz razılığı alındıqdan sonra himayədar ailəyə verilə bilər (mad.145.3).

Yuxarıda göstərilən bütün hallarda qanunverici uşağın dəqiq yaş həddinə çatmasını müəyyən edir – 10 yaş, yəni bu yaşdan yetkinlik yaşına çatmayanın mülki-prosessual münasibətlərin iştirakçısı kimi öz fikrini bildirmək hüququ mütləq xarakter daşıyır. Məhkəmə valideynlər ayrı yaşadıqda uşaqların yaşayış yeri, uşaqdan ayrı yaşayan valideynin tələbi ilə uşağın verilməsi, uşağın yaxın qohumlarının onunla ünsiyyət məsələləri, valideynlik hüquqlarının bərpası haqqında mübahisələri uşağın rəyini nəzərə almaqla həll edir [6, mad. 60.4, 61.4, 67.5].

Beləliklə, uşağın öz fikrini bildirmək hüququ onun müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatdıqda mübahisə predmeti olan və onun maraqlarına toxunan hadisələrə qiymət verməklə yaranır. Müəyyən yaşa çatdıqda uşaq istənilən məhkəmə baxışında öz fikrini bildirə bilər.

14 yaşına qədər yetkinlik yaşına çatmayanlar mülki prosesdə yalnız öz qanuni nümayəndələri vasitəsilə iştirak edə bilərlər [15, s.88], 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar isə qismən (məhdud) fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunurlar. Bununla belə, qanunla müəyyən edilən hallarda mülki, ailə, əmək və s. hüquqi münasibətlərdən irəli gələn işlərdə 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar müstəqil şəkildə öz maraqlarını müdafiə edə bilərlər, onların qanuni nümayəndələri isə prosesə dəvət oluna bilərlər [14, s.89].

BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyasının 7-ci maddəsində, Azərbaycan Respublikasının “Uşaq hüquqları haqqında” Qanununun 10-cu maddəsində göstərilir ki, “uşaq doğulduqdan sonra bu fakt dərhal qeydə alınır və doğulduğu andan ad və vətəndaşlıq əldə etmək hüququna malikdir” [4, s.18]. Hər bir uşağın ad, ata adı, soyad daşımaq və vətəndaşlıq hüququ doğulduqdan sonra yaranır. Ailə Məcəlləsinin 53.2-ci maddəsinə uyğun olaraq uşağa ad valideynlərin razılığı ilə verilir, ata adı isə atasının (və ya ata kimi rəsmi qeydə alınan şəxsin) adına görə verilir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi onların şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqları ilə müqayisədə hüquq elmində daha az tədqiq olunan mövzudur. Əmlak hüquqları sahəsində isə ən çox diqqət yetirilən ailə münasibətləri çərçivəsində yaranan problemlərdir [16, s.20].

Nə müvafiq beynəlxalq aktlarda, nə də dövlət daxili hüquqda bu münasibətləri tənzimləyən xüsusi normalar yoxdur. Belə ki, yetərli sayda uşaqların şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqları üzrə müddəaları özündə cəmləşdirən BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası əmlak hüquqlarına aid məsələlərə yalnız qismən toxunur. Konvensiyanın 27-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir uşağın fiziki, əqli, ruhi, mənəvi və sosial inkişafı üçün lazım olan həyat səviyyəsinə malik olmaq

hüququ var. Uşağın inkişafı üçün lazım olan həyat şəraitini valideyn(lər) və ya uşağı tərbiyə edən digər şəxslər öz qabiliyyətləri və maliyyə imkanları daxilində təmin etməyə görə əsas məsuliyyət daşıyırlar [4, 18].

Azərbaycan Respublikasının “Uşaq hüquqları haqqında” Qanununun 3-cü maddəsində ümumi olaraq qeyd edilir ki, “uşaqlar barəsində dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunmasının, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil almasının, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir”. Qanunun 19-cu maddəsində valideynlərin öhdəlikləri sırasında onların uşaqların maddi tələbatlarının təmin edilməsi əsas vəzifə sayılır. Bu Qanunda yetkinlik yaşına çatmayanların digər əmlak hüquqlarının müdafiəsi də əksini tapır: uşağın mənzil hüququ (mad.20), uşağın vərəsəlik və valideynlərinin əmlakı hesabına saxlanma hüququ (mad.21), uşağın yaşına, səhhətinə, ümumtəhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə uyğun olaraq əmək hüquqları (mad.24), uşaqların sosial yardımlar almaq hüququ (mad.29) [4].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründən fərqli olaraq Azərbaycanda keçən əsrin son illərində aparılan hüquqi islahatların nəticəsində qəbul olunan qanunvericilik aktlarında bu və digər dərəcədə yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak hüquqlarına dair müddəalar daxil edilmişdir. Məsələn, əvvəlki Ailə Məcəlləsində uşaqların əmlak hüquqlarını təmin edən normalar mövcud deyildi. Bu da onların əmlak hüquqlarının təmin olunmasında müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqda yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak hüquqları yalnız ümumi baxımdan tənzimlənir, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericilik bazasında yetkinlik yaşına çatmayanlar hüquq subyekti olaraq müəyyən əmlak hüquqlarına malikdirlər və bu hüquqlar müxtəlif səviyyələrdə tənzimlənir.

Ailə qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak hüquqları ümumi şəkildə 55-ci maddədə öz əksini tapıb. Bu maddənin dispozisiyası blanket quruluşdadır, onun bəzi müddəaları Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə və başqa normativ aktlara istinad edir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar öz valideynlərindən və

ailənin digər üzvlərindən (yəni, yetkinlik yaşına çatmış əmək qabiliyyəti olan qardaş və bacılardan, baba və nənələrdən) vəsait almaq hüququna malikdir, birlikdə yaşayan valideynlər və uşaqlar qarşılıqlı razılıq əsasında bir-birinin əmlakından istifadə edə bilər və ya həmin əmlaka sahiblik edə bilərlər [6].

Əmlak hüquqları bəzi hallarda ailə qanunvericiliyinin, digər hallarda isə mülki qanunvericiliyin normaları ilə müəyyən olunur. Məsələn, valideynlərin uşaqların saxlanması üçün vəsaitin (aliment) miqdarı və verilmə qaydası Ailə Məcəlləsinin V bölməsinin (Ailə üzvlərinin aliment öhdəlikləri) daxilində 13-cü fəsilə (Valideynlərin və uşaqların aliment öhdəlikləri) tənzimlənir [6, mad.55, 75-83].

Məhkəmə qaydasında uşağın saxlamasına alimentin tutulması iki müxtəlif üsulla nəzərdə tutulub: aliment tutulan tərəf hər hansı sahədə işləyirsə, bu zaman onun aylıq qazancının (gəlirinin) müəyyən hissəsi miqdarında və ya onun iş yeri yoxdursa və tərəflər razılığa gəlməzsə, sabit pul məbləğində pul vəsaitinin tutulması yolu ilə. Qeyd edək ki, Azərbaycanda hər il alimentin minimum məbləği və ya miqdarı ölkə üzrə müəyyən olunan yaşayış minimumuna uyğun olaraq indeksləşdirilərək artırılır. Məsələn, 2025-ci il üçün yaşayış minimumunun məbləği uşaqlar üçün 246 manat müəyyən edilib.

Ailə münasibətlərində əmlak hüquqlarına dair ən əsas, eyni zamanda da ən mübahisəli məsələ “uşaqlar valideynlərinin, valideynlər də uşaqların əmlakına mülkiyyət hüququna malik deyillər” və “birlikdə yaşayan valideynlər və uşaqlar qarşılıqlı razılıq əsasında bir-birinin əmlakından istifadə edə bilər və ya həmin əmlaka sahiblik edə bilərlər” müddəalarıdır [6, mad.55.6]. İkinci müddədən məntiqlə belə bir nəticə gəlir ki, uşaqlar onlardan ayrı yaşayan valideynin əmlakından istifadə və ya əmlakına sahiblik edə bilməz. Bunun əksi olaraq, qanun uşaqların müxtəlif şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarının tənziimi zamanı hər iki valideynin (həmçinin nikahı pozulan, ayrı yaşayan, uşaq nikahdan kənar münasibətlər nəticəsində anadan olan) tam bərabər hüquqlu olmasına istinad edir.

Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vali-

deynlər ayrı yaşadıqda uşaqların əmlak hüquqları məhdudlaşır və bu halda uşaq onunla birgə yaşamaayan valideynə münasibətdə avtomatik olaraq “keçmiş ailə üzvü” statusuna keçirilir. “Keçmiş ailə üzvü” statusunda olan uşaq isə valideynin əmlakından istifadə və ya əmlakına sahiblik hüququna malik deyil. Fikrimizcə, bu halda uşaqların əmlak hüquqları açıq diskriminasiyaya məruz qalır.

Ailə qanunvericiliyinə görə uşaqların müxtəlif pul vəsaitlərinə (aliment, pensiyalar, müavinətlər şəklində uşağa ödənilən məbləğ) mülkiyyət hüququ vardır. Bu vəsaitlər valideynlərin və ya onların əvəz edən şəxslərin (övladlığa götürənlər, qəyyumlar, himayəçilər) sərəncamına daxil olur, onlar tərəfindən uşaqların saxlanmasına, tərbiyəsinə və təhsilinə xərclənir. Uşaqların əmlak hüquqlarını qorumaq və bu hüquqlara səhlənkar valideyn tərəfindən sui-istifadə hərəkətlərinin (pul vəsaitlərini uşağa yox, başqa şəxsi işlərə xərclənməsi) qarşısını almaq məqsədilə məhkəmə uşağa görə aliment ödəyən valideynin tələbi ilə alimentin 50 faizdən çox olmayan məbləğini yetkinlik yaşına çatmayan uşağın adına açılmış bank hesabına köçürmək barədə qərar çıxara bilər. Məhkəmə tərəfindən bu barədə qərar yalnız uşaqların mənafeyini qorumaq məqsədilə verilə bilər. Bu tələblə aliment ödəyən valideyn çıxış etdiyi halda mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən məsələ məhkəmə qərarının icrası və ya ödəmə üsulunun dəyişdirilməsi qaydalarına uyğun həll edilir.

Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.2-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyətçinin ailə üzvləri həmin yaşayış sahəsindən onunla bərabər istifadə etmək hüququna malikdirlər, yəni yetkinlik yaşına çatmayan uşaq valideynin mülkiyyətçisi olduğu mənzildən istifadə etmək hüququna malikdir. Lakin göstərilən maddədə sonrakı cümlə yetkinlik yaşına çatmayanın valideynləri arasında nikah pozulduqda yaşadığı mənzilindən istifadə etmək hüququnu böyük şübhə altına qoyur. Belə ki, 30.4-cü maddədə qeyd olunur ki, yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildikdə, keçmiş ailə üzvünün həmin yaşayış sahəsindən istifadə hüququ saxlanılmır [14]. Sual olunur: mənzilin mülkiyyətçisi olmayan valideynlə qaldıqda yetkinlik yaşına çatmayan

uşaq yaşayış evinin (mənzilin) mülkiyyətçisi olan valideyni üçün də “keçmiş ailə üzvü” sayılır?! Təəssüf ki, bu sual qanunverici tərəfindən tənzimlənməyib və məhkəmə təcrübəsində valideynlərin nikahı pozulduqda çox hallarda yetkinlik yaşına çatmayan övladların mənzil hüquqları təmin olunmur. Həmçinin qanun keçmiş ailə üzvünün (göründüyü kimi, bu kateqoriyaya doğma övladlar da daxil olunur) mənzil problemlərini bir qədər “yüngülləşdirmək” istəyir: “keçmiş ailə üzvünün göstərilən mülkiyyətçiyə məxsus olan yaşayış sahəsindən müəyyən müddətə istifadə hüququ məhkəmənin qərarı əsasında saxlanıla bilər” [17]. Lakin keçmiş ailə üzvünə mənzildən istifadə hüququnun müddətli olmaq şərti (başqa şərtləri nəzərə almasaq hələ) və ən əsası mənzil mülkiyyətçisinin istənilən vaxt öz hüququndan istifadə edib mənzili satması, faktiki olaraq keçmiş ailə üzvü hesab olunan yetkinlik yaşına çatmayanların məhkəmə tərəfindən verilmiş mənzildən istifadə hüququnu ləğv edir. Bu da valideynlərinin nikahı pozulmuş yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların bu məsələdə tam hüquqsuzluğuna gətirib çıxarır.

Başqa bir mübahisəli məsələyə də diqqət vermək istərdik. Ailə qanunvericiliyinə görə hər iki valideyn uşaqları ilə ünsiyyət qurmaqda tam bərabər hüquqludur və bundan irəli gələrək mülki prosesdə valideynlərin hər ikisi də uşaqların hüquqlarını və maraqlarını təmsil edə bilər. Amma təcrübədə rast gəlinən bir hadisədir ki, uşağın hansısa bir hüququ və ya marağı məhz valideynin biri tərəfindən pozulur. Məhkəmədə nikah pozularkən tərəflər arasında yaranan fikir ayrılığı və uşağın hüquqlarının müdafiəsində valideynlərin eyni dərəcəli hüquqlara malik olması mülki prosesdə müdafiə məsələlərini çətinləşdirir. Təcrübədə buna daha çox nikahın pozulması prosesində rast gəlinir: valideynlərdən biri mülki icraatın obyektiv gedişində, sübutların toplanmasında maraqlı olmur və bu yetkinlik yaşına çatmayanın maraqlarını təmin etməyə çətinlik yaradır.

Nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Nikahların sayının azaldığı və əksinə, boşanmaların sayının artdığı bir şəraitdə ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin qarşısında duran ən aktual və vacib məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və “Uşaq hüquqları haqqında” Qanuna əsaslanan yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi kompleks xarakter daşıyır və birbaşa ailə, mülki-prosessual, mülki, mənzil və s. qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazası əsasında yetkinlik yaşına çatmayanların müxtəlif hüquq və maraqlarının məhkəmə müdafiəsi beynəlxalq normalara tam cavab verir.

Məqalədə göstərilən statistik məlumatlardan aydın olur ki, bağlanan nikahların 40 faizdən çoxu sonrakı illərdə pozulur. Azərbaycanda bağlan-

mış nikahların davam etmə müddətinə görə ən çox sayda boşanmalar nikahın 10-19 illəri dövründə baş verir və boşananların əksəriyyəti 30-39 (kişilər) və 25-34 (qadınlar) yaş hədlərində olur [5]. Bu ailələrdə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olması nikahın pozulmasının məhz məhkəmə qaydasında olan formasını şərtləndirir. Valideynlərin nikahı pozulduqda yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsi (qeyri-əmlak) və əmlak hüquq və maraqlarının hərtərəfli təmin edilməsi məhkəmədə mülki prosesual normaların tətbiqi əsasında baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <https://supremecourt.gov.az/az/>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <https://supremecourt.gov.az/az/>
4. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <https://www.e-qanun/>
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. URL: <https://www.stat.gov.az/>
6. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46946>
7. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2014, 140 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46944>
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
10. Cəfərli N., Rəsulov R. Müsəlman hüququnun əsasları. Dərslük. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 270 s.
11. Dəmirçiyeva M. Azərbaycan Respublikasının ailə hüququ. Dərslük. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2023, 560 s.
12. Mövsümov M.A, Mülki prosesual hüquq. Dərslük. Bakı: Qanun, 2011, 416 s.
13. Гражданский Кодекс Р. М.: ЭКСМО, 2022, 688 с.
14. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (учебно-практический). Части первая, вторая, третья, четвертая / Под ред. С.А. Степанова. М.: Проспект, 2019, 1504 с.
15. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. Нечаева В.И. М.: Норма, 2018, 986 с.
16. Нечаева А.М. Судебная защита прав ребенка: Учебно-практическое пособие. М.: ЭКЗАМЕН, 2003, 126 с.
17. Садагдар М.И. Основы мусульманского права. М.: Ун-т дружбы народов, 1968, 159 с.
18. The United Nations Convention on the Rights of the Child, 1989. URL: [https://www. childrens-rights.ie/childrens-rights.../un-conventi](https://www.childrens-rights.ie/childrens-rights.../un-conventi)

Сабина АЗИЗОВА

РАСТОРЖЕНИЕ БРАКА: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

РЕЗЮМЕ

Расторжения брака является одним из факторов, снижающих демографические показатели каждой страны, а также создающих определенную социальную напряженность в обществе. При прекращении брачно-семейных отношений наличие в семье несовершеннолетних детей усложняет этот процесс как с

моральной, так и с правовой стороны. Обеспечение прав и интересов несовершеннолетних детей является одним из приоритетных вопросов при расторжении брака в судебном порядке. В статье исследуются вопросы обеспечения прав несовершеннолетних в гражданско-процессуальном, семейном и в и др. законодательных актах Азербайджанской Республики при расторжении брака.

Ключевые слова: гражданский процесс, расторжение брака, права детей, несовершеннолетние, алименты на содержание детей, имущественные права.

Sabina AZIZOVA

DIVORCE: ENSURING THE RIGHTS OF MINORS IN CIVIL PROCEEDINGS

SUMMARY

Divorce is one of the factors that reduces the demographic indicators of each country, as well as creating certain social tensions in society. When dissolution of marriage and family relationship, the presence of minor children in the family complicates this process both morally and legally. Ensuring the rights and interests of minor children in the family is one of the priority issues when dissolving a marriage in court. The article examines the issues of ensuring the personal (non-property) and property rights of minors in civil procedural, family and other legislative acts of the Republic of Azerbaijan upon divorce of parents in court.

Key words: civil process, divorce, children's rights, minors, statement of claim, property rights.

Sahil HÜSEYNOV

Milli Aviasiya Akademiyası,

Hüquq kafedrasının müdiri, h.f.d.

e-mail: sahilhuseynov@naa.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-0732-7110>DOI: <https://doi.org/10.62130/VNSS9616>

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ SİSTEMİNİN HÜQUQİ KONSTRUKSIYASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə yerli özünüidarə sisteminin hüquqi konstruksiyasının quruluşunun qiymətləndirilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Bələdiyyə quruculuğu təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi ilə ölkədə yerli özünüidarənin hüquqi konstruksiyasının yaradılması üçün əsaslı institusional islahatların aparılmasının zəruriliyi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan üçün xarici elementli özünüidarə konstruksiyasının qiymətləndirilməsi xarici ölkələrin konstitusiyalarının yerli dövlət idarəçiliyi və yerli özünüidarə kateqoriyalarının fərqləndirilməsinə dair müddəalarının təhlilindən başlanır. Yerli özünüidarənin konstitusional-hüquqi əlamətləri nəzərdən keçirilir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində rol oynaması, yerli özünüidarənin vətəndaşlar tərəfindən yerli seçkilər, rəy sorğusu, vətəndaşların yığıncaqları vasitəsilə həyata keçirilməsinə dair müddəaların Konstitusiyaya səviyyəsində təsbit olunması haqqında fikirlər əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: özünüidarə, hüquq, konstitusiyaya, dövlət, idarəçilik, icra hakimiyyəti, qiymətləndirmə.

1995 -ci ildə Ümummillə Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “bələdiyyə”, “bələdiyyə mülkiyyəti”, “yerli özünüidarə”, “bələdiyyələrin səlahiyyətləri” anlayışları təsbit edildikdən sonra Azərbaycanda yerli özünüidarə sisteminin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq ictimai rəy formalaşdırılmışdır. İctimai fəallərin bir çoxları Azərbaycan əhalisinin Qərbi Avropa məkanından təqdim edilən yerli özünüidarəetmə modelinin tətbiqinə hazır olmadığını, digərləri isə respublikada yerli hakimiyyətin demokratik islahatların aparılması yolu ilə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında həlledici rol oynayacağı barədə fikir bildirdilər. 2000-2024-cü illərdə Azərbaycanda bələdiyyə quruculuğu təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq, bələdiyyə institutunun ölkədə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu konst-

ruksiyasının yaradılması üçün ciddi islahatlara ehtiyac olduğunu təsdiq edir. Bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin ayrılması, yerli əhəmiyyətli məsələlərin effektiv həllinin və bələdiyyələrin maliyyə muxtariyyətliliyinin təmin edilməsi istiqamətində institusional islahatların xarici ölkələrin yerli özünüidarənin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində qabaqcıl təcrübəsinin nəzərə alınmaqla aparılmasının mümkün olduğunu etiraf etmək lazımdır.

Müasir siyasi-hüquqi doktrinada aktual problemlərdən biri də demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında yerli özünüidarə sisteminin hüquqi konstruksiyası ilə bağlıdır. Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, xarici ölkələrin konstitusiyalarında bu sistemin hüquqi tənzimi müxtəlif konstruksiyalara əsaslanır və əsasən lakonik xarakter daşıyır.

Türkiyə Respublikası Konstitusiyasının “İcra hakimiyyəti” adlı ikinci bölməsinin “C” hissəsi

idarəetmənin təşkili adlanır. Burada “Yerli nəzarət” adlı 127-ci maddədə qeyd olunur ki, yerli inzibati orqanlar – rayonların, bələdiyyələrin və kəndlərin sakinlərinin ümumi yerli tələbatını ödəmək üçün yaradılan, səlahiyyətli orqanları qanunla müəyyən edilmiş qaydada seçki korpusu tərəfindən seçilən və təşkilati prinsipləri qanunla müəyyən edilən publik hüquqi şəxslərdir. Həmçinin burada qeyd olunur ki, mərkəzi administrasiya qanunla müəyyən edilmiş prinsiplər və prosedurlar əsasında yerli xidmətlərin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsipinə uyğun fəaliyyətini təmin etmək, vahid dövlət xidmətlərini göstərmək, əhalinin mühafizəsini təmin etmək məqsədilə yerli özünüidarəetmə orqanları üzərində inzibati qəyümlüq səlahiyyətinə malikdir. Türkiyə Respublikasının Konstitusiyası müəyyən ictimai problemlərin həlli, habelə funksiya və səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Nazirlər Şurasının razılığı ilə yerli idarəetmə orqanlarına ittifaqlarda birləşmək ixtiyarı verir [10].

Yaponiya Konstitusiyasının “Yerli özünüidarə” adlı 8-ci fəslə dörd maddədən ibarətdir (maddə 92-95). Bu fəsil yerli özünüidarənin konseptual əsaslarını və təşkili prinsiplərini müəyyən edən normaları birləşdirir. Yaponiya Konstitusiyasının 8-ci maddəsində qeyd olunur ki, ölkədə əhali tərəfindən seçilən yerli özünüidarə orqanları təsis olunur və onların statusu xüsusi qanunla tənzimlənir. Yaponiya Konstitusiyasına görə yerli özünüidarəyə aid qanunu parlament müvafiq ərazidə yaşayan seçicilərin razılığı ilə qəbul etməlidir [15].

İtaliya Konstitusiyasının 5-ci bölməsi: “Vilayətlər, şəhərlər və kommunalar” adlanır. Burada ifadə olunan hüquq normaları əsasən vilayətlərin statusunu tənzimləyir. İtaliyada vilayət adətən muxtariyyət statusuna malik olan böyük region hesab olunur. İtaliya Konstitusiyasına görə şəhər və kommunalar vilayətlərin inzibati-ərazi vahidləridir və öz səlahiyyətləri daxilində müstəqilliyə malikdirlər, onların statusu xüsusi qanunla tənzimlənir (maddə 128) [15].

Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında yerli özünüidarəyə aid xüsusi fəsil yoxdur. AFR Konstitusiyasında konseptual formada qeyd olunur ki, federasiya subyektlərində (tor-

paqlarda), dairələrdə, icmalarda xalq tərəfindən ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında nümayəndəli orqanlar yaradılır, həmin orqanlara qanunla müəyyən olunmuş qaydada yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil həll etmək hüququ verilir. AFR-də yerli özünüidarənin təşkili və fəaliyyəti daha geniş formada federasiya subyektlərinin konstitusiyaları və xüsusi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Fransa Konstitusiyasının “Ərazi kollektivləri” adlı 12-ci bölməsində inzibati-ərazi vahidlərinin növləri və bu ərazi vahidlərdə seçkili orqanların təşkili qaydaları tənzimlənir [15].

İspaniya və Yunanıstan Konstitusiyalarında yerli özünüidarə termini yerli administrasiya kateqoriyası ilə əvəz olunur. İspaniya Konstitusiyasının “Yerli administrasiya” adlı 8-ci bölməsinin 2-ci fəslində qeyd olunur ki, bu konstitusiya ilə hüquqi şəxs hesab olunan bələdiyyələrin müstəqilliyinə təminat verilir, bələdiyyə idarəçiliyini yerli əhali tərəfindən seçilən şuralar və merlər həyata keçirir.

Yunanıstan Konstitusiyasının “Administrasiya haqqında” F-bölməsinin müddəalarına görə yerli əhəmiyyətli məsələlərin idarə olunması yerli hakimiyyət orqanlarına məxsusdur (maddə 102). Həmin maddənin 2-ci bəndində isə qeyd olunur ki, yerli idarəçilik orqanları əhali tərəfindən ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında yaradılır və onlar administrativ müstəqilliyə malikdirlər [15].

Keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikaların konstitusiyalarında yerli özünüidarənin hüquqi konstruksiyası bir neçə fərqli formada ifadə olunur.

Məsələn, Gürcüstan və Litva respublikalarının konstitusiyalarında yerli özünüidarəyə aid xüsusi fəsil yoxdur. Gürcüstan Konstitusiyasının “Ümumi müddəalar” adlı 1-ci fəslinin 2-ci maddəsində (4-cü hissə) qeyd olunur ki, Gürcüstan vətəndaşları yerli əhəmiyyətli məsələləri dövlətin suverenliyinə xələl gətirmədən yerli özünüidarələr vasitəsilə həll edirlər [18].

Estoniya Konstitusiyasının “Yerli özünüidarə” adlı 14-cü fəslə yerli özünüidarənin əsaslarını təsbit edən normaları ehtiva edir. Burada qeyd olunur ki, bütün yerli əhəmiyyətli məsələləri yerli

özünüidarə orqanları həll edir, yerli özünüidarələr kənd və şəhərlərdə yaradılır, digər inzibati ərazi vahidlərində yerli özünüidarənin yaradılması qanunla müəyyən olunur [18].

Xarici ölkələrin konstitusiyaları səviyyəsində həyata keçirilən komparativist təhlil göstərir ki, demokratik dövlətlərdə yerli idarəçilik, yerli dövlət idarəçiliyi, yerli özünüidarə və bələdiyyə terminləri birmənalı xarakterizə olunmur. Demokratik dövlətlərin konstitusiya qanunvericiliyində mövcud olan bu cür plüralizmi, həmçinin konstitusiya hüququ elmində də müşahidə edə bilərik.

B.Y.Çirkin qeyd edir ki, əksər dövlətlərdə belə bir konsepsiya qəbul olunmuşdur ki, yalnız mərkəzi orqanlar (parlament, dövlət başçısı, hökumət və s.), onların yerlərdəki nümayəndələri (təyin edilən qubernatorlar, perfektlər, komissarlar), habelə məhkəmələr dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır. Yerlərdəki seçkili orqanlara və onların təşkil etdiyi idarələrə gəldikdə isə onlar ərazi kollektivlərinin yerli özünüidarəetmə və idarəetmə orqanları hesab edilir. Bu da kütləvi hakimiyyətdir, lakin dövlət hakimiyyəti deyil, inzibati-ərazi vahidlərində yaşayan əhəlinin hakimiyyətidir [7, s. 397].

Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ dərslisində isə qeyd olunur ki, inzibati-ərazi vahidlərdə həm yerli idarəçilik, həm də yerli özünüidarə təşkil olunur. Yerli idarəçilik inzibati-ərazi vahidlərində mərkəzi hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilən idarəçilikdir. Yerli idarəçiliyi adətən yuxarı hakimiyyət orqanları tərəfindən təyin edilən inzibati orqanlar həyata keçirir. Yerli özünüidarə isə inzibati-ərazi vahidlərində yaşayan yerli əhali tərəfindən birbaşa və yaxud yerli nümayəndəli orqanlar vasitəsilə həyata keçirilir [16, s.698].

A.A.Mişin qeyd edir ki, yerli və yaxud bələdiyyə idarəçiliyi inzibati-ərazi vahidlərində yerli əhəmiyyətli işləri idarə etmək üçün seçkili orqanlar tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə formasıdır [17, s.227].

Beləliklə, yerli dövlət idarəçiliyi və yerli özünüidarə kateqoriyalarının nisbəti probleminin tədqiqini həyata keçirən birinci qrup alimlərin mülahizələrinə görə yerlərdə idarəetmənin təşkilati formaları fərqləndirilməlidir. Belə ki, yerli dövlət idarəçiliyini mərkəzdən təyin olunan yerli dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri həyata keçirir,

yerli özünüidarəni isə vətəndaşlar tərəfindən demokratik seçkilər əsasında yaradılan nümayəndəli orqanlar həyata keçirir. İkinci qrup tədqiqatçıları isə hesab edirlər ki, yerli dövlət idarəçiliyi və yerli özünüidarə kateqoriyaları arasında prinsipial fərq yoxdur. Onların hər ikisi xalq hakimiyyətinin formalarıdır.

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün yerli özünüidarə sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan hüquqi aktların sistemli təhlilini məqsəduyğun hesab edirik. Hər şeydən əvvəl ölkəmizdə yerli özünüidarənin normativ əsaslarını müəyyən edən konstitusiya normalarının dəqiqləşdirilməsini, “yerli idarəçilik”, “yerli dövlət idarəçiliyi” və “yerli özünüidarə” terminlərinin fərqləndirilməsinin zəruriliyini bilirik. Belə ki, bu kateqoriyaların qarışıq ifadəsi yerli özünüidarə sahəsində qeyri-müəyyənliklərin və hüquqi kolliziyaların yaranmasına səbəb olur.

Elmi təfəkkürdə idarəetmə hər hansı bir obyektdə, prosesə müxtəlif vasitələrlə təsir edib, onu mövcud vəziyyətdən arzu olunan vəziyyətə gətirə bilmək fəaliyyətidir. “İdarəetmə nəzəriyyəsi” adlı dərslisə müəllifləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, idarəetməni menecment termininin ekvivalenti olaraq götürmək, onları eyniləşdirmək olmaz. Bu terminlər bəzən ona görə qarışıq salınır ki, ingiliscə əsasən iqtisadi münasibətləri tənzimləmək sahəsində formalaşan “menecment” sözü Azərbaycan türkcəsinə “idarəetmə” kimi tərcümə olunur. İdarəetmə termini bəzən inzibatçılıq (administratio) termini ilə də eyniləşdirilir ki, bu da doğru deyil [12, s.10].

Biz də bir fikirlə razılaşıırıq və hesab edirik ki, idarəetmə daha geniş anlayışdır, menecment və inzibatçılıq isə onun növləridir.

Z. Əsgərov qeyd edir ki, idarəçilik sadəcə dövlətə xas olan fəaliyyət sahəsi və ya funksiya deyil. İdarəçilik iqtisadiyyatda, təbiətdə (ekosistemlərin daxili tənzimlənmə mexanizmi-daxili idarəçiliyi), ailədə və bir çox tamam fərqli sferalarda mövcuddur. Bu da ondan yaranır ki, idarəçilik sistem kimi təşkil olunan istənilən orqanizmin (sosial, dövlət, bioloji) əlamətidir. İdarə olunmayan (daxildən və ya xaricdən) sistemin olması qeyri-mümkündür [5, s.452].

İnzibati hüquq elmində isə idarəetmə geniş

mənada dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyəti kimi, məhdud mənada isə yalnız icra hakimiyyəti orqanları üçün xarakterik olan kateqoriya kimi xarakterizə edilir.

Yerli dövlət idarəçiliyi ölkənin inzibati ərazi vahidlərində ümumi və xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə formasıdır. Dövlət hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisini əhatə edir. Bu baxımdan dövlət hakimiyyətinin yerlərdə, yəni inzibati ərazi vahidlərində həyata keçirilməsi təbii xarakterə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yalnız ümumi səlahiyyətli yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ əsasını müəyyən edən normalar lakonik formada ifadə olunur (m.124). Burada qeyd olunur ki, respublikamızda icra hakimiyyətini yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları həyata keçirirlər (maddə 124, I hissə).

Zənnimizcə, yuxarıda göstərilən konstitusiya norması yerlərdə icra hakimiyyəti subyektlərinin dairəsini məhdudlaşdırır. Belə ki, inzibati-ərazi vahidlərində icra hakimiyyəti funksiyalarını yalnız icra başçıları deyil, həm də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli (idarə, şöbə və s.) orqanları həyata keçirir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 124-cü maddəsinin I hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

“Yerlərdə icra hakimiyyətini yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları və sahəvi mərkəzi icra hakimiyyətinin yerli orqanları həyata keçirirlər”.

Yerli dövlət idarəçiliyi kateqoriyasından fərqli olaraq, yerli özünüidarəetmənin definisiyası Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasında (1985) və “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanunda (1999) təsbit edilmişdir.

“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının yerli özünüidarə anlayışı adlı 3-cü maddəsində qeyd olunur ki, yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirmək və qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə onu yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə etmək hüququ və real qabiliyyəti başa düşülür. Avropa Xartiyasına görə bu hüququ seçki yolu ilə yaradılan şuralar və yaxud vətən-

daşların yığıncaqları həyata keçirir.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (maddə 1) yerli özünüidarə - vətəndaşlara yerli əhəmiyyətli məsələləri və dövlət işlərinin müəyyən bir hissəsini müstəqil həll etmək imkanı verilən bir sistem kimi xarakterizə edilir. Avropa Xartiyasında olduğu kimi qanunda da göstərilib ki, yerli özünüidarə hüququnu vətəndaşlar seçkilər əsasında yaradıqları nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və yığıncaqlar vasitəsilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq normalarının və yerli özünüidarə sahəsində digər normativ hüquqi aktların interpretasiyası əsasında yerli özünüidarənin aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

1. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə xalq hakimiyyəti forması vətəndaşların konstitusion hüquqlarının təmin olunma mexanizmidir;

2. Yerli özünüidarə Konstitusiya və digər qanunvericilik aktları əsasında təşkil olunur və fəaliyyət göstərir;

3. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları yerli özünüidarəni bilavasitə (yerli seçkilər, yerli rəy sorğusu, vətəndaşlarının yığıncaqları və s.) və demokratik seçkilər əsasında yaradılan nümayəndəli orqanlar (bələdiyyələr) vasitəsilə həyata keçirir;

4. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin əsas təşkilatı forması bələdiyyələrdir.

5. Bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdə müstəqildirlər;

6. Yerli özünüidarə öz subyektiv tərkibinə görə fərqlənir. Yerli özünüidarənin subyektlərinə ilk növbədə inzibati ərazi vahidində yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və bu ərazidə daimi yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər aiddir. Yerli özünüidarənin ikinci qrup subyektlərinə bələdiyyələr, onun orqanları, vəzifəli şəxsləri, bələdiyyə qulluqçuları daxildir.

7. Yerli özünüidarə həm də idarəetmə obyektinə görə fərqlənir. Yerli özünüidarənin obyektinə yerli əhəmiyyətli məsələlər daxildir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bu hissəsini yerinə yetirmək üçün bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyət-

ləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər.

8. Yerli özünüidarə sisteminin yaratdığı bələdiyyə orqanları dövlət orqanlarının sisteminə daxil deyildir.

9. Yerli özünüidarə öz səlahiyyətləri daxilində hüquqi aktlar qəbul edir. Bu aktların icrası bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşlar və onun ərazisində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və digər qanunvericilik aktlarının interpretasiyası əsasında qeyd etmək olar ki, yerli özünüidarəetmə məhdud ərazidə məskunlaşmış əhəlinin insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasına, yerli problemlərin həllinə fəal və mü-təşəkkil qaydada qoşulmasını təmin edən demokratik sistemdir. Bu sistem öz cavabdehlik məsuliyyəti altında dövlətin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq yerli əhəmiyyətli məsələləri bilavasitə həll edir.

Müəyyən hallarda normativ və nəzəri ədəbiyyatlarda yerli özünüidarə və bələdiyyə terminləri adekvat xarakterizə olunur. Bu cür yanaşmanı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-ci maddəsində də müşahidə etmək olar. Belə ki, Konstitusiyamızda qeyd olunur ki, yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir və bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır (maddə 142, III hissə). Lakin yerli özünüidarə sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan hüquqi aktların kompleks təhlili onu deməyə əsas verir ki, yerli özünüidarə termini bələdiyyə kateqoriyasına nisbətən daha geniş anlayışdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları yerli özünüidarəni yalnız bələdiyyələr vasitəsilə deyil, həmçinin bilavasitə yerli seçkilər, rəy sorğusu, vətəndaşların yığıncaqları və seçkili bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirir.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 142-ci maddəsinin I hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: “Yerli özünüidarəni Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları bələdiyyələr, yerli seçkilər, rəy sorğusu, vətəndaşların yığıncaqları və qanunla müəyyən edilmiş digər formalarda həyata keçirir”.

Konstitusiya hüququ elminin mülahizələrinə və yerli özünüidarənin müasir konsepsiyasına əsasən səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün bələdiyyələr müstəqil səlahiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bu kontekstdə “Bələdiyyələrin səlahiyyətləri” adlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin doktrinal təfsirini zəruri hesab edirik. Hər şeydən əvvəl hesab edirik ki, “Bələdiyyələrin səlahiyyətləri” adlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsi bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsi bələdiyyələrin funksiyalarını, yəni fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Eyni zamanda hüquqi dövətdə qanunun aliliyi prinsipinə müvafiq olaraq bu funksiyaların realizəsi kimi cari qanunvericilik aktlarında bələdiyyələrin səlahiyyət dairəsini müəyyənləşdirən ayrıca maddə və ya bölmənin olmasını məqsədamüvafiq hesab edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/56959>
3. Bələdiyyə hüququ. Sənədlər toplusu. Qanun. B. 2008
4. Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası - <https://rm.coe.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-azerbai/168098bc39>
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2024, 632 s.
6. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004, 451 s.
7. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (rus dilindən tərcümə) Bakı: Digesta, 2000, 350 s.
8. Nağıyev F.T. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı: Qanun, 2014, 240 s.
9. Straşun V.A. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ, 4 cildə. I-II cildlər. Ümumi hissə: Dərslik. II məsul (rus dilindən tərcümə). Bakı: Qanun, 2007, 728 s.
10. Xarici dövlətlərin konstitusiyası. Bakı: Qanun № 2-3. 1994, 268 s.

11. Qanunçuluq №1-2. Bakı. 1996.
12. İdarəetmə nəzəriyyəsi(dərslik). [http: elibrary.bsu.edu.az](http://elibrary.bsu.edu.az)
13. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов.-5-е изд., изм. и доп.- М.: Норма, 2005, 784 с.
14. Козлова Е.У., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации: Учебник, М. : Юрист, 1995, 480 с.
15. Конституции зарубежных государств. Учеб.пособие. 7-е изд.перераб.и доп. М.: Волтерс Клувер, 2010, 656 с.
16. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. И 4-ч тома 1-2. Отв.ред. Страшун Б.А. М.: Издательство БЕК, 1995, 778 с.
17. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. М.: Белые альвы, 1996, 40
18. Новые Конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. Вып.2., М.: Манускрипт, Юрайт, 1998, 672 с.

Сахил ГУСЕЙНОВ

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ПРАВОВОЙ КОНСТРУКЦИИ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам оценки структуры правовой конструкции системы местного самоуправления. Оценка конструкции самоуправления с иностранным элементом для Азербайджана начинается с анализа положений конституций зарубежных стран по разграничению категории государственного управления и местного самоуправления. Рассматриваются конституционно-правовые свойства местного самоуправления. Обосновываются предложения о закреплении на уровне конституции положений о роли органов центральной исполнительной власти в осуществлении местной исполнительной власти, а так же осуществлении гражданами местного самоуправления посерством местных выборов, опросов мнения собраниями жителей.

Ключевые слова: самоуправление, право, конституция, государство, исполнительная власть, оценка.

Sahil HUSEYNOV

PROBLEMS OF ASSESSING THE LEGAL DESIGN OF THE LOCAL GOVERNMENT SYSTEM

SUMMARY

The article is devoted to the problems of assessing the structure of the legal structure of the local self-government system. The assessment of the self-government structure with a foreign element for Azerbaijan begins with the analysis of the provisions of the constitutions of foreign countries on the delimitation of the category of public administration and local self-government. The constitutional and legal properties of local self-government are considered. Proposals are substantiated to consolidate at the constitutional level the provisions on the role of central executive authorities in the implementation of local executive power, as well as the implementation of local self-government by citizens by local elections, opinion polls, meetings of residents.

Key words: self-government, law, constitution, state, executive power, assessment.

UOT 34:349.2

Kamran AĞAMOĞLANOV*Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekologiya
hüququ kafedrasının doktorantı**e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com*DOI: <https://doi.org/10.62130/EPLV3294>

SOSIAL SIĞORTA HAQQI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL SIĞORTA SİSTEMİNİN ƏSAS ELEMENTİ KİMİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının sosial sığorta ilə bağlı qüvvədə olan qanunvericiliyi ətraflı şəkildə araşdırılıb, xüsusilə sosial sığorta haqqının ödənilməsi, onun formalaşması, istifadə edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi, yuxarı həddinin müəyyən edilməsi zərurəti və digər praktiki tətbiq məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Məqalədə, həmçinin həm məcburi, həm də könüllü sosial sığorta üzrə sosial sığorta haqlarının tətbiqi ilə bağlı mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müvafiq qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: sosial, sığorta sistemi, sığorta haqqı, element, müqayisəli təhlil

Müasir Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası və onun tətbiqinin mühüm elementi kimi icbari sosial sığorta haqlarından danışarkən ilk olaraq qeyd olunmalıdır ki, ötən əsrin 90-cı illərində ölkəmizin icbari dövlət sosial sığorta təminatı sisteminin formalaşması Azərbaycan SSR-dən miras qalan sosial sığorta fondlarının bazasında aparılmaqla sığorta ödənişləri sığorta ayırmalarının normativləri əsasında müəyyən olunmuşdur.

Belə ki, "Sosial sığortaya və məşğulluq fonduna ayırımların normativləri haqqında" 31 dekabr 1991-ci il tarixli AR Qanununa əsasən 1992-ci il yanvarın 1-dən ölkə ərazisində sosial sığortaya ayırımların əmək haqqı fondunun ümumilikdə 37%-ni təşkil etməsi müəyyən edilmiş və bu məbləğin 80,5%-nin pensiya fonduna, 19,5%-nin isə sosial sığorta fonduna aid edilməsi müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, 1992-ci il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasının ərazisində Dövlət Əhalinin Məşğulluğuna Kömək Fonduna ayırımlar əmək haqqı fondunun 2%-ni, Pensiya Fonduna ayırımlar isə əmək haqqının 1%-ni təşkil etdiyi müəyyən edilirdi.

Lakin müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ayırımlarına və onların məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarətin gücləndirilməsi zərurəti, nəticə etibarilə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında" AR Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli 233 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu" və "Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu" bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradılmasına gətirib çıxardı. Fərmana əsasən respublikadakı müəssisə və təşkilatlardan sosial sığorta ayırımlarının tam həcmdə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna daxil olması müəyyən edilirdi.

Professor M.N.Əliyevə görə, ölkəmizdə tətbiq edilən sosial təminat formalarını, onların mərkəzləşdirilməsi dərəcəsindən asılı olaraq iki əsas üzrə: mərkəzləşdirilmiş və lokal formalar olaraq təsnifləşdirmək olar ki, bu zaman əsas mərkəzləşdirilmiş forma olaraq məhz məcburi dövlət sosial sığortası çıxış edir [7, s.58].

18 fevral 1997-ci il tarixli "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə (sonradan "Qanun") [1] fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin

kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat forması olaraq müəyyən edilən sosial sığortanın Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən iki əsas forması olan **məcburi dövlət sığortası** və **könüllü (əlavə) sığorta** formaları fərqləndirilmişdir. Həmin maddəyə əsasən məcburi dövlət sosial sığortasının sığortaedənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirildiyi, eləcə də Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda digər şəxslərin də məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunması mümkünlüyü müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrdə dünya miqyasında məcburi və könüllü sosial sığorta formalarının əhalinin sosial təminatı baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olması ümumqəbul edilmiş reallıqdır. Hər iki sığorta formasının inkişafı uzun əsrlər boyu baş vermiş olsa da, məcburi sosial sığorta haqlarının ödənilməsinə əsaslanan dövlət icbari sosial sığortası əksər dövlətlərin sosial sığorta təminatı sistemində əsas aparıcı forma olaraq çıxış etməkdədir [9, s.185]. Bu səbəbdən, ilk öncə ölkəmizdəki sosial sığorta sisteminin əsas daşıyıcı sütunu rolunu oynayan məcburi dövlət sosial sığortası forması və onun mühüm elementi kimi icbari sosial sığorta haqqı barədə məsələlərin təhlili əhəmiyyət kəsb edir.

İlk növbədə göstərməlidir ki, “şəxsin məcburi sosial sığorta sisteminin iştirakçısı olduğu andan onun iradəsindən asılı olmadan ilkin şərtlərinin mövcudluğu ilə” tutulmasına əsas yaranan icbari sosial sığorta haqları məcburi dövlət sosial sığortasının əsas elementlərindən biri olaraq çıxış edir. Sığorta haqqı ödənişinin ümumilikdə sistemin fəaliyyəti baxımından əhəmiyyəti və vacibliyi, həmçinin sosial sığortada iştirak və sığorta haqqının ödənilməsi məsələsindəki icbarilik amili Qanunun 3-cü maddəsində təsbit edilən “dövlət sosial sığortasının məcburiliyi” prinsipi ilə əhatə edilməkdədir və buna müvafiq olaraq Qanunun 20-ci maddəsi ilə icbari sığorta haqlarının sığorta vəsaitlərinin əsas formalaşma mənbələrindən olması təsbit olunmuşdur.

Qanunun 1.1.10-cu maddəsinə əsasən “**məcburi dövlət sosial sığorta haqqı – sığortalamaya görə sığortaçıya ödənilən pul vəsaiti**” olaraq müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, əksər dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da məcburi sosial sığorta haqları sığorta subyektlərinin dairəsi

baxımından iki ümumi əsas üzrə fərqləndirilməklə: *a) muzdlu iş (əmək fəaliyyəti) tərəflərinə və b) qeyri-muzdlu işə aid gəlirə (qazanca) əsaslanan fəaliyyətə məşğul olan şəxslərə* münasibətdə tətbiq edilir. Müvafiq olaraq, Qanununun 14.2-ci və 14.5-ci maddələri məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta haqqının əmək ödənişinə (gəlirə) münasibətdə sığortaedən və sığortaolunanın vəsaitləri, muzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar üzrə isə bilavasitə sığortaolunan tərəfindən (yaxud sığortaolunanın əvəzinə ödəmə mənbəyində) ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, birinci əsas üzrə Qanunun qəbul edildiyi ilkin dövrlərdə icbari sığorta haqqı dərəcəsi ümumilikdə 35% olmuş və işçi tərəfindən bunun 1%-i ödənilmişdir ki, bu da öz növbəsində, işəgötürənlər arasında onlar tərəfindən qarşılanan icbari sığorta haqlarının yüksəkliyi səbəbindən qeyri-rəsmi əməyə cəlb etmə meyllərinin artmasına səbəb olmuşdur [8, s.222]. Lakin ötən illər ərzində məcburi dövlət sosial sığorta haqqı dərəcələrində dəyişikliklər edilmiş və əmək münasibəti tərəfləri olan işçi və işəgötürənlərə münasibətdə, müvafiq olaraq əmək haqqının 3% və 22% nisbətində müəyyən edilmişdir.

Lakin 30 noyabr 2018-ci il tarixli “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” AR Qanunu ilə qeyri-neft/dövlət sektorunda çalışanlara münasibətdə güzəşt müəyyən edilməklə ödənilən sığorta haqları nisbətinin 1 yanvar 2019-cu ildən 7 il müddətində qüvvədə olmaqla əmək münasibəti tərəflərinə münasibətdə qazancın 200 manatadək olan hissəsi üzrə 3% və 22%, 200 manatdan artıq hissəsi üzrə isə, müvafiq olaraq 10% və 15% nisbətində müəyyən olunmuşdur.

Eyni zamanda, ikinci əsas üzrə Qanunun 14.5-ci maddəsinə əsasən muzdlu əməklə məşğul olmayan digər sığortaolunanlar üzrə sığorta haqlarının ödənilməsi həyata keçirilən fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli nisbətində müəyyən edilmişdir. Bu zaman sığorta haqqının tutulması mənbəyi olaraq ölkə üzrə müəyyən edilən minimum əməkhaqqı (məs: xüsusi notariuslar üzrə - minimum aylıq əməkhaqqının on mislinin 25 faizi, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə –minimum aylıq əməkhaqqının tikinti sahəsində 50 faizi, digər sahələrdə 25 faizinin regionlar üzrə müvafiq

faizi nisbətində və s.), yaxud müvafiq fəaliyyətdən əldə edilən gəlir/qazanç (məs.: mülki hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər (fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) üzrə ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - gəlirlərinin 25 faizi, müəlliflik qonorarı ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - hesablanmış qonorar məbləğinin 15 faizi və s.) əsas götürül-

məkdir.

Azərbaycan Respublikasının sosial sığorta qanunvericiliyinə əsasən icbari sığorta hadisələrinə münasibətdə müzdü işlə və qeyri-müzdü əməklə məşğul olan bəzi kateqoriya sığortaolunanlar və (və ya) sığortaedənlər üzrə icbari sığorta haqqı dərəcələri aşağıdakı cədvəldə təqdim edilir:

Cədvəl 1. Məcburi sosial sığortalar üzrə sığorta haqqı dərəcələri

Məcburi sığortalar üzrə sığorta hadisələri	Məcburi sığorta haqqı dərəcələri (əməkhaqqı və s. cəlb olunan gəlirdən %-lə)						
	Müzdü işə aid olan		Müzdü işə aid olmayan (<i>siyahı tam deyil</i>)				
	İşəgötürən	İşçi	hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti	mülki-hüquqi müqavilə üzrə işləyən	xüsusi notarius	vəkillər, sərbəst mediator, auditor və mühasiblər	Müəyyən fəaliyyətlər üzrə fərdi qaydada sahibkarlıq
<ul style="list-style-type: none"> • Əmək pensiyası • Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi • Hamiləlik və doğum, övladlı-ğa götürmə, uşağın anadan olması, uşağa qulluq*** • Sanatoriya-kurort müalicəsi • Sığortaolunanın vəfatı üzrə 	Neft-qaz/dövlət sektoruna aid olan – 22% ***** 01 yanvar 2026-cı ilədək neft-qaz/ dövlət sektoruna aid olmayan – 15% + (200*22%)	Neft-qaz/dövlət sektoruna aid olan – 3% ***** 01 yanvar 2026-cı ilədək neft-qaz/ dövlət sektoruna aid olmayan – 10% + (200*3%)	01.01.2026-cı ilədək min. aylıq əmək haqqının tikinti sahəsində 50%-i, digər sahələrdə 25 %-nin: Bakı – 100%; Sumqayıt və Gəncə - 90%; digər şəhərlər 80 %; rayon inzibati ərazi vahidləri və qəsəbələr - 60 %; kənd yeri - 50 %	gəlirin 25 %-i - ödəmə mənbəyindən tutulur	minimum aylıq əməkhaqqının 10 mislinin 25 %-i	01.01.2026-cı ilədək gəlirlərinin (xərclər çıxılmaqla) 10 %-i	01.01.2026-cı ilədək min. aylıq əmək haqqının 3- və ya 5% həddində <i>(foto-video, çəkməçi, naqqaş, ev qulluqçusu, bərbər, dərzi və.s.)</i>
İşsizlikdən sığorta	əmək haqqının 0.5%-i		–		–		–
Tibbi sığorta	2% < 8000 AZN < 0.5%		min. aylıq əməkhaqqı - 4 %-i	2% < 8000 AZN < 1%	min. aylıq əməkhaqqının 4 %-i		min. aylıq əməkhaqqı - 48 %-i
İstehsalatda bədbəxt hadisə və peşə xəstəliklərindən sığorta	Sığortalı olaraq tam ödəyir	Xeyrinə ödənilir	Sığortalı olaraq tam ödəyir	Xeyrinə ödənilir	Sığortalı olaraq tam ödəyir		Sığortalı/ Sığortaolunan olaraq ödəyir

*** Hamiləlik və doğum, övladlığa götürmə, uşağa qulluq sığorta hadisələri üzrə icbari sığortalanma müzdü işə aid fəaliyyətlə məşğul olmayan sığortaolunanlara şamil edilmir.

Qanunun 14-cü maddəsi baxımından qeyd olunmalıdır ki, məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən gəlirə münasibətdə yuxarı hədd qismən (fərdi sahibkarlıq və peşə adamları, müəy-

yən fəaliyyət növləri ilə fərdi qaydada məşğul olanlara münasibətdə minimum aylıq əmək haqqının müvafiq misli nisbətlərində) müəyyən edilmiş olsa da, lakin əmək münasibəti tərəfləri üzrə belə hədd müəyyən edilməmişdir. Halbuki bir sıra Avropa və MDB təşkilatı ölkələrdə (Almaniya, İsveç, Qazaxıstan və.s.) icbari sığorta haqqının tutulduğu gəlirin aşağı və (və ya) yuxarı limitləri müəyyən edilməklə sığortaolunanın müvafiq limitlərdən az və ya yuxarı hissələrdə olan gəlirə müstəqil sərəncam vermək imkanı təmin edilmişdir.

Müqayisə üçün göstərilə bilər ki, Almaniya icbari pensiya və işsizlik sığortası üzrə 1 yanvar 2024-cü ildən sosial sığorta haqqı köçürməsi üçün aylıq yuxarı hədd [11] Almaniyanın qərb əyalətlərində 7.550 avro, şərqində isə aylıq 7.450 avro aylıq gəlirdən (1 yanvar 2025-ci ildən şərq/qərb vilayətləri fərqi olmadan vahid 8.050 avro məbləğində), yaxud 1 yanvar 2025-ci ildən icbari sağlamlıq və uzunmüddətli qulluq sığortası üzrə yuxarı həddi 5,512.50 avro olaraq müəyyən edilir [13, s.2] və sığortalı qeyd olunan yuxarı hədlərdən artıq məbləğdə olan gəliri üzrə icbari sığorta haqqı tutulmasından azaddır.

İsveç Krallığının 01 yanvar 1995-ci il tarixli “Əmək haqqından ümumi tutulmalar Aktı”na və 01 yanvar 2001-ci il tarixli “Sosial Sığorta Aktı”na uyğun olaraq aylıq gəlir vergisinin tərkib hissəsi olaraq 7%-i məbləğində ödənilən və icbari pensiya sığortası sisteminə yönəldilən sığorta haqqına münasibətdə işçi, ölkə üzrə müəyyən edilmiş “gəlir əsaslı məbləğ”in (2025-ci ildə SEK 80,600) 8.07 mislindən yuxarı illik gəlirinə görə sığorta haqqı ödənişindən azaddır [6, s.3-4].

Öz növbəsində, Norveç Krallığının 28 fevral 1998-ci il tarixli “Milli Sığorta Aktı”na [140] əsasən işçi və işəgötürən tərəfindən ödənilən sığorta haqları işçinin icbari sığortaya cəlb edilən əmək haqqından hesablanmaqla işçilər üçün 7.8% (özünüməşğul şəxslər üzrə 11%, digər növ gəlirlər üzrə 5.1%), işəgötürənlər üçün isə onların fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi ərazi vahidindən asılı olaraq 0-14.1% aralığında dəyişir [6].

Eyni zamanda, Qazaxıstanın Sosial Məcəlləsinin 243-244-cü maddələrinə əsasən əmək münasibətlərində sığortaolunan üzrə ödənilən sığorta haqqının aylıq miqdarı müvafiq maliyyə ili üzrə

minimum əmək haqqının yeddi mislinin 3.5%-dən artıq ola bilməz. Əgər sığorta haqqına cəlb olunan gəlir müvafiq maliyyə ili üzrə minimum əmək haqqından az olarsa, sığorta haqqı minimum əmək haqqının 3.5%-i həcmində ödənilir. Həmçinin işəgötürən əmək haqqı fondunun 14.9%-i (01.01.2025-ci ildən isə 18.9% olmaqla) həcmində sığorta haqqı ödəyir [5].

Digər tərəfdən, qeyd etmək istərdik ki, “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası”na [3] dair Tədbirlər Planının 7.1.2.3-cü bəndinə əsasən məcburi sosial sığorta haqqının yuxarı limitinin müəyyən edilməsi və həmin həddən yuxarı hissədə qazancdan sığorta haqqı ödənilməsinin əmək münasibəti üzrə tərəflərin öz seçiminə aid edilməsi istiqaməti müəyyən edilmişdir ki, bu da fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində olduqca önəm kəsb edən bir məsələdir. Belə ki, şəxsin müzdlü işdən əldə etdiyi qazancına münasibətdə müstəqil sərəncam vermək səlahiyyəti onun xüsusi mülkiyyət hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu mənada, hər kəsin öz gələcəyini müəyyən sosial risklərdən təminat altına alması məqsədilə iştirakın mütləq olduğu məcburi dövlət sosial sığortası ilə yanaşı, əldə etdiyi xalis qazancın müəyyən hissəsi hesabına öz gələcəyini təminat altına alması və layiqli həyat səviyyəsinə nail olmasına yönələn kommersiya təşəbbüslərində, yaxud bilavasitə bu və ya digər sosial təminat formalarından istifadəsinə və onlarda (məs.: könüllü sığorta mexanizmlərində) iştirakına şərait yaradılmalıdır.

Odur ki, hesab edirik ki, Qanuna dəyişiklik edilərək əmək münasibəti üzrə sosial sığorta haqqının tutulacağı gəlirin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi və həmin həddən artıq hissədə sığortaolunanın işçinin qazancı üzərində müstəqil sərəncam hüququnun hüquqi tənzihi mexanizminin müəyyən edilməsi mühümdür.

Həmçinin Qanunun 19.1-ci maddəsinə əsasən məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitlərinin başqa məqsədlərə yönəldilməsinə yol verilmədən, dövlət sosial müdafiə fondunda cəmləşdirilməsi, Qanuna və başqa müvafiq normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq sosial sığorta ödəmələrinin, dövlət sosial müdafiə fondunun saxlanma xərclə-

rinin və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilməsi müəyyən edilir. Qanunda edilən dəyişikliklərə əsasən hazırda məcburi sosial sığorta ödənişlərinin hesablanması, ödənilməsi, hesabatların verilməsi qaydalarının tətbiqinə nəzarət hal-hazırda Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin səlahiyyətlərinə aid edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 1597 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Sosial sığorta ehtiyatından istifadə Qaydası”nın 1.1-ci bəndinə əsasən bu Qayda “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 1.0.17-ci maddəsinə uyğun olaraq sığorta ehtiyatından istifadəni tənzimləyir və həmin Qaydanın 2.1-ci bəndinə əsasən sosial sığorta ehtiyatı sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından fərdi şəxsi hesabın sığorta hissəsinə və idarəetmə xərclərinə yönəldilən hissə çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdə formalaşdırılır. Eyni zamanda, həmin Qaydanın 3.1-3.2-ci bəndlərinə əsasən sosial sığorta ehtiyatından: 1) əmək pensiyasının “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş əmək pensiyasının minimum məbləğinə çatdırılması; 2) məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına müavinətlər üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsinə və 3) dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsində nəzərdə tutulan digər ödəmələr üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən qaydada istifadə olunması müəyyən edilmişdir [2].

İstinad olunan Qayda əsasında sığorta ehtiyatından istifadənin müəyyən edilməsinə baxmayaraq, hesab edirik ki, Qanunun 19-cu maddəsinin təcrübi anlamda tətbiqinə yönələn və özündə sadəcə “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun çərçivəsində əmək pensiyaları üzrə sığorta ehtiyatından istifadəni deyil, ümumilikdə digər məcburi və könüllü (əlavə) sosial sığorta haqlarının toplanması, onların idarə edilməsi, investisiya imkanları və onlardan istifadə məsələlərinin tənzimləmə dair vahid normativ aktın qəbulu mühümdür. Fikrimizcə, belə tənzimləmə bir tərəfdən sosial sığorta sistemi üzrə sığorta vəsaitlərindən is-

tifadədə vahid tənzimləmə və bu sahədə idarəetmə üzrə səlahiyyət bölgüsünün dəqiqləşdirilməsinə, digər tərəfdən isə, bu sahədə şəffaflığın artırılmasına xidmət etmiş olardı.

Beynəlxalq sosial sığorta standartları əsasən icbari sığorta haqlarına əsaslanan bölüşdürücü (həmrəylik) sistemləri ilə bağlı olsa da, özündə müəyyən şərtlər daxilində könüllü yığım (fərdi və ya korporativ) mexanizmlərini uğurlu bir şəkildə əhatə etməkdədir [10, s.35]. Bu baxımdan, müasir dövrdə məcburi dövlət sığortasını tamamlayıcı və əlavə təminat xarakterli könüllü (əlavə) sosial sığortadan ayrı təsəvvür etmək çətindir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və xüsusilə də iqtisadi baxımdan qeyri-stabilliyin yaşandığı və aparıcı dünya dövlətlərinin sosial təminat siyasətlərində baş verən islahatlar fonunda məşğul əhali kateqoriyasının könüllü sosial sığorta formalarına olan marağın artmasına gətirib çıxarmışdır.

Təcrübi olaraq tətbiqi imkanları məhdud olmasına, başqa sözlə, təcrübi anlamda effektiv mexanizm olaraq çıxış etməsə də, Qanunun 25-ci maddəsinə əsasən könüllü (əlavə) sosial sığortanın - sığortaçı ilə sığortaedən (olunan) arasında bağlanan və tərəflərin hüquq və vəzifələri, sosial sığorta haqqının və sosial sığorta ödəmələrinin məbləği, sığorta hadisəsi, tərəflərin məsuliyyəti, habelə tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər göstəriləndiyi sosial sığorta müqaviləsi əsasında həyata keçiriləndiyi müəyyən edilir. Həmçinin Qanunun 22-ci maddəsi ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, əcnəbi-lər, bütün idarə, müəssisə və təşkilatların könüllü sosial sığorta hüququna malik olması, öz növbəsində, Qanunun 23-cü maddəsinə əsasən sığortaçı qismində AR Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, eləcə də qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatda alınmış və lisenziyası olan özəl sığorta təşkilatlarının çıxış edə biləcəyi müəyyən olunur.

Eyni zamanda, məqalə baxımından xüsusi önəm kəsb edən məsələ olaraq qeyd etmək istədik ki, Qanunun 25-ci maddəsinə əsasən könüllü (əlavə) sosial sığortanı həyata keçirən özəl sığorta təşkilatının sığorta fondunun könüllü sosial sığorta fondunun təsisçilərinin verdiyi vəsaitlər, sığorta müqavilələri üzrə daxil olan sığorta haqları,

kommersiya fəaliyyətindən əldə edilmiş gəlirlər və qanunvericiliyə uyğun olaraq daxil olmuş digər vəsaitlər hesabına yaradılması, eləcə də formalaşdırılan sığorta fondunun vəsaitləri üzərində müstəqil sərəncam vermək hüququna malik olması müəyyən edilməkdədir.

Hesab edirik ki, könüllü (əlavə) sosial sığortanı həyata keçirən özəl sığorta təşkilatının sığorta fondu vəsaitlərinə sərəncam üzrə hər hansı məhdudiyət qoyulmadan istisnasız müstəqilliyə malik olması düzgün yanaşma deyildir. Başqa sözlə, sığortaolunanın ödədiyi və (və ya) xeyrinə ödənilən könüllü sosial sığorta vəsaitlərinin toplanması, idarəedilməsi, investisiya portfelinin seçilməsi, eləcə də onlar barəsində sair formada sərəncam verilməsi məsələlərində eyni zamanda sığortaolunanın özünün söz sahibi olması mütləqdir və bu mənadan Qanunda müvafiq düzəlişlərin edilməsi mühümdür.

Bu xüsusda müqayisə üçün qeyd oluna bilər ki, Gürcüstan Respublikasının 28 iyun 2023-cü il tarixli "Könüllü fərdi pensiyalar haqqında" Qanunun 3.4-cü maddəsinə əsasən dövlət pensiya təminatı və ya yığım pensiyası sistemində iştirakla yanaşı, könüllü fərdi pensiya sxeminə işçi və ya istənilən digər fiziki şəxsin (o cümlədən özünüməşğul) qoşulmaq hüququ vardır. Qanunun 3.1-ci maddəsinə əsasən könüllü pensiya sxemi qeyri-müəyyən müddətə yaradılmış mexanizm olmaqla özündə könüllü sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılmasını, onların investisiyası və iştirakçı (benefisiar) tərəfindən pensiya təminatının alınması məqsədini nəzərdə tutur. Qanunla işəgötürən tərəfindən yalnız təminat verilən hüquq şəklində pensiya planı tətbiq edilməklə toplanmış pensiya kapitalının depozitar hesaba köçürməsi və işçinin xeyrinə sığortaçı vasitəsilə investisiyası həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir [12, s.4].

Həmçinin ölkənin 21 iyul 2018-ci il tarixli "Yığım pensiyaları haqqında" Qanununun 3.8-ci maddəsinə əsasən sığortalının əmək pensiyaasının yığım hissəsinin formalaşdırılması məqsədilə ödədiyi (xeyrinə ödənilən) sığorta haqları sığortalının adına açılmış xüsusi hesabda toplanmaqla pensiya fondu tərəfindən müəyyən edilən qayda və müddətdə iştirakçının (pensiyaçının) gələ-

cək pensiya ödənişlərinə çevrilir [4]. Eyni zamanda, Qanunun 24.1-ci maddəsinə əsasən sığortaolunanın fərdi pensiya hesabına toplanan pensiya kapitalı onun mülkiyyəti hesab edilir və pensiya yaşına çatması və ya qanunla göstərilən hallarda vaxtından öncə (əlil olması halında, vətəndaşlıqdan çıxma və ya əcnəbinin ölkədə daimi yaşama hüququnu itirməsi halında) ondan istifadə etmək hüququna malikdir. Sığortaolunanın pensiya kapitalı üzrə investisiya portfelini şəxsən seçmək, onu dəyişdirmək, pensiya yaşına çatdıqda pensiya kapitalını birdəfəlik ödəmə kimi almaqla sistemdə iştirakına son vermək və ya davamlı aylıq annuitet ödənişlər almaq hüququna malikdir.

Öz növbəsində, Qazaxıstan Sosial Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərin icbari pensiya (o cümlədən peşə pensiyası) haqları və könüllü pensiya haqları hesabına formalaşan pensiya aktivləri bu Məcəllə ilə müəyyən olunmuş qaydada əşya hüquqlarına aid edilir və onların üzərinə həbs qoyulması və müsadirəyə məruz qalması istisna olunur. Həmçinin Məcəllənin 40.1-ci maddəsinə əsasən sığortaolunanın qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada öz pensiya yığımını vəsiyyət etmək, toplanmış sığorta haqlarının investisiya portfelini idarəedənin seçilməsi (dəyişdirilməsi) ilə bağlı vahid pensiya yığım fonduna müraciət etmək, pensiya yığımını hesabına sığortaçı təşkilatla pensiya annuiteti müqaviləsi bağlamaq, eləcə də toplanmış pensiya aktivlərinin vahid pensiya yığım fondundan vahid könüllü pensiya yığım fondu və ya əksinə köçürülməsi hüquqlarına malikdir [5].

Beləliklə, hesab edirik ki, könüllü (əlavə) sosial sığortanın AR Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və ya lisenziya əsasında fəaliyyət göstərən özəl sığorta təşkilatı tərəfindən həyata keçirilməsindən, eləcə də bu sosial sığorta formasının hüquqi tənzimlənməsinin "Sosial sığorta haqqında" Qanun, yaxud digər qanunvericilik akt(lar)ı çərçivəsində aparılmasından asılı olmayaraq, könüllü (əlavə) sosial sığorta üzrə sığorta haqlarının toplanması, sığorta vəsaitlərinin idarə edilməsi və investisiyası, habelə onlar barəsində sərəncam verilməsi və istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsində sığortaolunanın maraq və mənafeyinin qorunduğu, sığortaçının sığorta ehtiyatından istifadə üzrə məsuliyyəti

yətinin və nəzarət mexanizminin təmin edildiyi ətraflı hüquqi-maliyyə idarəetmə sisteminin formalaşdırılması və hüquqi tənzimi vacibdir.

Beləliklə, məqalə çərçivəsində bəhs edilən aşağıdakı məsələlərin ümumiləşdirilməsi və müvafiq qanunvericilik dəyişikləri çərçivəsində nəzərə alınmaqla hüquqi tənzimini məqsəduyğun hesab edirik:

1. Sığorta ehtiyatından istifadənin Qanunun 19-cu maddəsi çərçivəsində (sadəcə əmək pensiyaları üzrə sığorta ehtiyatından istifadə üzrə deyil), ümumilikdə məcburi və könüllü (əlavə) sosial sığorta haqlarının toplanması, onların idarə edilməsi (investisiyası) və onlardan istifadə məsələlərinin tənziminə dair vahid normativ aktın qəbulu qaydasında tənzimlənməsi;

2. Qanuna dəyişiklik edilərək əmək münasibəti üzrə sosial sığorta haqqının tutulacağı gəlirin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi və həmin həddən artıq hissədə sığortaolunanın-işçinin qazancı üzərində müstəqil sərəncam hüququnun təsbit edilməsi;

Könüllü (əlavə) sosial sığorta forması üzrə sığorta haqlarının toplanması, sığorta vəsaitlərinin idarə edilməsi və investisiyası, onun bərsində sərəncam verilməsi və istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsində sığortaolunanın maraq və mənafeyinə qorunduğu, sığortaçının sığorta ehtiyatından istifadə üzrə məsuliyyəti və nəzarət mexanizminə dair ətraflı hüquqi tənzimləmənin müəyyən edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]/ № 250-IQ, 18 fevral 1997-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/3813>
2. “Sosial sığorta ehtiyatından istifadə Qaydası” [Elektron resurs]/ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 1597 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/36459>
3. “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası”nın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] / № 827, 4 noyabr 2014-cü ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/28572>
4. Закон Грузии от 21 июля 2018 г. N3303 “О накопительной пенсии” [Electronic resource] / URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4280127?publication=11>
5. Социальный Кодекс Республики Казахстан от 20 апреля 2023 года № 224-VII ЗПК. [Electronic resource] / URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224>
6. Norwegian “National Insurance Act” of 28 February 1997 (last changed on 20.09.2024): [Electronic resource] / URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1997-02-28-19>
7. Business Sweden. The Swedish Social Security System. [Electronic resource] / 7 p. URL: <https://investinskane.com/sites/investinskane/files/files/2024-06/the-swedish-social-security-system.pdf>
8. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslük. Bakı: “Adiloğlu” Nəşr. 2007. 464 səh.
9. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı. “MBM” - 2012. - 408 s.
10. Кусаинова А.А., Герашенко И.П., Особенности организации и управления социальным страхованием: передовой опыт и выявление проблем // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2018. №3 (33). С 185-194. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsii-i-upravleniya-sotsialnym-strahovaniem-peredovoy-opyt-i-vyyavlenie-problem>
11. International Labour Office. World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads – in Pursuit of a Better Future. Geneva: ILO, 2021. / p. 35. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@soc_sec/documents/publication/wcms_817572.pdf
12. Dr. Chris Mulder. Public pension in Germany: Everything you need to know about it. [Electronic resource] / Published on Nov 25, 2022. URL: <https://pensionfriend.de/en/public-pension-germany.ap>

13. Nutsubidze, Tamila and Nutsubidze, Khatuna. Voluntary Private Pension Reform in Georgia: Opportunities For Employee Pensions Development. June 2024. pp 20. / p. 4. Center for Retirement Research at Boston College. https://crr.bc.edu/wp-content/uploads/2024/06/wp_2024-6.pdf

14. KPMG. GMS Flash Alert Germany – Increased Social Security Contribution Thresholds for 2024. / [Electronic resource] 2024-003 | January 5, 2024. 4 p.

URL:<https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmgsites/xx/pdf/2024/01/fa24-003.pdf.coredownload.inline.pdf>

Кямран АГАМОГЛАНОВ

ВЗНОСЫ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ КАК НЕОБХОДИМЫЙ ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно рассмотрено действующее законодательство Азербайджанской Республики о социальном страховании, касающееся взносов социального страхования, с особым акцентом на его формирование, правовое регулирование его использования, необходимость установления его верхнего предела, а также некоторые другие аспекты его практической реализации. В статье также предложены рекомендации и законодательные изменения в соответствующие части законодательных актов по совершенствованию действующего законодательства о страховых взносах в части как обязательного, так и добровольного социального страхования.

Ключевые слова: право, социальное, страхование, форма, добровольное.

Kamran AGHAMOGLANOV

SOCIAL INSURANCE CONTRIBUTION AS THE ESSENTIAL ELEMENT OF THE SOCIAL INSURANCE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: COMPARATIVE ANALYSIS

SUMMARY

This article elaborates existing social insurance legislation of the Republic of Azerbaijan concerning social insurance contributions, with a particular focus on its formation, legal regulation of its utilization, necessity of setting its upper limit, as well as certain other aspects of its practical implementation. Article also suggests recommendations and legislative changes to relevant parts of the legislative acts to concerning improvement of existing legislation on social insurance contributions in terms of both mandatory and voluntary social insurances.

Key words: social, insurance system, insurance contribution, element, comparative analysis.

UOT 378

Müjkan MƏMMƏDZADƏ*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,**Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı**e-mail: mujkan@mail.ru*DOI: <https://doi.org/10.62130/KLGA2138>

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏDRİS PROSESİNİN İDARƏ OLUNMASI

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması prosesindən bəhs olunur. Bu məqalə Azərbaycanda hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması ilə bağlı mövcud vəziyyəti, problemləri və təkmilləşdirmə yollarını, əsas prinsiplər və metodlarını, həmçinin ali hərbi təhsildə texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası və onun rolunun artırılması ilə bağlı müasir yanaşmaları araşdırır.

Açar sözlər: *hərbi təhsil, tədrisin idarə olunması, liderlik, komanda işi, təlimlər, psixoloji hazırlıq*

Azərbaycanda hərbi təhsil ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ordunun döyüş qabiliyyətinin artırılması məqsədilə həyata keçirilir. Hərbi təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ölkənin strateji təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirən peşəkar hərbi kadrların yetişdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması, yalnız təhsilalanların hərbi bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək deyil, həm də onların liderlik, strateji düşünmə, komandirlik və psixoloji hazırlıqlarını artırmaq məqsədini güdür. Hərbi təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti tədris prosesinin idarə olunması və təşkilinin effektivliyindən asılıdır. Təhsil sistemi təhlükəsizlik işçilərini hazırlayır və öyrədir, polis, hərbi və kəşfiyyat kadrlarının hazırlanmasını təmin edir. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun hərbi kadr potensialının, xüsusilə peşəkar kiçik və orta rütbəli zabit heyətinin, yüksək hərbi idarəetməyə malik komandirlərin, xüsusi təyinatlıların bu cür çətin relyefdə qısa müddətdə qazandıqları zəfərin sirlərindən biri də hərbi sahəsində peşəkar təhsil sistemidir [1].

Mövcud pedaqoji təhsildə vəziyyətin mürəkkəbliyi, sosial nizamın, normaların, qaydaların, dəyərlərin dəyişməsi müasir islahatlar təhsilalan-

ların özünü idarəetməsində müəyyən narahatlığa səbəb olmuşdur. Ali hərbi təhsil müəssisələrinin pedaqoji təhsil sistemində idarəetmə bacarıqları təhsilalanların gələcək karyera quruculuğunda qarşıya çıxan problemlərin həllində böyük rol oynayır. Bu baxımdan təhsildə idarəetmə sahəsində peşəkar kadrların formalaşdırılması problemi gündən-günə aktuallaşır.

Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması ölkənin müasir hərbi təhsil standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Tədris prosesi yalnız hərbi biliklərin verilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də təhsilalanların liderlik və strateji idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini hədəfləyir. Tədris prosesinin idarə olunmasında əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Tədris proqramları müasir döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılmalı və ölkənin hərbi təhlükəsizlik strategiyasına uyğun olaraq inkişaf etdirilməlidir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ehtiyaclarına uyğun olaraq, tədris proqramları dövrün tələblərinə cavab verməlidir.

2. Hərbi təhsil müəssisələrində müasir texnologiyalar və simulyasiya vasitələri tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi halına gəlmişdir. Texnologiya təhsilalanların döyüş şəraitində qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu

məqsədlə, e-öyrənmə platformaları və onlayn resurslardan da istifadə edilir.

3. Tədris prosesinin düzgün idarə olunması üçün təhsilalanların bilikləri və bacarıqları müntəzəm olaraq qiymətləndirilməli və tədris nəticələri izlənməlidir. Qiymətləndirmə yalnız nəzəri biliklərlə məhdudlaşmamalı, həm də təhsilalanların praktiki və liderlik bacarıqları nəzərə alınmalıdır.

4. Tədris prosesini idarə edən rəhbər heyətin və müəllimlərin peşəkarlığı yüksək olmalıdır. Müəllimlər yalnız hərbi biliklərə yiyələnmiş deyil, həm də pedaqoji təcrübəyə malik olmalıdırlar. Həmçinin rəhbər heyət tədrisin inkişafını və təhsilalanların psixoloji vəziyyətini daimi olaraq izləməlidir.

Hərbi təhsil müəssisələrində liderlik və idarəetmə bacarıqları təhsilalanlara xüsusi diqqət göstərilərək tədris edilir. Liderlik hərbi təhsilin əsas tədris istiqamətlərindən biridir, çünki döyüş şəraitində effektiv qərar vermək və komandada işləmək bacarığı həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi tədqiqatçılar bildirir ki, “Yüksək intellekt və kommunikativ bacarıqlar zabitin özünü lider kimi təsdiq etməsində mühüm rol oynayır. İntellekt səviyyəsi yüksək olan zabit peşəkar olur, özünün və başqalarının hisslərini tanıyır, istənilən şəraitə uyğunlaşır, hadisələri qısa zamanda sərbəst təhlil edərək təşəbbüs göstərməyi və düzgün qərar qəbul etməyi bacarır...”, “Tədris prosesində aparılan diaqnostik qiymətləndirmələr kursantın liderlik baxımından zəif və güclü cəhətləri haqqında məlumat verərək, çatışmayan keyfiyyətlərin formalaşdırılması və ya mövcud olanların inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq addımlar atmağa imkan yaradır” [6. s.15].

Tədris prosesində təhsilalanları həvəsləndirmək liderlik bacarıqlarına sahib olmaq istəyən kursantlar üçün zəruri xarakter daşıyır. Məsələn, auditoriya mühitində təhsilalanlar öyrənmə qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər. Əsasən akademik fəaliyyət müddətində çətinliklərlə qarşılaşan təhsilalanların müəllimlər tərəfindən motivasiya olmaları lazımdır. Müəllimlər təhsilalanlarla ünsiyyət qurduqda intizamlılığı təmin etməlidirlər. Motivasiya özünüidarəetməyə əsaslandıqda ən yaxşı nəticə verir.

Ali hərbi təhsil sistemində liderin rəhbərliyi altında mənəvi-psixoloji hazırlığın vacibliyi bir

çox dövlətlərin ordularında iki əsas və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan amillə izah olunur. Birincisi, obyektiv olaraq, müasir döyüşlərin aparılması hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin idarə olunmasına yüksək tələblər qoyur. İkincisi, şəxsi heyətlə iş üzrə təcrübəli liderlər olmadıqda mənəvi-psixoloji təminat işinin keyfiyyətli idarə olunması cavabdehliyi komanda heyətinin üzərinə əlavə vəzifələr qoyur. Demək olar ki, bütün ordularda müasir döyüşlərin aparılmasının texnoloji üstünlüyü yüksək olsa da, heç bir dövlət qoşunlarının idarə olunmasında mənəvi-psixoloji amili və liderliyi kiçiltmir [3. s.45].

Tədris prosesində aşağıdakı metodlar istifadə olunur:

1. **Komanda işinin gücləndirilməsi.** Tədrisin ilkin mərhələlərindən başlayaraq, təhsilalanlara komanda şəraitində işləmək bacarığı öyrədilir. Komanda işinin tədrisi daha çox praktik yanaşma ilə həyata keçirilməlidir. Məsələn, müxtəlif taktiki vəziyyətlərdə qərar qəbul etmə məşqləri komandalara birgə fəaliyyətini gücləndirir. Bu, hər bir üzvün fərdi bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, kollektiv məqsədlərə yönəlik əməkdaşlıq və koordinasiyanı da inkişaf etdirir.

Hərbi təhsil müəssisələrində tədrisin bir hissəsi komandada düzgün əlaqə və koordinasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Hərbi əməliyyatlarda və təlimlərdə düzgün kommunikasiya, həmçinin komanda üzvlərinin bir-birlərini dəstəkləməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Tədris proqramlarında, bu bacarıqları gücləndirən metodlar və strategiyalar yer almalıdır. Komanda işinin gücləndirilməsi üçün bu yanaşmaların tədris proqramlarına daxil edilməsi, hərbi təhsil müəssisələrində şəxsiyyətlərin həm fərdi, həm də komanda şəklində böyüməsinə kömək edir. Bu yanaşmalar həm də gələcəkdəki hərbi əməliyyatlarda uğur qazanmaq üçün vacib bir təməl yaradır.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində təhsilalanlar özünüidarə qabiliyyətinin nümayişində sualları cavablandırarkən öz fikrini əsaslandırma, fərqli arqumentlərlə çıxış, müqayisə etmə stresslə mübarizə üçün ən zəruri bacarıqlardır. Yüksək səviyyəli idarəetmə vərdişləri təhsilalanlarda təmkinli olmağı, tolerantlıq nümayiş etdirməyi və qarşı tərəfə müsbət rəy göstərməyi tələb edir.

Hərbi təhsil müəssisələrində simulyasiyalar və döyüş təlimləri vasitəsilə təhsilalanların qərar vermə bacarıqları inkişaf etdirilir. Bu təlimlər təhsilalanları stres altında səmərəli işləməyə və düzgün qərar verməyə təşviq edir.

2. Psixoloji hazırlıq: Liderlik yalnız intellektual və hərbi biliklərə deyil, həm də psixoloji gücə əsaslanır. Təhsilalanların yüksək stress şəraitində, fiziki və psixoloji təzyiq altında düzgün qərar verməsi üçün psixoloji təlimlər təşkil edilir.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində təlimin təşkili prinsipləri təlim prosesində və təlimdənkənar fəaliyyətlərdə tapşırıqların icrası zamanı əldə olunan qabiliyyətlərin və ümumi həyat keyfiyyətlərinin artırılmasında istifadə edilməlidir. K.Ordonezin fikirlərinə görə, XXI əsrin təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün təhsilalanlar öz gələcəklərini xəritəsiz bir yolla təsəvvür etməli və öyrənmə ehtiyaclarını ödəyən yeni paradigmaları yeni bir nümunə və ya model kimi axtarmağa başlamalıdır. Tədqiqatçı alimin qeyd etdiyi kimi, idarəetmədə əsl liderin vəzifəsi mövcud məqsədləri ifadə etmək üçün inkişaf etdirmə vasitələrindən kənara çıxmaqdır [5, s.249].

Təhsilalanların müstəqilliyinə və özünüidarəsinə təsir göstərən digər element uyğun davranış modelinin qurulmasıdır. Bəzən bu sahədə kifayət qədər problemin olması səbəbi təlimdə uyğunsuzluqlar baş verməsi ilə nəticələnir. Bu məqsədlə, alimlər təhsilalanların idarəetmə davranışlarında müasir strategiyaların təsirini araşdırmağa başladı. Ən yaxşı strategiyalardan biri də davranış problemlərinin meydana gəlməsinin qarşısını almağa kömək edən metodları öyrənməkdir. Hər təhsilalanın maraqları və ehtiyacları fərqli olsa da, müəllimlər problemlərin qarşısını almaq üçün uyğun qaydalar tətbiq etməlidir.

G.T.Milkoviç və J.M.Nyumən (Milkovich, G.T. & Newman, J.M. 2005) ali hərbi təhsil müəssisələrində tədrisin idarəetməsində səriştəlilik tərifinə motivlərlə əlaqəli qeyri-müəyyən fikirlərin, anlayışların, xüsusiyyətlərin real həyatda hər hansı bir problemlə bağlı davranış təsvirləri ilə əvəzlənəcəyini iddia edirlər. Daha yüksək davranışı olan təhsilalanların özünüidarə səriştələri yüksək rifah, dayanıqlılıq, akademik səmərə və dəyişikliyə uyğunlaşma qabiliyyətinə sahib oldu-

ğunu sübut edir [4, s.256].

Bundan başqa, təlimdə təhsilalanlarda seçim imkanının verilməsi yeni davranış kodeksində şəxsiyyət prinsipinin qorunmasını özündə əks etdirir. Məsələn, təhsilalanların mövzu və fəaliyyət seçimində, müxtəlif icma layihələrində iştirakının olması onların maraqlarına uyğun təşkil edilməsi kimi təklif olunur.

Məlumdur ki, pedaqoji prosesdə təhsilalanların idarəetmə vərdişlərinin formalaşması eyni zamanda müstəqil işin təşkili, forması və əldə olunan nəticələrin effektivliyi ilə də ölçülür. Bu effektivliyin əldə olunmasında ali hərbi təhsil müəssisələrinin narahatlıq duyduğu əsas prioritetlər, gənclərdə görünən özünüidarə, özünütəşkil və idarəetmə mədəniyyətinin çatışmazlığıdır. Bu baxımdan, təhsilalanların ali təhsildə kredit sistemindən tədris sistemə keçməsi təcrübəsi onların təhsil prosesində aktivləşdirilməsini və müstəqil işin zəruriliyini aşkar etdi. Müşahidələr göstərir ki, təhsilalanların müstəqil işi tədrisin məzmununun daha səmərəli mənimsənilməsinə təşviq edir, informativ və peşəkar maraqları stimullaşdırır, yaradıcı və təşəbbüskar bir fəaliyyəti inkişaf etdirir və motivasiyasının yüksəlməsinə imkan yaradır.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində təlimdə iştirak edən hər bir fərd daxili streslərin növünə, patologiyasına və disfunksiyalarına görə fərqlənir və yaranan bu vəziyyət olduğu dərəcədə dəyişir. Bəzən təlimdə hər bir öyrənlərin özündə mənşəyinə uyğun şəxsi streslərini idarə etmələri lazımdır. Bir çox hallarda təlimdə fərdi stresin idarə edilməməsi məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün maneə törədir. Müşahidələr göstərir ki, hər bir təhsilalan stresini idarə edərkən, öz yanaşma tərzindən istifadə etdikdə, onun təsirli olduğu təsbit edilə bilər. Təhsilalanlarda qarşılıqlı ünsiyyətin və ya fərdi fəaliyyət zamanı yaranan stressi idarə etməyin ən yaxşı yolunu fəaliyyətlər əsasında minimuma endirəcək və ya aradan qaldıracaq strategiyalardan istifadə etmək lazımdır. Effektiv strategiyalar stresləri idarə etmək üçün yeni bir pozitiv təlim mühitini yaradan və ya tətbiq edən strategiyalardır. Təhsilalanların idarəetmə bacarıqlarının kökündə streslə mübarizə qabiliyyəti əsas yer tutur.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində təhsilalanlar özünüidarə qabiliyyətinin nümayişində sualları

cavablandırarkən öz fikrini əsaslandırma, fərqli arqumentlərlə çıxış, müqayisə etmə streslə mübarizə üçün ən zəruri bacarıqlardır. Yüksək səviyyəli idarəetmə vərdişləri təhsilalanlarda təmkinli olmağı, tolerantlıq nümayiş etdirməyi və qarşı tərəfə müsbət rəy göstərməyi tələb edir.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində təlimdə yaranan hər bir ziddiyyətin təhsilalanlar arasında araşdırılması funksional baxımdan dəyərli bir fəaliyyətdir. Bəzən tədris zamanı münaqişələrin həllində problemlər haqqında əhatəli məlumata malik olmaq, problemi dərinədən başa düşmək və daha mənalı həlli yollarını tapmaq münaqişənin uğurla nəticələnməsinə gətirib çıxarır. Bir çox hallarda təlimdə və ya təlimdən kənarında təhsilalanlar arasında yaranan ziddiyyətlərin meydana gəlməsində laqeydlik ortaya çıxır. Pedaqoji təhsil sahəsi daha çox polemika yaradan bir sahə olduğu üçün daim təhsilalanların müxtəlif situasiyalar zamanı yaranan qarşıdurma və fikir ayrılıqlarına tez-tez rast gəlmək olur. Konfliktlərin baş verdiyi zaman təhsilalanların sülh yolu ilə münaqişələrin həllinə qoşulması vacibdir. Burada əsasən konfliktlərin növü, idarə olunması, mediatorun məsuliyyətlərini bilməsi, münaqişəni azaltmaq üçün fəaliyyətlərin seçilməsi mühüm mərhələ hesab edilir. Təhsilalanlar arasında konfliktlərin həlli üzrə vəziyyətin aydınlaşması hədəfləri vurğulanır, həlli sahələri müəyyən edilir və münaqişə şəraitində belə müxtəlif mədəniyyətlər haqqında anlayışlar öyrədilir. Sualların verilməsi təhsilalanlar arasında şəxsi dəyərləri və etik qaydaları qoruyaraq olanlara qarşı laqeyd konstruktiv bir oriyentasiya inkişaf etdirir [2, 7].

Müasir dövrün tələblərinə cavab verən hərbi təhsil sistemi yalnız ənənəvi tədris üsulları ilə kifayətlənə bilməz. İnkişaf edən texnologiyalar və onların tədris prosesinə inteqrasiyası həm hərbi kadrların yetişdirilməsində, həm də tədrisin səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ali hərbi təhsildə texnologiyanın istifadəsi təhsilalanların praktiki bacarıqlarının inkişafını təmin etmək, liderlik və idarəetmə qabiliyyətlərini gücləndirmək, həmçinin onların müasir döyüş şəraitinə uyğunlaşmasını sürətləndirmək məqsədini güdür. Tədris prosesinə texnologiyanın inteqrasiyası təhsilalanları daha effektiv öyrənməsi-

ni təmin edir və onların müasir döyüş şəraitinə uyğunlaşmalarına kömək edir.

Texnologiyanın tətbiqi, hərbi təhsilin bir neçə sahəsində özünü göstərir:

• **Simulyasiyalar və virtual realıq (VR):** Müasir döyüş şəraitini və əməliyyatları təhlil etmək üçün VR və digər simulyasiya texnologiyalarından istifadə edilir. Bu alətlər təhsilalanların təlim keçdiyi və müxtəlif ssenarilərə uyğun qərarlar verdiyi şəraitlərdə əslində necə davranacaqlarını öyrədir.

• **E-öyrənmə və onlayn tədris:** Hərbi təhsil müəssisələri müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, onlayn dərslər və e-öyrənmə platformalarını tətbiq edirlər. Bu platformalar tələbələrin istədikləri vaxt və yerdə dərslər materiallarına çıxışını təmin edir, onların müstəqil şəkildə öyrənmələrini asanlaşdırır.

• **Simulyasiya proqramları və təlim mərkəzləri:** Hərbi təhsil müəssisələrində döyüş əməliyyatları, strateji idarəetmə və planlaşdırma simulyasiyalarını həyata keçirən proqramlar geniş istifadə edilir. Bu proqramlar təhsilalanlara döyüş planlarını hazırlamaq, rəqibin mövqelərini təhlil etmək və müxtəlif təcrübə ssenariləri üzərində işləmək imkanı yaradır. Həmçinin təhsilalanların və müəllimlərin fəaliyyətini asanlaşdırır, tədris prosesinin daha səmərəli olmasına şərait yaradır.

Nəticə

Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və müasir döyüş şəraitinə uyğun hərbi kadrların yetişdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədrisin müasir metodologiyalar, texnologiyalar və yenilənmiş tədris proqramları ilə zənginləşdirilməsi Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin güclənməsinə və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına böyük töhfə verəcəkdir. Tədris prosesinin effektiv idarə olunması təhsilalanların liderlik, strateji düşünmə və praktiki bacarıqlarının inkişafı, həmçinin döyüş şəraitində daha yaxşı qərar vermə qabiliyyətlərinin artırılması məqsədinə xidmət edir. Bu istiqamətdə aparılacaq islahatlar və təkmilləşdirmələr Azərbaycan hərbi təhsilinin dünya standartlarına uyğun inkişafını təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. H. Əhmədov. Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik konsepsiyamızın tərkib hissəsidir: [Elektron resursları] / - 16 dekabr, 2023.
URL: <https://www.muallim.edu.az/news/azerbaycanin-tehsil-sistemi-milli-tehlukesizlik-konsepsiyamizin-terkib-hissesidir-675f3e3a1c5e0bcc356f3c0e>
2. Əlizadə Ə. Pedaqoji psixologiya / Ə.Əlizadə, H.Əlizadə. – Bakı: 2010. 319 s.
3. A. Həsənov, H.Piriyev “İnsanları kamiliyyə aparan yollar haqqında düşüncələr”. 2022. 80 s.
4. G.T. Milkovich. Compensation. 8th Edition / G.T.Milkovich, J.M.Newman. – Boston: McGraw Hill, – 2005. – 447p.
5. V. Ordonez. The Changing Role of Leadership (or A Changing Leadership for a Changing World). /In: Hershock, P.D., Mason, M., Hawkins, J.N. (eds.) / V.Ordonez. – Changing Education, – 2007. – p.249-272
6. R.K. Tahirov. Ali hərbi məktəb kursantlarında liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının pedaqoji əsasları: / Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2022. 33 s.
7. Т.С. Кабаченко. Психология управления. Педагогическое общество России / Т.С. Кабаченко, – Москва: 2003. 283 с.

Мужкан МАМЕДЗАДЕ**УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ
В ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ****РЕЗЮМЕ**

В статье говорится о процессе управления учебным процессом в военно-учебных заведениях Азербайджана. В данной статье рассматриваются текущая ситуация, проблемы и пути улучшения, основные принципы и методы, связанные с управлением учебным процессом в военно-учебных заведениях Азербайджана, а также современные подходы, связанные с интеграцией технологий в учебный процесс и повышением ее роли в высшем военном образовании.

Ключевые слова: военное образование, образовательный менеджмент, лидерство, командная работа, обучение, психологическая подготовка.

Mujkan MAMMADZADE**MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS
IN MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS****SUMMARY**

The article discusses the process of managing the educational process in military educational institutions in Azerbaijan. This article examines the current situation, problems and ways of improvement, basic principles and methods related to the management of the educational process in military educational institutions in Azerbaijan, as well as modern approaches to integrating technology into the educational process and increasing its role in higher military education.

Key words: military education, educational management, leadership, teamwork, training, psychological preparation

Nigar HƏŞİMLİ

*Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının Şəxsi heyətlə iş üzrə şöbəsinin
kiçik inspektoru, polis kiçik serjantı,
e-mail: nigarhesimli1@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.62130/LZQX2389>*

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARDA AQRESSİV DAVRANIŞIN YARANMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə yetkinlik yaşına çatmayanlarda aqressiv davranışların yaranmasına təsir edən sosial-psixoloji faktorları əks etdirir. Buna əsasən müxtəlif nəzəriyyələr təhlil edilmişdir. Aqressiyanın yaranmasının valideynlərin neqativ davranışlarından, sosial mühitin təsirindən, narkotik vasitələrdən istifadədən asılılığı göstərilir. Müvəqqəti yaşa uyğun xüsusiyyətlər nəzərə alınmadığı hallarda, yeniyetmələrin daxili gərginliyinin artması səbəbindən aqressiv davranışların yaranmasına səbəb olur.

***Açar sözlər:** yeniyetmə, aqressiv davranış, sosial-psixoloji amillər, emosional vəziyyət, ailə.*

Y etkinlik yaşına çatmayanlar anlayışı hüquqi baxımdan müəyyən yaş həddinə çatmayan, yəni yetkin hesab olunmayan və hüquqi fəaliyyətlərdə tamhüquqlu iştirak edə bilməyən şəxsləri ifadə edir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə şəxsiyyətin formalaşması, sosial adaptasiya, emosional inkişaf və psixoloji yetkinlik kimi proseslər baş verir.

Aqressiv davranış anlayışı psixologiyada geniş şəkildə öyrənilmişdir və o, başqalarına zərər vurmağa, ya da narahatlıq yaratmağa yönəlmiş davranış nümunəsi kimi xarakterizə edilir. Aqressiya müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Məsələn, fiziki aqressiya, verbal aqressiya, instrumental aqressiya, reaktiv aqressiya, passiv aqressiya və öz-özünə aqressiya kimi fərqli tipləri mövcuddur. Hər bir formanın özünəməxsus səbəbləri və təzahür yolları vardır. Aqressiyanın baş verməsində fərdin daxili psixoloji vəziyyətləri və bu vəziyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri vacib rol oynayır. Məsələn, stres, qorxu, narahatlıq və digər emosional hallar insanın aqressiv reaksiya göstərməsinə təkan verə bilər. Psixoloji tədqiqatlar aqressiyanın təməlinə bu kimi daxili amillərin dayandığını

müəyyən edir və bunun necə tənzimlənməyini öyrənir. Bu, aqressiyanın qarşısını almaq və ya idarə etmək üçün effektiv yanaşmalar inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Aqressiyanın digər psixoloji vəziyyətlər, məsələn, depressiya, özünə inamsızlıq və ya sosial təcrid kimi amillərlə sıx əlaqəsi vardır [7, s.14].

Yetkinlik yaşına çatmayanlarda aqressiv davranışların tədqiqi psixologiya və sosial elmlər sahəsində bir çox alim və tədqiqatçı tərəfindən geniş öyrənilmişdir. Bu sahədə diqqət çəkən tədqiqatçılar arasında S.Freyd, D.Kreç, R.Kreçfild, N.Livson mühüm yer tutur. Onların araşdırmaları yeniyetməlik dövründə aqressiyanın səbəbləri, növləri və sosial-psixoloji amillərinin daha dərinədən başa düşülməsinə töhfə vermişdir.

Freyd (Sigmund Freud) aqressiv davranışları insan psixikasında instinktiv və təbii bir fenomen kimi izah etmişdir. Onun psixoanalitik nəzəriyyəsinə əsasən, aqressiya insanın təbiətində mövcud olan "Thanatos" (ölüm instinkti) ilə əlaqədardır. Freyde görə, yeniyetməlik dövründə hormonal dəyişikliklər və psixoloji təzyiqlər nəticəsində bu instinkt daha tez-tez özünü göstərə bilər. O qeyd edir ki, aq-

ressiv davranışlar yeniyetmələr üçün daxili konfliktlərin həlli vasitəsi kimi çıxış edə bilər [1, s.48].

Kreç, R. Kreçfild, N.Livson aqressiv davranışların sosial-psixoloji amillərini araşdırmış və bunun qrup dinamikası ilə əlaqəli olduğunu vurğulamışlar. Onların tədqiqatlarına əsasən:

- Qrup təsiri: Yeniyetmələr arasında aqressiv davranışlar sosial təsir və qrup normativlərinə əsaslanır. Onlar qeyd edir ki, yeniyetmələr çox vaxt qrup içində qəbul olunmaq üçün aqressiv davranışlara meyil edirlər.

- Rəqabət və sosial müqayisə: Onların fikrincə, yeniyetməlik dövründə özünü başqaları ilə müqayisə etmək və sosial mövqeyini gücləndirmək arzusu aqressiv davranışların əsas motivasiyalarından biridir.

- Ailə və sosial mühitin təsiri: D.Kreç və həmkarları ailə mühitindəki konfliktlərin, valideynlərin neqativ davranışlarının və sosial qeyri-bərabərliyin yeniyetmələrdə aqressiv davranışların artmasında mühüm rol oynadığını vurğulamışlar [5, s.84].

Bəzi tədqiqatlarda yeniyetmə aqressiyasının yaranma səbəbləri daha çox fərdin özünəxas neqativ xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma aqressiyanın yalnız gəncin daxili psixoloji vəziyyətinin və xarakterinin zəif tərəflərinin nəticəsi olduğu qənaətinə gəlir. Lakin belə yanaşmalar aqressiyanın çoxşaxəli və kompleks olduğunu nəzərə almır. Belə ki, aqressiya yalnız fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, həm də sosial, ailə və mədəni amillərdən, o cümlədən sosial təzyiqlərdən, məktəb mühitindən, media təsirlərindən və digər xarici faktorlardan təsirlənir.

Ailə yeniyetmənin həyatında mühüm rol oynayan ilk və ən təsirli sosial mühitdir. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin formalaşması və emosional sabitliyin inkişafı bilavasitə ailə mühitindən asılıdır. Ailə daxilindəki münasibətlər, valideynlərin tərbiyə üsulları və ümumi atmosfer gəncin davranış xüsusiyyətlərinə ciddi təsir edir. Aqressiv davranışların yaranmasının səbəblərini araşdırarkən ailənin sosial-psixoloji təsiri xüsusi diqqətə alınmalıdır [2, s.67].

Ailənin ümumi harmoniyası və sabitliyi gəncin özünü təhlükəsiz hiss etməsinə təsir edir. Tək valideynli ailələrdə və ya ailədaxili gərginliklərin

olduğu mühitlərdə böyüyənlər özlərini tənhalıq içində hiss edə bilər və bu, aqressiv davranışlara yol açar. Sağlam ailə strukturu uşaqların şəxsiyyətinin müsbət istiqamətdə inkişafını dəstəkləyir.

Valideynlərin aqressiv davranışı uşaqları üçün mənfi nümunə yaradır. Ailədə zorakılıq mühitinin mövcudluğu o mühitdə böyüməkdə olan gəncin təzyiq altında qalma və müdafiə mexanizmlərini inkişaf etdirmə ilə nəticələnir. Bu hallar onların öz emosiyalarını idarə etməsini çətinləşdirir və onun aqressiv reaksiyalarını artırır.

Yeniyetmələrdə aqressiv davranışların azalması üçün ailə mühitində bir sıra müsbət dəyişikliklər edilməlidir.

- Valideynlər uşaqlarının emosional ehtiyaclarına diqqət göstərməli, onları sevgi və dəstəklə əhatə etməlidirlər.

- Ailə üzvləri arasında açıq və dürüst ünsiyyət mühiti yaradılmalı, konfliktlər zorakılıqdan uzaq şəkildə həll edilməlidir.

- Valideynlər uşaqları ilə birlikdə keyfiyyətli vaxt keçirməli və onlara düzgün davranış modelləri təqdim etməlidirlər [6, s.75].

Ailə daxilində mövcud olan sevgi, hörmət və anlayış yeniyetmənin cəmiyyətdə balanslı və müsbət fərd kimi formalaşmasında əsas rol oynayır.

Dostluq və həmyaşd təsiri yeniyetməlik dövründə daha da əhəmiyyət qazanır. Dost qrupları ilə uyğunlaşmaq istəyi və qrup təzyiqi tez-tez aqressiv davranışlara səbəb olur. Zorakı davranışların qəbul edildiyi qruplar yeniyetmənin bu hərəkətləri normal qəbul etməsinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, dostlar arasındakı rəqabət və sosial təzyiq də aqressivliyə yol açır [3, s.469].

Media və texnologiya günümüzün əsas sosial mühitlərindən biri kimi uşaqlara həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Şiddət dolu məzmunlara məruz qalmaq və ya onlayn platformalarda kiberzorakılıq yeniyetmələrin emosional vəziyyətini pozaraq aqressiv davranışları artırır.

Sosial bacarıqların inkişaf etməməsi də aqressiv davranışların yaranmasında rol oynayır. Yeniyetmələr bəzən sosial vəziyyətlərdə necə davranmağı, qarşılıqlı əlaqələr qurmağı və münaqişələri sülh yolu ilə həll etməyi bilmirlər. Sosial təzyiq və qrup dinamikası da onlarda aqressiv davranışın yaranmasında təsirli amillərdir. Həmyaşdları

nın davranışları, qrup daxilində zorakılıq və ya təzyiqliq yeni yetmənin öz davranışını formalaşdırmağa təsir edir. Bu dövr, eyni zamanda, qrup tərəfindən qəbul edilən və ya rədd edilən davranışların təkrarlanma dövrüdür, beləliklə, sosial təzyiqliq aqressiyanı artırır [8, s.9]

Yeni yetmə dövründə aqressiv davranışların yaranmasında gender fərqləri mühüm rol oynayır. Bioloji, psixoloji və sosial amillər oğlan və qız yeni yetmələrin aqressiv davranışlarının fərqliliyinə təsir göstərir. Bu davranışlar həm ifadə formalarına, həm də səbəblərinə görə müxtəlif ola bilər. Belə ki, oğlanlarda aqressiv davranışlar daha çox fiziki aqressiya şəklində özünü göstərir. Onlar münaqişələrə daha tez daxil olur, fiziki gücə müraciət edir və özlərini qrup içində daha dominant göstərməyə çalışırlar. Bu, sosial və bioloji amillərlə əlaqədardır. Məsələn, hormonal dəyişikliklər – testosteron səviyyəsinin artması – oğlanlarda impulsiv davranışlara və aqressiv reaksiya göstərməyə meyilliyi artırır. Bundan əlavə, sosial normalar oğlanlardan güclü və müdafiəkar olmağı gözləyir. Bu gözləntilər, xüsusən də məktəb və ya dost mühitində, aqressiv davranışların artmasına səbəb ola bilər.

Qızlarda aqressiya daha çox dolaylı yollarla, məsələn, emosional və ya sosial aqressiya şəklində ortaya çıxır. Onlar daha çox şeyiələr yaymaq, qrupdan kimisə təcrid etmək və ya incitməklə öz aqressiv davranışlarını ifadə edirlər. Bu cür davranışlar qızların konfliktləri açıq münaqişə yolu ilə deyil, daha dolaylı üsullarla həll etməyə üstünlük verməsindən irəli gəlir. Hormonal dəyişikliklər də qız yeni yetmələrin davranışlarına təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, gender rolları və sosial gözləntilər də qızların aqressiyanı ifadə etmə üsuluna təsir edir [4, s. 86].

Həm oğlan, həm də qız yeni yetmələrdə aqressiyanın yaranmasında sosial və mədəni təsirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Cəmiyyətin genderə əsaslanan davranış gözləntiləri, ailə tərbiyəsi və dost mühitləri aqressiv reaksiyaların hansı şəkildə ifadə olunacağını müəyyənləşdirir.

Narkotik vasitələrdən istifadə insanın emosional vəziyyətinə və davranışına ciddi təsir göstərərək aqressiv reaksiyaların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu təsir həm fizioloji, həm də psixoloji amillərlə bağlı

dır. Yeni yetmələr və gənclər arasında narkotik vasitələrdən istifadə halları artdıqca aqressiv davranışların müşahidə olunma ehtimalı da artır.

Narkotik maddələr beyindəki neurotransmitterlərin tarazlığını pozur. Bu, emosiyaların idarə olunmasında və impulsların nəzarətində rol oynayan bölgələrə təsir edir. Məsələn, narkotiklər serotonin və dopamin səviyyələrini dəyişdirərək istifadəçinin daha impulsiv və təcavüzkar davranışlar sərgiləməsinə səbəb olur. Bu maddələr beyin “mükafat sistemi”nə təsir edərək asılılıq yaradır, eyni zamanda, aqressiv reaksiyaların yaranmasına şərait yaradır.

Narkotik maddələrdən istifadə edən şəxslərdə tez-tez aşağıdakı psixoloji hallar müşahidə olunur:

- İmpulsivlik: Narkotiklərin təsiri altında olan şəxslər daha tez reaksiya verir və emosiyalarını idarə etməkdə çətinlik çəkirlər.

- Qəzəb və dözümsüzlük: Bu maddələr qəzəbli və dözümsüz davranışların yaranmasına səbəb ola bilər, xüsusən də istifadəçi narkotik təsirindən çıxdıqda və ya maddəyə çıxışı məhdudlaşdıqda.

- Paranoya və qorxu: Bəzi narkotiklər, məsələn, amfetaminlər və ya kokain, istifadəçidə paranoik düşüncələr yarada bilər ki, bu da aqressiv reaksiya ilə nəticələnə bilər.

Narkotik istifadəsi insanın sosial münasibətlərinə də mənfi təsir göstərir. İstifadəçilər tez-tez ailə və dostlarla konfliktlərə girir, təhsil mühitində problemlər yaşayır. Bu konfliktlər aqressiv davranışlarla müşayiət oluna bilər. Eyni zamanda, narkotik maddələr əldə etmək üçün başqalarına qarşı zorakılıq, cinayətkar davranışlar və ya aqressiv addımlar ata bilərlər.

Bu problemin qarşısını almaq üçün həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində tədbirlər görülməsi zəruridir.

Yeni yetmələr üçün sağlam və dəstəkləyici bir sosial mühit yaratmaq onların emosional inkişafını dəstəkləyəcək və aqressiv davranışların qarşısını alacaq əsas faktorlardan biridir. Belə mühitlər cəmiyyətdəki hər bir fərdin hörmətlə qarşılanmasını və özünü ifadə etmə imkanlarını təmin etməli, hər hansı bir təzyiqliq və ya təcrid vəziyyətini aradan qaldırmağa yönəlməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Freud, S.. Civilization and Its Discontents. London: Hogarth Press, 1930, 127 p.
2. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Qafqaz Universiteti Nəşri. Bakı, 2010, 233 s.
3. Агеенкова Е.К., Волчѣк В.А. Направленность агрессии у подростков // Психология и жизнь: актуальные проблемы психологии образования : матер. III Междунар. науч.-практ. конф. 14—15 ноября 2018 г. Минск, 2018. С. 469—473
4. Агеенкова Е.К., Ларионов П.М., Волчѣк В.А. Личностные детерминанты агрессивности подростков // Психотерапия. 2019. №2 (194). С. 86—94.
5. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость. М., Вопросы психологии, 1992, № 1-2 с.84 - 97.
6. Ларионов П.М. Социально-психологические факторы, провоцирующие агрессию у подростков. Педагогика и психология, 2020. № 3. С. 74—91
7. Пономарева Д.И., Пономарева Е.А. Социально-психологические факторы формирования отклоняющегося поведения несовершеннолетних // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2018. Т. 7, №1А. С. 14—21.
8. Фомиченко А.С. Социально-психологические причины проявления подростковой агрессии // Интернет-журнал «Мир науки». 2016. Т. 4, №5. С. 1—11.

Нигяр ХАШИМЛИ**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ
АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье анализируются социально-психологические факторы агрессивного поведения подростков. Среди наиболее важных факторов, влияющих на формирование агрессивного поведения, выделяют семейное окружение, социальное окружение, психологическое состояние и социальное давление. Отношения в семейной среде, поведение и взаимодействие родителей являются основными факторами, формирующими эмоциональное состояние и поведение подростка. Отношения в социальной среде, школьное давление, влияние групп друзей и медиаконтента могут определять агрессивное поведение подростка.

Большую роль в возникновении агрессивного поведения играют психологические факторы, особенно уверенность подростка в себе, эмоциональный интеллект, социальные навыки и уровень эмпатии. У подростков поиск идентичности, социальное давление и групповая динамика являются одними из эффективных факторов возникновения такого поведения.

В статье подчеркивается важность предоставления соответствующей поддержки и обучения в семье и школе, развития социальных навыков, правильного направления влияния средств массовой информации и содействия здоровым социальным отношениям с целью предотвращения агрессивного поведения. Правильное управление этими факторами обеспечит здоровое психологическое и социальное развитие подростков и приведет к снижению агрессивного поведения.

Ключевые слова: подросток, агрессивное поведение, социально-психологические факторы, эмоциональное состояние, семья.

Nigar HASHIMLI

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN TEENAGERS**SUMMARY**

In this article, socio-psychological factors of aggressive behavior in teenagers are analyzed. Among the most important influencing factors in the formation of aggressive behavior are the family environment, social environment, psychological state and social pressures. Relationships in the family environment, parents' behavior and interactions are the main factors that shape the emotional state and behavior of the adolescent. Relationships in the social environment, school pressures, influence of friend groups and media content can determine the aggressive behavior of the teenager.

Psychological factors, especially the teenager's self-confidence, emotional intelligence, social skills and level of empathy play a big role in the emergence of aggressive behavior. In teenagers, the search for identity, social pressures and group dynamics are among the effective factors in the emergence of these behaviors.

The article emphasizes the importance of providing appropriate support and training in the family and school environment, developing social skills, properly channeling media influences, and promoting healthy social relationships in order to prevent aggressive behavior. Proper management of these factors will ensure the healthy psychological and social development of adolescents and will lead to a reduction in aggressive behavior.

Key words: adolescent, aggressive behavior, socio-psychological factors, emotional state, family.

**“Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri” jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni “Microsoft Office Word” proqramında, “Times New Roman” şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilsin;
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ünvanı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi göstərilsin;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- xülasə (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılsın və nömrələnsin;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilsin. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətirləti istinadlar verilməsin;
- məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər;
- redaksiyaya daxil olan məqalələrdə plagiatın mövcudluğunun nəticəsi təqdim edilsin;
- məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilsin;
- elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin məzmununa uyğun olaraq müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticənin, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilsin;
- məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat, mənbələr elmi məqalələr üçün biblioqrafik təsvirə uyğun verilsin;
- ədəbiyyat siyahısında əsasən son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı elmi mənbələrə, istinadlara üstünlük verilsin;
- Azərbaycan dilində olan məqalələrin xülasəsi rus və ingilis dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsi Azərbaycan və ingilis dillərində verilsin;
- xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözləri verilsin;
- hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adı göstərilsin;
- məqalələrin müvafiq dillərdə olan eyniməzmunlu xülasələrinin məqalələrin məzmununa uyğunluğu olsun;
- məqalələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunsun.

Məqalənin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 567-17-05

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

e-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 567-17-05

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün:

DİN-in Polis Akademiyası
Azərbaycan Respublikası AZ-1044, Bakı şəh.,
Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küç. 3,
e-mail: poliselmi.xeberleri@bk.ru

WWW.PA.EDU.AZ

ISSN 2307-2504

2307-2504